

In vim sanctionis pragmaticae

**K interpretaci inkolátní pragmatiky z roku 1713
a nobilitací církevních hodnostářů v českých zemích v 18. století**

JIŘÍ BRŇOVJÁK

Brňovják, Jiří: On the Interpretation of an Incolate Pragmatic from 1713 and the Ennoblement of Church Officials in the Czech Lands in the 18th Century

The study focuses on the issue of interpreting the contents and actual impact of a royal charter dating back to 14th November 1713. Therein, Charles VI determined that the condition for gaining membership into Czech, Moravian and Silesian secular, cathedral, and collegiate chapters was the possession of “incolate” (i.e. an earlier variety of modern-day citizenship reserved for nobles), which was valid in all Czech lands. The incolate also had to be by the prospective members prior to their election, nomination or presentation. One of the immediate consequences of this so-called incolate pragmatic was a series of ennoblements of standing members in the concerned chapters; if they were not of noble origin, they had to appeal to the king for an ennoblement through the Bohemian Court Chancellery. The study also examines the contents and legal implications of subsequent royal provisions from 1746 and 1747. The incolate prerequisite was only satisfied in the case of those charter prebend holders whose prebends encompassed estates, and not in all of them, which was required by the incolate ordinances.

Key words Incolate * Ennoblement * Provincial Prelates * Provincial Estates * 18th Century * Charles VI * Marie Theresa * Czech lands

Contact Ostravská univerzita v Ostravě; jiri.brnovjak@osu.cz

Z dosavadní odborné literatury, zejména právnické a heraldické, je dobře známa existence nařízení ze 14. listopadu 1713, v němž císař Karel VI. jako český král ustanovil, aby se příslušníci českých, moravských a slezských světských katedrálních a kolegiálních kapitul, které disponovaly zemskými statky, mohli napříště stát jen ti, kteří by před svou elekcí, nominací či prezentací prokázali držbu inkolátu platného ve všech českých zemích, a pokud ne, aby o něj požádali prostřednictvím české dvorské kanceláře.¹ Jedním z důsledků inkolátní pragmatiky byla řada nobilitací členů dotčených kapitul, neboť – jak bude ještě

¹ Originál panovnického reskriptu viz Moravský zemský archiv (dále MZA), fond C 4 Tribunál – normalia, č. 556, opis v Národním archivu (dále NA), fond Česká dvorská kancelář (dále ČDK), inv. č. 752, sign. IV-D-1, kart. 409, inkolát duchovních hodnostářů a institucí. Plné znění reskriptu zpřístupnil WEINGARTEN, Johann Jacob Eques de: *Codex Ferdinando-Leopoldino-Josephino-Carolinus [...]*. Prag 1720, č. 719, s. 712, stručný regist publikoval JAKSCH, Peter Karl: *Gesetzlexikon im Geistlichen, Religions- und Toleranzsache, wie auch in Güter- Stiftungs- Studien- und Zensursachen für das Königreich Böhmen von 1601 bis Ende 1800*, 3. Prag 1828, s. 55. Z odborné (právně-)historické literatury na existenci pragmatiky upozornili např. D'ELVERT, Christian:

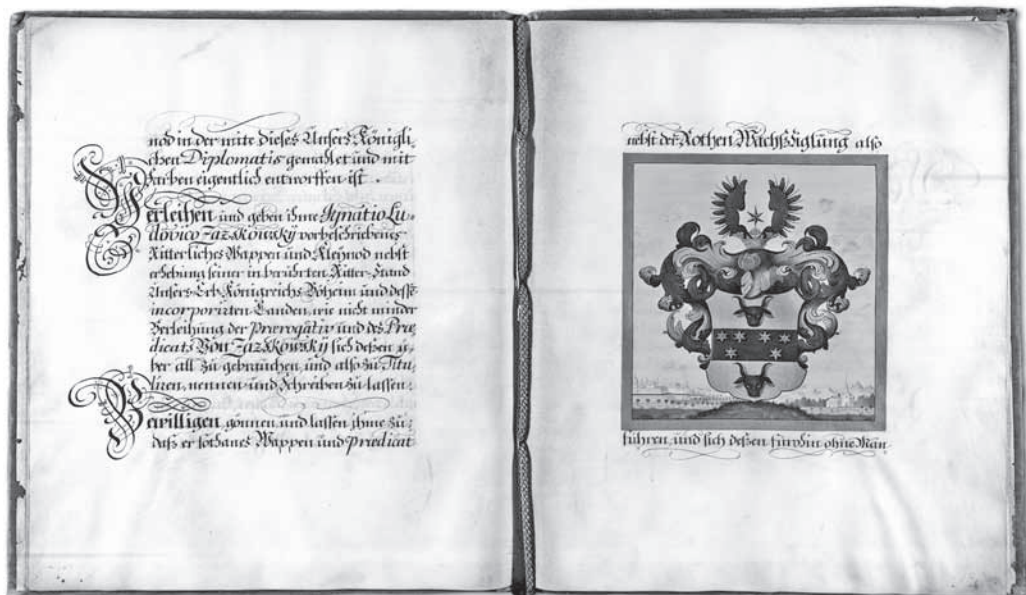
detailněji zmíněno níže – držba inkolátu byla již od poloviny 17. století pevně vázána na šlechtický status, a to minimálně v rytířském stavu.² Při snaze zasadit vydání inkolátní pragmatiky z roku 1713 do kontextu vývoje právního institutu inkolátu v českých zemích a současně i vztahu státu a katolické církevní hierarchie nás napadne otázka skutečných motivů vydání, které Karla VI. k vyhlášení pragmatiky vedly. Studium konkrétních kauz nobilitací členů deskovými statky nadaných kapitul v českých zemích v 18. století rovněž implikuje otázku, jaký byl skutečný právní rozsah inkolátního nařízení, tj. jak širokého okruhu členů jmenovaných kapitul se pragmatika reálně dotýkala – je nutno předestlat, že v praxi na ni rozhodně nereagovali všichni noví členové dotčených kapitul, kteří nedisponovali inkolátem a potažmo i patřičným šlechtickým titulem. Zamyšlení nad oběma položenými otázkami bude věnován následující text.

Zemští preláty v Čechách a na Moravě

Vyhlášení Obnoveného zřízení zemského (dále OZZ) 7. května 1627 pro Čechy a přesně o rok později pro Moravu zajistilo katolickému duchovenstvu přednostní postavení v rámci soudobé hierarchie stavovské společnosti. V české verzi OZZ to byl článek A.XXIV, který navrcel vybrané reprezentanty českých katolických duchovních, tzv. preláty, zpět mezi příslušníky zemských stavů. Odvolával se přitom na stavovské zastoupení katolické hierarchie v době císaře Karla IV. a neopomněl zdůraznit jejich tehdejší podíl na zemských berních povinnostech. Podle citovaného článku měli duchovní stav v nejobecnějším smyslu tvořit veškerí katoličtí duchovní v Českém království, v úzkém pojetí stavovské reprezentace však šlo jen o zemské preláty. V jejich čele stál pražský arcibiskup jako český primas. Následován byl duchovními hodnostáři, kteří byli obdařeni právem nosit infuli neboli mitru, ať již bylo toto jejich právo dáno tradicí, nebo zajištěno příslušným privilegiem, a vedle toho užívali v rámci svých prebend statky zapsané do desk zemských. Právě druhá podmínka opravňovala zemské preláty k účasti na zemském sněmu. OZZ ustavilo ze jmenovaných zástupců duchovních první zemský stav a dosadilo je tak do čela zemské stavovské společnosti. Teprve za nimi následoval stav panský (včetně vévodů, knížat a hrabat), rytířský a nakonec městský, jenž byl omezen pouze na královská města. V závěrečném odstavci čl. A.XXIV je věnována pozornost privilegovanému místu českého velkopřevora maltézského řádu, který v případě nepřítomnosti jakéhokoliv českého biskupa (v Čechách v době vydání OZZ ještě nebyla zří-

Das Incolat, die Habilitierung zum Lande, die Erbhuldigung und Intabulations-Zwang in Mähren und Oesterr. Schlesien. *Notizen-Blatt der Historisch-Statistischen Section der K. K. Mähr.-Schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde*, 1882, č. 3, s. 18; BAXA, Bohumil: *Inkolát (a indigenát) v zemích koruny české od r. 1749–1848*. Praha 1908, s. 14, či naposled BRŇOVJÁK, Jiří: *Šlechticem z moci úřední: Udělování šlechtických titulů v českých zemích 1705–1780*. Ostrava 2015, s. 118, 279–289. Některé důležité syntetické studie pragmatiku zcela opomíjejí, srov. RIEGER, Bohuš: *Inkolat, Indigenat in Böhmen*. In: MISCHLER, Ernst – ULBRICH, Josef (Hg.): *Österreichisches Staatswörterbuch*, 2. Wien 1906, s. 897–904; TÝŽ: *Inkolát*. In: KADLEC, Karel (ed.): *Drobné spisy Bohuše svob. pána Riegra*, 1. Praha 1914, s. 413–426; ELZNIC, Václav: *Inkolát v českém státním právu. Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze* 4, 1976, 2, s. 53–60; ADAMOVIČ, Karolína: *K českému inkolátu. Právněhistorické studie* 41, 2012, s. 179–198.

² V této studii budu primárně sledovat jen kauzy těch duchovních hodnostářů nešlechtického původu, jejichž nobilitace byla bezprostředně vázána na inkolátní pragmatiku z roku 1713 a obdobná pozdější nařízení. Samostatným inkolátním kauzám, byť byly na základě citované pragmatiky iniciovány potřebou držby inkolátu (v těchto případech inkolát získávaly osoby již disponující šlechtickým titulem), nebude především z kapacitních důvodů věnována pozornost.

Erbovní miniatura v listině Karla VI., kterou 2. 2. 1727 povýšil Ignáce Ludvíka Žaškovského, kanovníka kolegiátní kapituly sv. Petra a Pavla na brněnském Petrově, do rytířského stavu českých zemí. *Diecézní archiv Biskupství brněnského, fond Kapitula sv. Petra a Pavla v Brně, sign. 1727 II 02 a.*

zena žádná nová diecéze, litomyšlská zanikla během husitských válek) mohl usednout ihned za českým primasem.³

Na Moravě na rozdíl od Čech nedošlo k přerušení účasti katolického kléru mezi stavy. V předbělohorském období zde duchovní stav zastával pozici ihned za pány, avšak během hlasování odevzdával svůj hlas společně s reprezentanty čtvrtého, tj. městského stavu, neboť církevní majetek byl považován za podřízený královské moci, již zastupovala královská komora. Mezi předbělohorské zemské preláty byli počítáni olomoucký biskup, představitelé metropolitní kapituly sv. Václava v Olomouci a královské kolegiátní kapituly sv. Petra a Pavla na brněnském Petrově a infulovaní převorové či opati těch klášterů, které držely statky zapsané v moravských zemských deskách.⁴ Čl. A.XIV.23 moravské verze OZZ uvedenou předbělohorskou tradici v podstatě konfirmoval a doslovně uznal právo na zastoupení mezi zemskými preláty olomouckému biskupovi a jeho kapitule a sumárně všem duchovním s právem infule. Ve shodě s předbělohorskými poměry započítával mezi preláty rovněž všechny ty, kteří sice právo infule neměli, ale tradičně (*před několika sty*

³ JIREČEK, Hermenegild (ed.): *Obnovené Právo a Zřízení zemské dědičného království Českého: Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Königreichs Böhmen: 1627*. Praha 1888, s. 34–36. K definici pojmu *prelát* srov. *Ottův slovník naučný: Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí* (dále OSN), 20. Praha 1903, s. 388. Užíváním mitry (infule) byli moci svého úřadu automaticky obdařeni papež, kardinálové, patriarchové, arcibiskupové a biskupové. Kanovníci, opati, infulovaní převorů a prelátů ji mohli užívat pouze s určitými omezeními. BUCHBERGER, Michael (Hg.): *Lexikon für Theologie und Kirche*, 7. Freiburg im Breisgau 1935, s. 242.

⁴ KALOUSEK, Josef: *České státní právo*. Praha 1892, s. 305; KAMENÍČEK, František: *Zemské sjezdy a sněmy moravské: Jejich složení, obor působnosti a význam od nastoupení na trůn krále Ferdinanda I. až po vydání Obnověného zřízení zemského (1526–1628)*, 3. Brno 1905, s. 73–76.

Listina Karla VI., v níž udělil Františku Jakubu von Tiltcher, proboštovi kolegiální kapituly sv. Václava v Mikulově, inkolát (v listině výslovně omezen na Moravské markrabství). *Diecézní archiv Biskupství brněnského, fond Kapitula Mikulov, sign. 1714 VII 11 b.*

lety) vlastnili na Moravě deskové statky.⁵ Pobělohorskou novinku představovalo zahrnutí představitelů moravských komend rytířských řádů.⁶

Zásady stanovené v OZZ byly potvrzeny čl. A.a.10 Deklaratorií a novel (dále DaN), vydaných roku 1640 pro Čechy a roku 1650 rozšířených i na Moravu. Zmiňovaný článek ještě upřesnil, že mezi zemské preláty je možno počítat pouze biskupy jakožto nejvyšší představitelé jejich diecézí, a nikoliv ostatní nositele biskupské hodnosti, tj. pomocné světící biskupy, i kdyby byli držitelé deskových statků.⁷

⁵ JIREČEK, Hermenegild (ed.): *Constitutiones Margraviatus Moraviae anno 1628 reformatae. Codex Juris Bohemici*, 5/3. Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1890, s. 32–33.

⁶ Toto ustanovení bylo do finální verze moravského OZZ vloženo až v průběhu tisku. Současně došlo k odstranění původní zmínky o mimořádném zařazení mikulovského probošta (zjevně šlo o zamítnutí snahy kardinála Františka z Ditrichštejna, zakladatele a fundátora mikulovské kapituly). JIREČEK, Hermenegild: *O Obnoveném Zřízení Zemském markhrabství Moravského z r. 1628. Časopis Matice moravské* 15, 1891, s. 275–276.

⁷ MALÝ, Karel – ŠOUŠA, Jiří – KUČEROVÁ, Klára: *Deklaratoria a Novelty Obnoveného zřízení zemského*. In: SOUKUP, Ladislav – MALÝ, Karel (ed.): *Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918*. Praha 2006, s. 825; UR-FUS, Valentin: *Stát a církev v návrhu na revizi zemského zřízení v Čechách v prvé třetině 18. století. Právně-historické studie* 23, 1980, s. 150–151. Ferdinand III. tímto způsobem odmítl pokus o uvedení pražského sufragána Šimona Brosia z Horštejna na český zemský sněm. KRÁSL, František: *Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a kníže arcibiskup pražský: Historicko-kritické vypsání náboženských poměrů v Čechách od roku 1623–1677*. Praha 1886, s. 248.

V období po vydání OZZ došlo k politickému střetávání prelátů s panským stavem, který se cítil ohrožen rostoucími politickými ambicemi prelátů podpořených ustavením jejich (byť v podstatě jen formální) výsadní pozice ve stavovské společnosti. Spor mezi moravskými pány a preláty, kteří se snažili využít stále dosti neuspořádaných vnitřních poměrů v zemi k posílení vlastního politického postavení, gradoval již v druhé polovině 30. let 17. století. Panský stav tehdy vznesl mj. požadavek přesného vymezení personální skladby prelátského stavu. Spor byl ukončen roku 1638 zásahem Ferdinanda III., který potvrdil přednost duchovních před panským stavem i stávající definici skladby prelátského stavu.⁸ Přijetí DaN na Moravě roku 1650 tuto skutečnost petrifikovalo. V Čechách se v závěru 17. století dostali reprezentanti duchovního stavu v čele s ambiciózním arcibiskupem Janem Bedřichem z Valdštejna dvakrát do ostrého střetu s Leopoldem II. a jeho dvorskými úřady ohledně zvýšených finančních požadavků státu na obranu před tureckým vpádem, resp. vedení války s Osmanskou říší, které zpochybňovaly fiskální privilegia duchovenstva. Papežská kurie se příliš neodvažovala do sporu zasáhnout. Po Valdštejnově smrti došlo k nucenému smíru a jistému zklidnění napjaté situace. Český případ současně ilustruje dlouhodobou a systematickou snahu habsburských panovníků podřídit duchovní hodnostáře přímému státnímu dohledu a kontrole, a eliminovat tak vliv papeže, římské kurie či generálních představených jednotlivých řádů na vnitřní politickou situaci v českých zemích.⁹ Státní kontrole se proto neměla vyhnout ani personální skladba prelátského stavu, neboť byla založena na tzv. temporalíích, tj. světských majetcích (deskových statcích) a z nich plynoucích privilegiích a patrimoniálních pravomocích. Jejich prostřednictvím reprezentanti katolického kléru značně překračovali své duchovní kompetence (tzv. spiritualia) a dostávali se tak na půdu veřejného práva, jež bylo tradičně doménou světských institucí. Současně získávali jistý vliv na zemské politické scéně, kde však hájili zájmy svého stavu a katolické církve v čele s papežskou kurií. Obdobně jako na Moravě bylo jedním z výsledků sporu české katolické hierarchie se státem mnohem přesnější definování prelátského stavu, oktrojované a garantované panovníkem.¹⁰ Jejich počet

⁸ Reskript z 10. dubna 1638 stanovil za stavovské reprezentanty duchovního stavu olomouckého biskupa, olomouckou kapitolu jako celek, preláty požívající právo nosit infuli, řádové rytíře, jejichž řady na Moravě vlastní komendu, a neinfulované hodnostáře, kteří byli po staletí počítáni mezi příslušníky moravských stavů. D'ELVERT, Christian: *Beiträge zur Geschichte der Rebellion, Reformation, des dreißigjährigen Krieges und der Neugestaltung Mährens im siebzehnten Jahrhundert*. Schriften der historisch-statistischen Sektion der K. K. Mähr.-Schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, 16. Brünn 1867, s. 453–456. Spor mezi moravskou šlechtou a preláty popisuje DAVID, Jiří: *Moravské stavovství a zemské sněmy ve druhé polovině 17. století*. *Folia Historica Bohemica* 24, 2009, 1, s. 155–159.

⁹ Přehledně BĚLINA, Pavel – KAŠE, Jiří – MIKULEC, Jiří – VESELÁ, Irena – VLNAS, Vit: *Velké dějiny zemí Koruny české*, 9: 1683–1740. Praha 2011, s. 173–176; detailněji CATALANO, Alessandro: „Das temporale wird schon so weith extendiret, daß der Spiritualität nichts als die arme Seel überbleibet“ : Kirche und Staat in Böhmen (1620–1740). In: MAŤA, Petr – WINKELBAUER, Thomas (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740 : Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*. Stuttgart 2006, s. 317–343; HAVLÍK, Jiří M.: *Jan Fridrich z Valdštejna a mecenáš doby baroka*. Praha 2016, s. 147n.

¹⁰ Podle reskriptu z 15. ledna 1681 byl duchovní stav členěn do tří tříd: 1) pražský arcibiskup, biskupové v pořadí podle data uvedení na sněm (nově jimi byli litoměřičtí a královéhradečtí biskupové), maltézský velkopřevor, probošt a zástupci metropolitní kapituly, probošti vyšehradský a staroboleslavský; 2) opati klášterů na Břevnově, Strahově, v Oseku, na Karlově a v Teplé; 3) opati klášterů v Doksanech, v Sázavě, ve Vyšším Brodě, děkan vyšehradské kapituly, opati v Pláncích a v Emauzích a probošt v Chotěšově. Roku 1697 panovník ještě dosadil do první třídy duchovního stavu velmistra křížovníků s červenou hvězdou (s místem za staroboleslavského probošta). WEINGARTEN, J. J. E. de: Codex, č. 346 (1681) a č. 541 (1697); BAXA, B.: *Inkolát*, s. 14–15. Zbylé české kapituly (pražská kapitula u Všech svatých, litoměřická, královéhradecká či karlístejská) právo na zastoupení ve stavovské obci nezískaly. Ani ostatní řady a kongregace, které nebyly vyjmenovány v citovaných nařízeních,

i základní podmínky způsobilosti reprezentovat duchovní stav v zemské politice byly v zásadě definovány tak, aby okruh zemských prelátů setrval na svém původním vymezení a nemohl se nijak výrazněji proměňovat. K rozšíření prelátského stavu došlo až v závěru 18. století: v souvislosti se zřízením nového biskupství v Brně roku 1777 byli panovnickým reskriptem z následujícího roku mezi moravské zemské preláty zařazeni brněnští biskupové, obdobně byli od roku 1785 počítáni mezi české zemské preláty českobudějovíčtí biskupové.¹¹ Prelátskou hodností ale již nebyl obdařen nikdo z dignitářů nově ustavené českobudějovické katedrální kapituly sv. Mikuláše.¹² K ustavení nových zemských prelátů částečně došlo již v období, kdy byl prelátský stav v Čechách i na Moravě dosti zredukován předchozími josefínskými reformami, během nichž byla řada klášterních institucí zrušena a jejich majetek byl převeden do tzv. náboženského fondu. Představitelům rušených institucí bylo přiznáno doživotní právo účasti na zemských sněmech.¹³

Habilitace v zemi a stavovské přijímání zemských prelátů

Původní ustanovení OZZ značně zvýraznilo privilegované postavení zemských prelátů rovněž v rámci pravidel přijímání nových členů jednotlivých zemských stavovských korporací. Příslušné články obou zemských ústav totiž hovoří pouze o zakupování deskového majetku cizinci (*Ausländer*) a o přijímání těchto cizinců za obyvatele (*Inwohner*) Čech a Moravy, resp. jejich přijetí mezi tamní zemské stavy (české OZZ čl. A.II, A.XIX–A.20; moravské OZZ, čl. A.II.2, A.XIV.23).¹⁴ V těchto člancích byly definovány tři základní podmínky, které měly předcházet převzetí deskového statku v obou korunních zemích: první z nich byl zisk panovnického souhlasu se vstupem do země a potažmo vlastnictvím deskového majetku. Tento souhlas (*Consens*), jemuž se posléze v právníké mluvě stalo zvykem říkat inkolát (nebo výjimečně, avšak povětšinou analogicky indigenát), byl dědičného charakteru a jeho platnost se výslovně vztahovala na všechny země Koruny české. S dotvořením šlechtické titulární struktury v polovině 17. století souvisela i vazba inkolátu minimálně s rytířským stavem. Druhou podmínku představovalo vykonání slibu věrnosti (*přísaha dědičné poddanosti, Erbhuldigung[s-Eid], juramentum fidelitatis*) vládnoucímu panovníkovi, která se automaticky vztahovala na všechny jeho dynastické nástupce. Slib bylo třeba podle předepsané formy osobně vykonat před úředníky české kanceláře ve Vídni. Třetí podmínkou bylo odevzdání písemného reversu úředníkům zemských desk, v němž se jeho vydavatel zavazoval dodržovat práva a povinnosti v dané zemi,

nebyly na sněmech zastoupeny (jezuité, theatini). Srov. MAŤA, Petr: Český zemský sněm v pobělohorské době (1620–1740) : Relikt stavovského státu nebo nástroj absolutistické vlády? In: PTAK, Marian J. (ed.): *Sejm czeski od czasów najdawniejszych do 1913 roku*. Opole 2000, s. 60.

¹¹ Srov. příslušné ročníky titulárních kalendářů *Neuer Prager und Titular Kalender* a na ně od počátku 80. let 18. století navazujících ročenek *Schematismus für das Königreich Böhmen*.

¹² Probošt a děkan získali právo infule. SVOBODA, Rudolf: Proces založení českobudějovického biskupství v letech 1783–1789. *Studia theologica* 10, 2008, 3, s. 19–40; TÝŽ: *Počátky českobudějovické diecéze*. Praha 2014, zejm. s. 53–56.

¹³ KOSTETZKY, Dominik: *Die Staatsverfassung des Königreiches Böhmen*. Prag 1816, s. 147–148; D'ELVERT, Christian: *Zur Geschichte des katholischen Klerus in Mähren und Oesterr.-Schlesien*. Brünn 1893, s. 7–12; BERÁNEK, Karel – BERÁNKOVÁ, Věra: Rušení klášterů v Čechách za Josefa II. In: HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – POLC, Jaroslav V. (ed.): *Pražské arcibiskupství 1344–1994 : Sborník statí o jeho působení a významu v české zemi*. Praha 1994, s. 209–224.

¹⁴ JIREČEK, H. (ed.): *Obnovené Právo*, s. 10–12, 26–30; TÝŽ (ed.): *Constitutiones*, s. 4–7, 32–33.

mezi jejíž stavy se chtěl přihlásit. I revers k zemi byl dědičným právním aktem, omezoval se však pouze na konkrétní zemi, Čechy nebo Moravu. Zatímco slib věrnosti představoval pobělohorskou novinku, instituty inkolátu a reversu k zemi vycházely z předbělohorské tradice stavovského přijímání v Čechách a na Moravě a nyní získaly fixovanou písemnou podobu – inkolátní listiny byly v podobě panovnických pergamenových chart vydávány českou kanceláří, reversy k zemi si nechávali (taktéž ve formě pergamenové listiny) vyhotovovat jejich původci.¹⁵

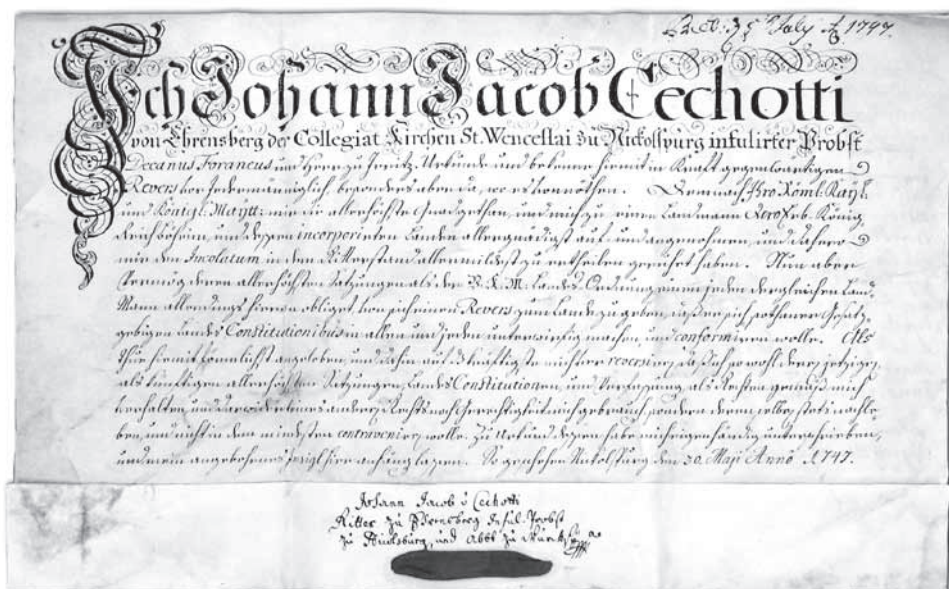
Prozatím nezodpovězenou otázkou zůstává, zda byli zemští preláti oproti laickým uchažečům o členství v české nebo moravské stavovské obci skutečně zproštěni zmíněné trojice požadavků. Každopádně až DaN výslovně vztahovaly povinnost vykonání slibu věrnosti i na zbylé dvě složky tehdejší stavovské společnosti – zemské preláty (čl. A.a.1) a svobodné měšťany královských měst (čl. A.a.8). Ferdinand III. toto své rozhodnutí vysvětloval potřebou nastolit rovnost mezi jednotlivými stavy, což podle něj bylo jistě již úmyslem jeho otce Ferdinanda II. jako vydavatele OZZ. Prelátům byla k vykonání slibu věrnosti u české dvorské kanceláře ve Vídni stanovena půlroční lhůta od potvrzení příslušné nadřazené duchovní instance. V případě opakovaného neuposlechnutí nebo liknavosti mohlo dojít k odnětí příslušných stavovských práv (čl. A.a.1–2). DaN v případě duchovních lehce upravily původní předepsanou formu přísahy tak, že napříště nemuseli přísahat se zdviženými prsty, ale s pravou rukou položenou dlaní na levý prs (čl. A.a.1). DaN ještě pamatovaly na to, aby se nově ustavený prelát neprodleně dostavil k panovníkovi, který by duchovní funkci s ohledem na její temporální charakter (více méně jen formálně) konfirmoval (čl. A.a.2).¹⁶ Privilegované postavení prelátského stavu oproti zbývajícím světským stavům ale stále zůstalo uchováno v tom smyslu, že ani po vydání DaN nebyli preláti povinni k uvedení do stavovské společnosti získat inkolát a odevzdat revers k zemi.

Všechny jmenované podmínky se staly základem byrokratického procesu přijetí mezi zemské stavy, tzv. *habilitace v zemi (Habilitation im/zu Lande)*. Jeho disciplinační charakter je patrný v několika ohledech. Předně bylo stavovské přijímání plně převedeno do kompetence panovníka a jej zastupujících dvorských a zemských úřadů. Dřívější autonomní přijímací pravomoc jednotlivých zemských stavovských obcí byla zredukována na pouhé formální právo uvedení nového člena na zemský sněm, přičemž i tento tradiční stavovský rituál podléhal postupné degradaci.¹⁷ Lze se domnívat, že udílením inkolátu panovník získal do rukou zajímavý nástroj, kterým mohl teoreticky v případě potřeby ovlivňovat společenskou a politickou skladbu nových členů stavovských obcí. Vykonáním slibu věrnosti a složením reversu k zemi si pak písemnou formou pojišťoval jejich oddanost a loajalitu. Kontrolu nad absolvováním procesu *habilitace v zemi* měla pomoci zajistit

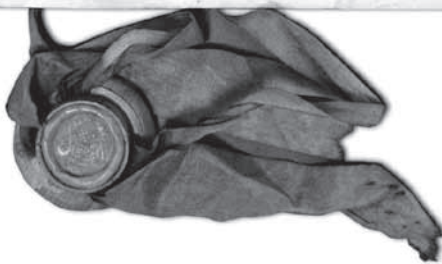
¹⁵ BRŇOVJÁK, J.: Šlechticem, s. 159–167; TÝŽ: K úřednímu procesu přijetí do zemské stavovské obce v období od vydání Obnovených zřízení zemských do poloviny 19. století a jeho písemnostem. In: TÝŽ a kol.: *Nobilitace ve světle písemných pramenů*. Ostrava 2009, s. 126, 130.

¹⁶ Osobní charakter slibu věrnosti panovníkovi podtrhl čl. A.a.4, který nařizoval, aby juramentum vykonali po dosažení plnoletosti všichni příslušníci panského a rytířského stavu, kteří členství ve stavovské korporaci zdědili po svých rodičích a předcích. Za nesplnění této povinnosti v jednoroční lhůtě hrozila ztráta stavovských práv. V případě nutnosti, např. pro nemoc nebo kvůli pobytu mimo zemi či monarchii, bylo možno slib složit prostřednictvím zplnomocněnce (čl. A.a.5). Pro úplnost lze dodat, že do poloviny 18. století byla povinnost skládat přísahu ještě rozšířena na leníky olomouckého biskupa či osoby nosící akademický titul. MALÝ, K. – ŠOUŠA, J. – KUČEROVÁ, K. (ed.): *Deklaratoria*, s. 823–824.

¹⁷ DAVID, Jiří: *Kniha moravského rytířského stavu (1628–1690) : Stavovský rozměr nobilitačního procesu*. In: BRŇOVJÁK, J. a kol.: *Nobilitace*, s. 141–159, zejm. s. 153.

Revers k zemi, který v rámci habilitace mezi moravskými stavy vyhotovil 30. 5. 1747 mikulovský probošt Jan Jakub Cechotti von Ehrensberg. *Moravský zemský archiv v Brně, fond A 2 Reversy k zemi, č. 184, kart. 10.*

evidence, jež se odehrávala opět na zemské úrovni. Za tímto účelem byla využita tradiční instituce českých a moravských zemských desk, v jejímž rámci byly zavedeny zcela nové řady specializovaných kvaternů.¹⁸

Je nezbytné připomenout, že s výše popsáním procesem habilitace v zemi se setkáme jen na území Českého království a Moravského markrabství, neboť pouze těchto dvou korunních zemí se dotýkala platnost vyhlášených OZZ a pozdějších DaN. Ve Slezsku byla na základě smírného ukončení stavovského povstání zprostředkovaného saským kurfiřtem Janem Jiřím ponechána v platnosti zemská zřízení jednotlivých knížectví a svobodných stavovských panství, která otázku udělování šlechtických titulů ani přijímání do zdejších tradičních stavovských korporací nijak konkrétně neřešila. Vycházela z tradičního požadavku držby zemského majetku, který jeho majitele opravňoval k přijetí příslušného místa na zemském sněmu. V jednotlivých slezských knížectvích se podmínky k jeho držbě různily: některá knížectví se spokojila s pouhou držbou šlechtického titulu (Opolsko-Ratibořsko, Svidnicko-Javorsko), jinde bylo možné zakupování zemských statků dokonce i bez šlechtického titulu, na Opavsku a Krnovsku přetrvávala platnost moravského zemského práva z roku 1608. V některých slezských knížectvích (Opavsko, Krnovsko, Svidnicko-Javorsko) byl rovněž používán právní instrument, velmi podobný českému a moravskému

¹⁸ BRŇOVJÁK, J.: K úřednímu procesu, s. 136, 138–139.

reversu k zemi, který však byl přirozeně adresován konkrétnímu držiteli knížectví. Do rukou držitelů knížectví a svobodných stavovských panství byly skládány individuální lenní sliby (*homagium, Huldigung*). Slib věrnosti panovníkovi byl zaveden v Kladsku, kde byly vzhledem k jeho tradiční inklinaci k českému právnímu prostředí kopírovány české zvyklosti. V prvních třech desetiletích 18. století se habsburští panovníci pokusili naplnit tradiční proklamativní územní platnost inkolátních listin a slezské poměry rázně sjednotit s českými a moravskými. Za tímto účelem vydávali jednotlivá nařízení (1701, 1712–1713, 1725 a zejm. shrnující inkolátní pragmatika z 6. 9. 1726), která plošně stanovovala nezbytnost inkolátu a jež byla současně ochotna dotčeným osobám značně ulehčit zisk případného rytířského titulu. Ani ona však nedokázala poměry ve Slezsku definitivně vyřešit. Slezských prelátů se týkalo královské nařízení z roku 1726, které od nich požadovalo vedle lenního slibu do rukou příslušného slezského knížete také skládat juramentum fidelitatis.¹⁹

Kvůli kontextu lze zmínit, že v oblasti rakouských dědičných zemí k převedení kompetence stavovského přijímání do zeměpanských rukou nedošlo, stejně jako zde nebyl zaveden osobní slib věrnosti (odlišný od služebních přísah nejvyšších zemských úředníků panovníkovi či holdování novému zeměpánovi označovaného za *Erbhuldigung*).²⁰ Je tedy patrné, že popsané pobělohorské právní změny dopadly nejvýznamněji právě na Čechy a Moravu.

Popsaný systém stavovského přijímání v Čechách a na Moravě v podstatě fungoval až do poloviny 19. století. Obětí josefinských reforem se stalo pouze juramentum fidelitatis, jehož zrušení Josefem II. bylo publikováno dvorským dekretem z 26. listopadu 1781. Bohužel, text nařízení ani jiné studované materiály neuvádějí bližší okolnosti, které Josefa II. k tomuto kroku vedly. Definitivní zánik stavovského systému přinesla revoluční léta 1848–1849. Stavovská zřízení byla nahrazena konstituční monarchií, která se stavovskými privilegii i s řadou tradičních, ryze šlechtických svobod (soudních, vojenských) již nepočítala. Inkolát jako podmínka držby deskových statků byl zrušen v následujících letech ministerským nařízením z roku 1849 a císařskými patenty z let 1852 a 1853. S odstraněním stavovství přirozeně ztratily své opodstatnění i reversy k zemi a celý úřední mechanismus evidence habilitace v zemi.²¹

Inkolátní pragmatika z roku 1713 – okolnosti vydání a její reálný dopad na nobilitační praxi

Je tedy zřejmé, že stanovené podmínky stavovského přijímání se ve své úplnosti dotýkaly jen šlechty – zemští preláti byli pro výkon duchovní funkce podle všeho povinni vykonat

¹⁹ BRŇOVJÁK, J.: Šlechticem, s. 115–120. K povinnosti skládání lenního slibu i juramenta fidelitatis slezskými preláty viz NA, fond ČDK, inv. č. 668, sign. IV-B-15, kart. 351.

²⁰ HASSINGER, Herbert: Ständische Vertretungen in den althabsburgischen Ländern und in Salzburg. In: GERHARD, Dietrich (Hg.): *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert*. Göttingen 1969, s. 251–262; STRADAL, Helmuth: Die Prälaten – Grundlagen und Ausbildung der geistlichen Landstandschaft. In: HOFFMANN, Alfred – MITTERAUER, Michael (Hg.): *Herrschaftsstruktur und Ständebildung: Beiträge zur Typologie der österreichischen Länder aus ihren mittelalterlichen Grundlagen*, 3: Täler und Gerichte, Die Prälaten, Ständegliederung und Ländertypen. Wien – München 1973, zejm. s. 71–102.

²¹ BRŇOVJÁK, J.: Šlechticem, s. 120–128; ADAMOVÁ, K.: K českému inkolátu, s. 193. Podle B. Baxy byl slib duchovních nakrátko obnoven dekretem dvorské kanceláře z 8. 1. 1801 a definitivně zrušen 20. 7. 1820. BAXA, B.: Inkolát, s. 86.

pouze slib věrnosti panovníkovi.²² Inkolátní pragmatiku o duchovních z listopadu 1713, která byla citována v úvodu této studie, lze na první pohled logicky interpretovat jako jeden z výrazů snah státu podřídit jednotným pravidlům držby inkolátu, a potažmo tedy i habilitace v zemi (v jejím plném rozsahu samozřejmě jen v Čechách a na Moravě), další část stavovské společnosti, která disponovala deskovými majetky, ale habilitačním normativům doposud unikala. Nabízí se ale otázka, proč se pragmatika zastavila pouze u členů vybraných kapitul a nesnažila se plošně postihnout všechny zemské preláty. Odpověď lze vydedukovat z aktového materiálu, který se zachoval z projednávání připravované pragmatiky v české kanceláři. Konkrétně jde o přednesení, v němž radní kolegium v čele s nejvyšším kancléřem Leopoldem Josefem hrabětem Šlikem shrnulo základní motivy obsahu pragmatiky.²³ V jeho úvodu si kancelář stěžovala na skutečnost, že v kapitulách v českých zemích, jež jsou nadány zemskými statky (*Landt-Güter*) a díky tomu jsou oprávněny k zastoupení na příslušných zemských sněmech a shromážděních, působí kanovníci-cizinci (*auswärtige Persohnen, Ausländer, Aliigenae*), ačkoliv kanovnícké prebendy by měly být primárně určeny kvalifikovaným obyvatelům českých zemí (*Indigenae*), kteří jsou k členství ve stavovské společnosti náležitě oprávněni. Ono oprávnění podle kanceláře lze získat buď narozením rodičům, kteří disponují členstvím mezi stavy, tedy dědictvím po otci, nebo jej nabýt pomocí panovníckého povolení (*ex indulgentia Principis*), tj. inkolátu. Dotyční by museli nadto vykonat juramentum fidelitatis, které se v dané době vztahovalo – jak již bylo řečeno – nejen na všechny uchazeče o členství ve stavovské obci, ale i na její plnoleté členy. Kancelář dále kritizovala fakt, že dotčení cizinci při spravování svěřeného benefícia krátkozrace sledují vlastní prospěch a nehledí na dlouhodobé fiskální zájmy zeměpána, jenž byl často patronem jejich kapitulního benefícia. Stejně tak často se nedostatečně starají o beneficium samotné.²⁴ Kancelář dále upozornila, že zmínění cizinci mohou ze své domoviny přinášet zvyky a myšlenky (*fremde Principia*), jež se neshodují s tradicemi a zájmy českých zemí.²⁵ Nehabilitovaní členové výše definovaných kapitul totiž více dbají povinností vůči svým církevním nadřazeným a jen málo (pokud vůbec) se ohlížejí na povinnosti, které vyplývají z držby deskových statků (*iura temporalia et politica*). Popsaný negativní trend je podle mínění kanceláře pozorovatelný na jednáních zemských sněmů a jiných stavovských shromážděních, kde se dotyční kanovníci staví na stranu duchoven-

²² Srov. např. zápisy v moravských kvaternech slibů věrnosti z let 1670–1781 v MZA, fond A 3, inv. č. 73–78. Prelát de facto museli ještě splnit dvě další specifické podmínky: 1) výše již bylo zmíněno, že s ohledem na přesah prelátského postavení do oblasti veřejného práva a aktivní stavovské politiky se museli po zdařilé volbě či jmenování dostavit k panovníkovi pro patřičné potvrzení; 2) poté mohli při církevním obřadu přijmout požehnání a na hlavu si nechat nasadit biskupskou mitru. FEIGL EDLER VON FEIGLFELD, Joseph Johann: *Öffentliche Vorlesungen über die königlichen Stadtrechte, neue Landesordnung, Novellen, Declaratorien, Rescripten, Patenten und sonstigen Anordnungen [...]*. Prag 1770, s. 300–302.

²³ NA, fond ČDK, inv. č. 752, sign. IV-D-1, kart. 409, inkolát duchovních hodnostářů a institucí, přednesení kanceláře z počátku listopadu 1713.

²⁴ Příklady takřka zruinovaných osobních prebend olomouckých kanovníků uvádí ZUBER, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století*, [1]. Praha 1987, s. 52.

²⁵ Snad jimi byly míněny zásady tzv. vídeňského konkordátu, který byl uzavřen roku 1448 mezi římským císařem Fridrichem III. a papežem Mikulášem V. a který se (spíše problematicky) mohl vztahovat i na české země. Ustanovení konkordátu posilovala vliv papežského stolce na jmenování biskupů, první následující dignity a některých kanovníků metropolitních či kolegiátních kapitul. MAYER, Andreas: Wiener Konkordat, 1448. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, dostupné on-line na http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_45690 (cit. 28. 1. 2016); ke snahám o aplikaci vybraných zásad konkordátu v moravském prostředí v závěru 17. století a v průběhu 18. století srov. ZUBER, R.: *Osudy*, [1], s. 56–59.

ského stavu jako celku, stejně jako ostatní preláti. Podle kanceláře je tento neblahý stav patrný při srovnání se situací v zahraničí, kde je cizincům přístup k církevním hodnostem zamezen. Na základě uvedených důvodů proto radní kolegium kanceláře panovníkovi navrhovalo, aby získal kanovníckých postů kapitul, které vlastní zemské statky, striktně podmínil držbou inkolátu. Kancelář dále navrhovala, aby dotčení kanovníci získali inkolát dříve, než se ujmou svého úřadu. Takto by bylo možno zamezit doposud neomezenému přístupu cizinců do dotčených církevních institucí a rovněž si podle kanceláře zajistit potřebnou politickou loajalitu nových kanovníků. Kancelář ještě poznamenala, že panovník by tak navíc zřetelně proklamoval přednost tuzemců (inkolů) před cizinci, neboť deskové prebendy jsou primárně určeny k zaopatření dětí řádných obyvatel českých zemí. Tvrdila, že takto zaopatřené děti tuzemců budou prostřednictvím svého duchovního postavení moci lépe sloužit zeměpanských i zemským zájmům.²⁶

Podle doslovného znění studované pragmatiky kancelář obecně hovořila o přístupu do všech kapitul nadaných deskovými statky. Mělo tedy jít o plošné nařízení, které neodlišovalo, zda byl konkrétní kanovník dotován vlastním deskovým statkem (v takovém případě jeho držitel vystupoval jako samostatná patrimoniální vrchnost se všemi právy i povinnostmi vůči zeměpánovi a zemi), nebo příslušným podílem z výnosů komunního deskového majetku. Z použité argumentace ale zřetelně vyplývá, že kancelářští úředníci měli na mysli ty nehabilitované duchovní, kteří disponovali deskovými statky v rámci svých osobních obročí a současně nepatřili mezi zemské preláty. Takoví duchovní se mohli podle platných právních předpisů účastnit stavovských shromáždění, a tedy se i aktivně angažovat v zemské politice, pouze pokud by podstoupili celý proces habilitace v zemi. Jeho vykonáním by ve stavovské struktuře zaujali místo v jedné ze dvou existujících šlechtických stavovských korporací. Z dikce kancelářského přednesení můžeme vyvodit, že kritizovaní kanovníci v praxi zřejmě využívali svého duchovního postavení a habilitační předpisy obcházel; na zemských stavovských shromážděních ale zřejmě vystupovali v souladu se zájmy duchovního stavu (či obecněji katolické církve či papežské kurie), nikoliv světského stavu, jehož součástí by jako osobní držitel deskových statků měli být. Kancelář současně nijak nezohledňovala skutečnost, že by požadavek inkolátu a potažmo celé habilitace v zemi dopadl i na ty duchovní, kteří již byli počítáni mezi zemské preláty a na prelátské lavici mohli zasedat zcela legálně. Podstoupení habilitace v zemi by dotčené duchovní formálně vážala k věrnosti a poslušnosti vůči panovníkovi a jeho dynastickým nástupcům (viz znění slibu věrnosti) a současně i k dodržování zemských zřízení a zákonů (revers k zemi), které jasně upravovaly podmínky členství ve stavovské obci. Habilitace v zemi proto mohla do jisté míry posloužit jako nástroj k zabezpečení či případnému vy-máhání politické loajality na zemských stavovských fórech, jejichž jednání se dotýkala rovněž celostátních záležitostí, a tedy zájmu vládnoucí dynastie.

Nastíněnou interpretaci motivů vydání inkolátní pragmatiky podporuje studium konkrétních nobilitačních kauz členů metropolitních či kolegiátních kapitul v českých zemích, k nimž následně došlo. Dotčení totiž byli nobilitováni nejčastěji až po získání některého z předních kapitulních postů, tzv. dignit (děkan, probošt apod.), s nimiž se povětšinou pojila prelátská hodnost. Navíc nesídelními (tzv. domiceláři) či sídelními kanovníky dané kapituly se stali mnohdy dlouho před obdržáním dignity. Obojí je tedy zjevně v rozporu

²⁶ Bohužel, kancelář setrvala při popisování situace ryze v anonymní rovině. Ovšem zvolená dikce velmi nápadně připomíná soudobé poměry olomoucké kapituly, v níž nadpoloviční většinu tvořili cizinci, nejčastěji z rakouských zemí a Říše. Srov. ZUBER, R.: *Osudy*, [1], s. 58–60.

Litografický portrét Ferdinanda Kindermanna, kterému vzhledem k nástupu do úřadu děkana kapituly Všech svatých na Pražském hradě Marie Terezie udělila 18. 4. 1777 rytířský titul s přídomkem *von Schulstein* a inkolát v českých zemích. *Österreichische Nationalbibliothek, Porträtsammlung, inv. č. PORT_00080592_02.*

se zněním inkolátní pragmatiky. Ilustrativní příklad představuje nobilitace Karla Domínika Řečického z roku 1733, který se v žádosti o rytířský stav a inkolát odvolával na své ustavení proboštem svatovítské metropolitní kapituly a s tím související nařízení inkolátní pragmatiky. Řečický se stal členem kapituly již roku 1709, děkanem byl ustaven roku 1722 a proboštem roku 1732. Řečický se původně snažil zisku inkolátu vyhnout, neboť by jako nešlechtic musel navíc investovat do povýšení do rytířského stavu. Uváděl, že jeho předci a rodiče byli staroměstskými či novoměstskými měšťany, tedy příslušníky privilegovaných královských měst s přístupem k zemským deskám. Dodával, že i on musel jako rozený *Patricius und agnosciter Incola* podle zemského zřízení u zemských desk vykonat slib věrnosti panovníkovi, a ještě před vydáním pragmatiky jako děkan u sv. Apolináře na Novém Městě pražském spravoval v rámci tzv. svatoapolinářské prebendy *landtfl. Immo-bilia*. Nakonec poukázal na skutečnost, že jako kapitulní děkan, a tedy prelát, byl nucen vykonat juramentum fidelitatis a že se poté jako řádný inkola z duchovního stavu mohl podílet na činnosti rady zemských stavovských komisí. Řečický se svou argumentací nespěl, a musel proto podat novou suppliku, v níž již přímo žádal o chybějící rytířský titul a inkolát.²⁷ Obdobně signifikantní je nobilitace Ludvíka Steyera, jenž se stal kanovníkem svatovítské kapituly cca roku 1707. O třináct let později Steyer požádal o povýšení do pou-

²⁷ NA, fond ČDK, kart. 483, rytířský stav a inkolát 18. 7. 1733; PODLAHA, Antonín: *Series praepositorum, de-canorum, archidiaconorum aliorumque praelatorum et canonicorum s. metropolitanae ecclesiae Pragensis a primordiis usque ad praesentia tempora*. Praha 1912, s. 238. Obdobně se z finančních důvodů snažil inkolátu vyhnout i čerstvý vyšehradský děkan J. T. Berghauer, srov. URFUS, Valentin: *Jan Tomáš Berghauer (1684–1760), děkan královské kolegiální kapituly sv. Petra a Pavla na Vyšehradě*. Kostelní Vydří 1997, s. 77. Inventář archivního fondu Farní úřad u svatého Apolináře na Novém Městě pražském hovoří o tzv. prebendě děkana svatoapolinářského, která byla založena na požitcích z dominikálního práva na Větrníku (Větrově) a platech z některých vinic a vsí Biškovice, Vysočany, Satalice a Domašice. BRÁTKOVÁ, Zlata: *Farní úřad u svatého Apolináře na Novém Městě pražském : 1711–1966 : Inventář*. Inventáře Archivu hlavního města Prahy. Praha 2008, s. II.

hého šlechtického stavu, což zdůvodňoval potřebou zvýšení osobní prestiže během zajišťování kanonizace Jana Nepomuckého u papežského dvora. Kancelář shledala Steyerovu žádost pro uvedené důvody, dobré osobní vlastnosti a doposud zastávané duchovenské úřady za oprávněnou a plně ji doporučila panovníkovi ke schválení.²⁸ Steyera se tedy inkolátní pragmatika nijak nedotkla.

V případě královské kolegiální kapituly sv. Petra a Pavla na Vyšehradě byli na základě inkolátní pragmatiky nobilitováni pouze zdejší děkani. Tato hodnost byla v pořadí druhou dignitou, často obsazovanou nešlechtici, zatímco do první – proboštské – byli až do 19. století dosazováni výhradně držitelé baronského či hraběcího titulu. Obě hodnosti byly navíc počítány mezi prelátské, tedy s právem zasedat na zemském sněmu. Jan Václav Ditrich – první z řady čerstvě ustavených a vzápětí nobilitovaných děkanů²⁹ – se stal vyšehradským kanovníkem již roku 1714, děkanem byl zvolen o pět let později. V žádosti o rytířský stav a inkolát, kterou podal krátce po svém zvolení, se odvolával na své prelátské postavení, jež podléhá ustanovení inkolátní pragmatiky, a na nezbytnost inkolátu k řádnému využívání svého benefícia. Ditrichův nobilitační spis opět (ač poněkud zastřeně) dokládá, že příčinou stavovských nobilitací členů vybraných kapitul byla právě držba osobního obročí, jehož součástí byl deskový majetek (v případě vyšehradských děkanů to bylo panství Kosoř v Rakovnickém kraji).³⁰ V rámci zbývajících kapitul v Českém království se již setkáme pouze s nobilitací významného školského reformátora Ferdinanda Kindermanna, který obdržel rytířský titul a inkolát roku 1777 v souvislosti s uvedením do funkce děkana kolegiální kapituly Všech svatých na Pražském hradě,³¹ jeho nástupce Václava Vojtěcha Herita (děkanem 1783, rytířský stav a inkolát téhož roku)³² a nakonec děkana litoměřické katedrální kapituly sv. Štěpána Jana Václava Regnera (děkanem 1744, o rytířský stav s inkolátem požádal až 1748, obdržel je 1750).³³

Z výše popsaného jednoznačně vyplývá, že ačkoliv primárním cílem inkolátní pragmatiky z roku 1713 (a rovněž reskriptů Marie Terezie z let 1746 a 1747, jež víceméně doslovně potvrzovaly její platnost – oběma ještě bude věnována pozornost níže) bylo plošné postizení všech příslušníků kapitul, které disponovaly deskovým majetkem, její praktický

²⁸ NA, fond ČDK, kart. 489, prostý šlechtický stav 22. 4. 1720; VLNAS, Vit: *Jan Nepomucký : Česká legenda*. Praha – Litomyšl 2013, s. 143–144.

²⁹ Nobilitované děkany eviduje RUFFER, Vojtěch: *Historie Wýssehradská, neb Wýprawowánj o hradu, o kapitole a městu Hory Wýssehradu u Prahy w králowstwj Českém*. Praha 1861; dochované nobilitační listiny srov. ŽUPANIČ, Jan – FIALA, Michal – KOBLASA, Pavel: *Šlechtický archiv c. k. ministerstva vnitra : Erbovní listiny Národního archivu, Státního oblastního archivu v Praze, Archivu hlavního města Prahy (dodatky), Archivu Národního muzea (dodatky)*. Praha 2014, č. 171, 173–174, 179, 183, 187–188.

³⁰ NA, fond ČDK, kart. 425, rytířský stav a inkolát 16. 11. 1719; CHALUPA, Aleš a kol. (ed.): *Tereziánský katastr český, 2: Rustikál (kraje K–Ž) : Sumář a rejstřík*. Praha 1966, s. 292–293, č. 1267.

³¹ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsarchiv, Hofadelsakten (dále ÖStA, AVA, AA, E), rytířský stav s přídomkem *von Schulstein* a inkolát 18. 4. 1777; BUBEN, Milan: *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*. Praha 2000, s. 171–174. Statek Zbuzany (Rakovnický kraj) v držení děkana kapituly Všech svatých viz CHALUPA, A. a kol. (ed.): *Tereziánský katastr český, 2*, s. 318–319, č. 1331.

³² ÖStA, AVA, AA, E, rytířský stav a inkolát 20. 5. 1783; PODLAHA, A.: *Series*, s. 294–295.

³³ ÖStA, AVA, AA, E, rytířský stav s přídomkem *von Regenthal* a inkolát 10. 10. 1750 (k prodlení mezi získkem děkanského postu a datací nobilitační a panovnické listiny došlo na základě Regnerovy neschopnosti uhradit vyžadované panovnické a kancelářské taxy). K děkanskému panství Starý Týn srov. titulární kalendáře cit. v pozn. 11 a SOMMER, Johann Gottfried: *Das Königreich Böhmen, 1: Leitmeritzer Kreis*. Prag 1833, s. 373; SCHLENZ, Jan: *Geschichte des Bistums und der Diözese Leitmeritz, 1: Geschichte der Gründung des Bistums Leitmeritz*. Warnsdorf 1914, s. 83; CHALUPA, A. a kol. (ed.): *Tereziánský katastr český, 2*, s. 124–125, č. 874 (zde je statek připisován obecně litoměřické kapitule).

dopad se omezil pouze na ty duchovní, kteří spravovali a využívali deskový majetek v rámci osobního obročí. Karolinská pragmatika navíc nijak nezohledňovala fakt, zda dočtení duchovní byli, či nebyli zemskými preláty. Stejně tak se inkolátní nařízení nemuselo nutně omezovat jen na členy vybraných světských kapitul, jak dokládá nobilitační kauza pražského sufragána Jana Ondřeje Kaisera, který roku 1775 žádal o rytířský stav a inkolát kvůli svému čerstvému jmenování královéhradeckým biskupem. Kaiser byl díky své nové hodnosti automaticky počítán mezi české zemské preláty, kancelář však ve svém přednesení připomněla platné pragmatické nařízení (*das in Böhmen und Mähren bestehende Pragmatical-Gesetz*), podle něhož musí každý deskovými statky disponující *Weltgeistlicher* vlastnit inkolát a být řádně habilitován v zemi. Skutečnost, že inkolátní pragmatiky výslovně hovořily jen o kapitulách, a nikoliv o dalších duchovních institucích, kancelář v Kaiserově případě nezmínila ani náznakem.³⁴ Pomineme-li biskupa Jana Leopolda Haje (eps. 1780–1794), který byl nobilitován již roku 1775, kdy se stal proboštem mikulovské kapituly, pak Kaiserův případ představuje do poloviny 19. století jediného nobilitovaného nešlechtice v jinak kontinuální řadě královéhradeckých biskupů-příslušníků domácí stavovské šlechty, kteří tak již byli pro správu deskových statků i k vystupování na zemských shromážděních plně stavovsky oprávněni, nebo – pokud šlo o cizince – byli po splnění habilitačních pravidel (inkolát, slib věrnosti, revers k zemi) přijati do stavovské společnosti.³⁵ Rovněž olomoucké a do značné míry i brněnské biskupské posty zastávali až do druhé poloviny 19. století příslušníci vyšší šlechty.³⁶ Naopak biskupské stolce v Litoměřicích i Českých Budějovicích obsazovali od druhé dekády 19. století již jen nešlechtici, a to i přesto, že litoměřické biskupství podle tereziánského katastru vlastnilo deskové statky (českobudějovické zřejmě nikoliv).³⁷

Další členy kapitul v českých zemích, kteří byli nobilitováni na základě inkolátní pragmatiky, nalezneme na Moravě a ve Slezsku. Předně je nutno zmínit takřka kontinuální řadu proboštů kolegiátní kapituly sv. Václava v Mikulově, kteří před zvolením do čela kapituly po řadu let zastávali kanovnické posty, a pokud byli nešlechtici, pak po volbě usilovali o rytířský titul a inkolát. Ostatní kanovníci zjevně inkolátní pragmatice nepodléhali. Roku 1843 byla povinnost šlechtictví vyplývající z inkolátní pragmatiky odstraněna a mikulovské proboštské místo bylo opět plně zpřístupněno nešlechticům.³⁸

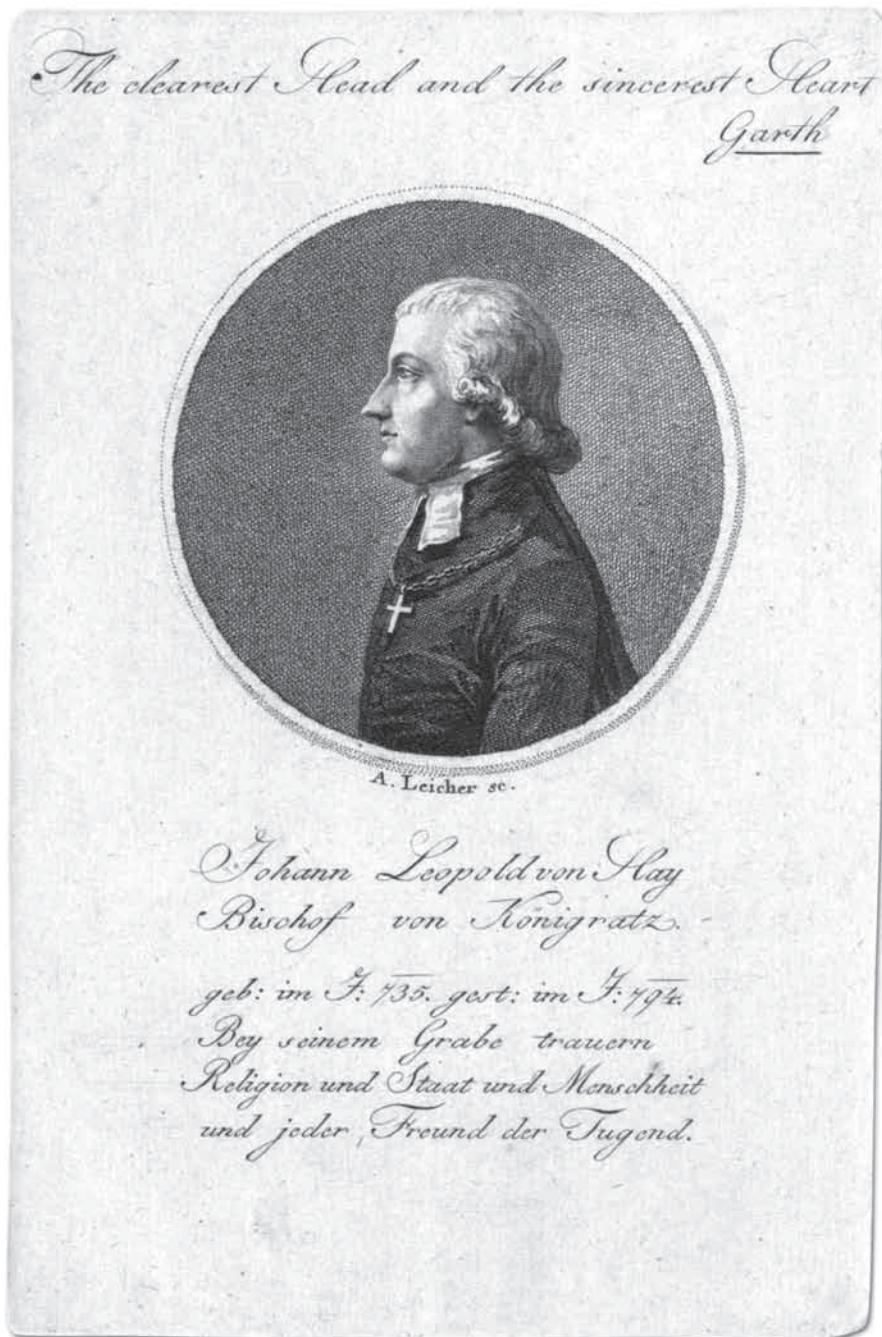
³⁴ ŐStA, AVA, AA, E, rytířský stav s přídomkem *von Kaisern* a inkolát 27. 5. 1775. Biskupovy statky v Chrudimském kraji viz CHALÚPA, Aleš a kol. (ed.): *Tereziánský katastr český, 1: Rustikál (kraje A–CH). Sumář a rejstřík*. Praha 1964, s. 299, č. 571 (Chrast), s. 296–297, č. 568 (Hroubovice) a s. 322–323, č. 594 (Zájezdec). K proměnám biskupských mensálních statků do konce 18. století srov. BRŮCKNER, Hugo: *Die Gründung des Bistums Königgrätz*. Königstein im Taunus 1964, s. 209–214, 216–220.

³⁵ Seznam královéhradeckých biskupů viz BUBEN, M.: Encyklopedie, s. 403–404. K Hayově nobilitaci ŐStA, AVA, AA, E, rytířský stav s inkolátem 25. 2. 1775. Kvůli zisku královéhradecké biskupské hodnosti usiloval o inkolát např. saský vévoda Mořic Adolf Karel (eps. od 1731). Srov. NA, fond ČDK, kart. 484, inkolát 5. 11. 1731.

³⁶ BUBEN, M.: Encyklopedie, s. 406–407. K majetkům brněnského biskupství, které původně patřily proboštům brněnské kolegiátní kapituly sv. Petra a Pavla na Petrově, viz pozn. 40.

³⁷ BUBEN, M.: Encyklopedie, s. 402–404. K majetku litoměřického biskupství SCHLENZ, J.: *Geschichte*, s. 57, 81–83; CHALÚPA, A. a kol. (ed.): *Tereziánský katastr český, 2*, s. 103, č. 840 (Křešice), s. 126–127, č. 877 (Stvolínky). K finančnímu dotování českobudějovických kanovnických míst z náboženského fondu srov. práce R. Svobody cit. v pozn. 12.

³⁸ ZUBER, R.: *Osudy*, [1], s. 85–86; ZEMEK, Mikuláš: *Vznik a vývoj kolegiátní kapituly v Mikulově. Jižní Morava 29*, 1993, s. 93–104; KOUDELA, Miroslav – VRBKA, Jiří: *Verbo et exemplo : Dějiny Význačné kolegiátní kapituly a kostela sv. Václava v Mikulově*. Mikulov 2007, s. 47. K nobilitovaným proboštům HANÁČEK, Jiří – KOS, Roman: *Význačná kolegiátní kapitula u sv. Václava v Mikulově*. Brno 2007.

Podobizna Jana Leopolda Haje, který byl jako nově ustavený probošt kolegiální kapituly sv. Václava v Mikulově 23. 2. 1775 Marií Terezií povýšen do rytířského stavu dědičných zemí. Hay vzápětí (4. 3. 1775) obdržel také inkolát v českých zemích. *Österreichische Nationalbibliothek, Porträtsammlung, inv. č. PORT_00079863_01.*

Archivní prameny, které se týkají této problematiky, již hovoří o vazbě inkolátního nařízení striktně k deskovému statku Jiřice ve Znojenském kraji, který od roku 1643 patřil přímo mikulovským proboštům.³⁹ Obdobně jako v Mikulově byla ještě nobilitována řada kanovníků královské kolegiální (od roku 1777 katedrální) kapituly sv. Petra a Pavla na brněnském Petrově. Na rozdíl od výše zmíněných českých a moravských kapitul však zde nešlo o nobilitace dignitářů (proboštů, děkanů či arcijáhnů), ale „řadových“ kanovníků. Ačkoliv z příslušných nobilitačních spisů více méně zřetelně vyplývá vazba nobilitací na inkolátní nařízení, není prozatím možné potvrdit jejich přímou souvislost s držbou konkrétních deskových statků jako osobních obročí. Brněnská kapitula jako celek totiž disponovala konglomerátem statků a dvorů v blízkosti Brna, který byl obecně zván statkem sv. Petra. V jeho rámci se nacházely dvory v Přízřenicích a na Cejlu, které spravovali probošti (po zřízení biskupství roku 1777 byly tyto statky převedeny do biskupské držby), a statek Rousínovec, jenž náležel do správy kapitulních děkanů. Jmenované dvory ale patrně netvořily samostatné deskové jednotky.⁴⁰ Nobilitace brněnských kanovníků tedy zřejmě byly důsledkem prosazení snahy kapituly o plně šlechtické personální obsazení, jež bylo úspěšně završeno ve 40. letech 18. století.⁴¹ Tato povinnost byla posléze zahrnuta do kapitulních statut z let 1752 a 1768. K jejímu odstranění došlo při panovnické confirmaci statut roku 1836, následný protest kapituly (1842) císařské rozhodnutí nezvrátil.⁴²

V případě zbylých dvou moravských kapitul – olomoucké a kroměřížské – se s nobilitacemi kanovníků či dignitářů nešlechtického původu již nesetkáme. Olomoucká katedrální kapitula sv. Václava zastávala mezi moravskými kapitulami nejvýznamnější postavení, čemuž odpovídalo sociální složení jejího osazenstva. Od poloviny 17. století se pro členství povolna začala prosazovat zásada držby stavovského šlechtického titulu, nejčastěji panského či hraběcího. Podmínka vyššího šlechtického titulu pro přijetí byla výslovně kodifikována v kapitulních statutech z let 1764 a 1772. Kvůli charakteru „zaopatřovací“ instituce mladých aristokratů byla rovněž stále více porušována zásada obsazovat členy kapituly výhradně z řad moravské stavovské šlechty.⁴³ Cizinci či nehabilitovaní tuzemci museli kvůli zisku nesídelního i sídelního kanonikátu usilovat o získání inkolátu a provedení následné habilitace mezi moravskými stavy. Vzhledem k požadavku šlechtického statusu

³⁹ Vedle explicitních odkazů v inkolátních listinách dotýčných proboštů také viz MZA, fond A 8 Zemská registratura, sign. E 2, šlechtické normálie, kart. 379, písemnosti z let 1727–1728. K Jiřicím viz WOLNY, Gregor: *Kirchliche Topographie von Mähren meist nach Urkunden und Handschriften*, 2: *Brünner Diöcese*, 2. Brünn 1858, s. 53–54; TÝŽ: *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert*, 3: *Znaimer Kreis*. Brünn 1837, s. 248.

⁴⁰ TENORA, Jan: *Státek sv. Petra v Brně*, 1: *do roku 1757*. Brno 1934, s. 11–20; JAN, Libor – PROCHÁZKA, Rudolf – SAMEK, Bohumil: *Sedm set let brněnské kapituly*. Brno 1996, s. 72, 97.

⁴¹ V první polovině 40. let 18. století je možno zaznamenat přítomnost posledních dvou kanovníků nešlechtického původu, kteří po dobu svého členství v kapitule nedosáhli nobilitace: šlo o královské kanovníky Matyáše Františka Knoppa (jako člen kapituly doložen mezi léty 1706–1740) a Františka Xavera Löfflera (1702–1744, děkanem od 1715). HANÁČEK, Jiří: *Královská stoliční kapitula sv. Petra a Pavla v Brně*, 1. Brno 2011, s. 88, 102. Personální skladbu brněnské kapituly v 18. století srov. příslušné ročníky titulárních kalendářů cit. v pozn. 11.

⁴² Nobilitované brněnské kanovníky a děkany eviduje HANÁČEK, Jiří: *Nobilitování brněnští kanovníci od vzniku biskupství roku 1777*. Ostrava 1991; TÝŽ: *Královská stoliční kapitula sv. Petra a Pavla v Brně*, 1–4. Brno 2011. K odstranění povinnosti šlechtického statusu a držby inkolátu v letech 1836–1842 viz ŮStA, AVA, AA, Adelsgeneralien, Nr. 636 Geistliche Wappen und Ortsnamen (42), sign. 636.11.

⁴³ ZUBER, R.: *Osudy*, [1], s. 59–61; MAŤA, Petr: *Noblesse et chapitres dans les pays de la Couronne de Bohême au XVIIe siècle*. *XVIIe siècle* 63, 2011, 250, s. 82–89.

proto přijímané členy nalezneme především mezi příjemci samostatných inkolátních privilegií, nikoliv mezi nobilitovanými nešlechtici.⁴⁴ Rovněž probošty kolegiátní kapituly sv. Mořice v Kroměříži byli stabilně příslušníci moravské stavovské šlechty, kteří často disponovali hraběcími tituly. Šlo o důsledek nařízení olomouckého biskupa Bruna ze Schaumburku z roku 1267, podle něhož měli být probošty olomoučtí kanovníci. Navíc kroměřížská kapitula nevlastnila prakticky žádný deskový majetek, a tak i z tohoto hlediska se na ni inkolátní pragmatika nemohla vztahovat.⁴⁵

Inkolátní pragmatika z roku 1713 se do první slezské války mezi Rakouskem a Pruskem dotkla i několika duchovenských hodnostářů ve Slezsku. Nejpřednější postavení mezi slezskými kapitulami přirozeně zaujímal vratislavská katedrální kapitula sv. Jana Křtitele. V čele kapituly stál probošt, který mohl požívat všech práv sídelního kanovníka, aniž musel mít vlastní prebendu. Probošt a děkan disponovali v rámci vlastních obročí zemskými statky, na nichž mohli vystupovat jako světská vrchnost. I ve Vratislavi, obdobně jako v Olomouci, se stalo pravidlem, aby preláti i řadoví kanovníci byli nositeli šlechtického titulu. Nezbytnost ověřeného šlechtického statusu byla zakotvena v instrukci k přijímání kanovníků z roku 1722.⁴⁶ Vedle příslušníků řady urozených říšských a slezských rodů se v námi studovaném období mezi členy vratislavské katedrální kapituly objevil jen jeden příjemce nobilitačního privilegia – hornofalcký šlechtic Karel Josef von Stingelheim, který díky svému původu, zásluhám předků a zisku kanonikátu obdržel roku 1719 spolu s inkolátem také povýšení do stavu svobodných pánů.⁴⁷ Ze Slezanů byl kvůli držbě inkolátu podle znění pragmatiky roku 1730 povýšen do rytířského stavu ještě Antonín Pavel Mazureck, kustod a prelát ratibořské kapituly při kostele Nanebevzetí Panny Marie. Vratislavský biskup jej instaloval již v lednu 1728, o nobilitaci a inkolát žádal až v srpnu 1729.⁴⁸

Další kolegiátní kapituly ve Slezsku fungovaly ve Vratislavi (u sv. Kříže), ve Velkém Hlohově, v Opolí (u sv. Kříže) a v Nise (u sv. Jana).⁴⁹ Ačkoliv tyto duchovní instituce vlastnily významné množství slezských svobodných statků a jejich zástupci vystupovali na zemských sněmech příslušných knížectví,⁵⁰ mezi jejich členy již žádného nobilitovaného

⁴⁴ K některým inkolátním kauzám týkajícím se olomoucké kapituly viz BRŇOVJÁK, Jiří: Uherská vyšší šlechta v moravských kvaterních majestátech a slibů věrnosti od poloviny 17. do poloviny 19. století. In: FEDERMAYER, Frederik a kol.: *Magnátske rody v našich dejinách 1526–1948*. Martin 2012, s. 186–222 (Szápáry, Sztáray, Teleky, Zichy). V případě ještě nezletilého Emericha hraběte Sztaraye dosáhla jeho ovdovělá matka Barbara, roz. hraběnka Migazziová, roku 1779 jak udělení inkolátu, tak povýšení do hraběcího stavu (v podstatě šlo o formu konfirmace jejich stávajícího uherského hraběcího titulu).

⁴⁵ ZUBER, R.: Osudy, [1], s. 83–84.

⁴⁶ MAŤA, P.: Noblesse, s. 82–89; PATER, Józef: *Wrocławska kapituła katedralna w XVIII wieku: Ustrój – skład osobowy – działalność*. Wrocław 1998, s. 64–73, 78–80. J. Pater uvádí, že řada kandidátů byla nejprve nobilitována a teprve poté navržena biskupovi nebo papežské stolici ke schválení. K personálnímu obsazení kapituly srov. JUNGWITZ, Joseph: Die Prälaten des Breslauer Domstifts seit der Mitte des 17. Jahrhunderts. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens* 25, 1891, s. 282–286.

⁴⁷ NA, fond ČDK, kart. 489, stav svobodných pánů a inkolát 11. 12. 1719; PATER, J.: *Wrocławska kapituła*, s. 80, 235–236.

⁴⁸ Tamtéž, kart. 463, rytířský stav a inkolát 2. 2. 1730; WELTZEL, Augustin: *Geschichte des Ratiborer Archipresbyterats: Historisch-topographisch-statistische Beschreibung der zu demselben gehörigen Orte, Kirchen, Kapellen, Schulen u.s.w.* Breslau 1896, s. 28–30.

⁴⁹ MANDZIUK, Józef: *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku: Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520–1740*, 2. Warszawa 1995, s. 86, Totéž, 3/1: (1742–1845). Warszawa 2007, s. 96–98.

⁵⁰ ORZECZOWSKI, Kazimierz: *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe*. Warszawa. Wrocław 1979, s. 237–238. Např. v Hlohovském knížectví v druhé polovině 17. století suverénně vedla žebříček pozemkového vlastnictví

nenalezneme. Za současného stavu poznání (polská část karolinského katastru mi v době zpracovávání této studie nebyla k dispozici) lze jen těžko posoudit, zda byla tamní beneficia dotována z komunního majetku, nebo se případní držitelé deskových statků jakožto osobních obročů snažili inkolátní pragmatice vyhnout.⁵¹ Po roce 1740 se již s žádnými dalšími slezskými kanovníky, kteří byli nobilitováni v přímé souvislosti s inkolátní pragmatikou z roku 1713, nesetkáme. V nově utvořeném Rakouském Slezsku, jež habsburské monarchii zbylo po prohrané první slezské válce s Pruskem, se žádná kolegiátní kapitula nenacházela a ani později nebyla zřízena.

Inkolátní nařízení z let 1746 a 1747

Na základě výše uvedených příkladů lze tedy bezpečně tvrdit, že v praxi se povinnost inkolátu skutečně týkala jen držitelů prebend, které obsahovaly jako osobní obroč deskové statky, a jejichž držitelé byli potenciálně oprávněni zasahovat do zemské stavovské politiky. Tato praxe se samozřejmě nacházela v rozporu s původním, plošně míněným požadavkem inkolátní pragmatiky Karla VI. Na neuspokojivou situaci reagovala Marie Terezie vydáním reskriptu z 21. září 1746, v jehož úvodu si stěžovala, že předchozí pragmatika z roku 1713 není plně dodržována, proto považuje za nezbytné její znění důrazně zopakovat. Jelikož si byla vědoma praktických obtíží, které vyplývaly z původního požadavku jejího otce, aby k zisku inkolátu došlo ještě před elekcí, nominací či prezentací každého nového člena kapituly nadané deskovým majetkem, nařídila, aby dotčení kanovníci požádali o inkolát a potažmo i o nobilitaci ihned po zisku duchovního úřadu. Marie Terezie zdůraznila, že nedodržení nařízení jim znemožní legálně užívat deskového majetku a z něj plynoucích stavovských práv. Královna a příslušné dvorské či zemské kruhy, které mohly být s vydáním nařízení spjaty, se zřejmě domnívaly, že se všichni dotčení preláti neprodleně pokusí vzniklou situaci řešit. Že se tato představa obratem ukázala jako lichá, dokládá text královského reskriptu pro České království ze 17. ledna 1747, který zopakoval inkolátní nařízení z předešlého roku. V úvodu nového reskriptu Marie Terezie konstatovala, že se od září 1746 u české kanceláře dosud neohlásil nikdo z duchovních, na něž se inkolátní ustanovení vztahovalo. Podle panovnice byla příčinou této nečinnosti buď nesprávná domněnka, že se nařízení dotýká jen budoucích kauz, nebo stejně tak mylné spoléhání na měšťanské právo, jež řada dotčených kanovníků mohla zdědit po rodičích usedlých v některém z privilegovaných královských měst (srov. výše popisovanou kauzu svatovítského probošta Řečického). Příslušnost k privilegovanému městskému stavu sice umožňovala obyvatelům měst nabývat deskové statky, a tedy i užívat zemské desky, avšak již nikoliv osobně se účastnit zemské stavovské politiky, neboť privilegovaná města mohla být na zemských sněmech zastoupena pouze korporativně (poznamenejme, že právě možnost osobní účasti na zemských shromážděních primárně zajímala státní aparát). Reskript na-

duchovního stavu hlohovská kapitula. Všichni členové kapituly bývali také preláty či kanovníky u některé z vratislavských kapitul. PTAK, Marian: Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa glogowskiego od początku XIV w. do 1742 r. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 1344, Prawo 210. Wrocław 1991, s. 39–41, 79; KUCZER, Jarosław – STRZYŻEWSKI, Wojciech (ed.): *Spisy dóbr ziemskich księstwa glogowskiego z lat 1671, 1681, 1718, 1727*. Warszawa 2007.

⁵¹ Tato domněnka se může jevit jako oprávněná v kontextu do jisté míry ne zcela úspěšných snah habsburských panovníků zavést v průběhu první poloviny 18. století také ve Slezsku obdobná inkolátní pravidla, jaká platila v Čechách a na Moravě. BRŇOVJÁK, J.: Šlechticem, s. 117–120.

konec stanovil pro všechny dotčené kanovníky půlroční lhůtu k dosažení potřebné právní kvalifikace.⁵²

Nelze vyloučit, že znění pragmatiky z roku 1746 bylo inspirováno návrhem pasáží o povinnosti držby inkolátu členů dotčených kapitul, který byl součástí písemného návrhu nového znění českého zemského zřízení (*elaboratum bohemicum*). To mělo vycházet z původního OZZ z roku 1627, avšak se současným zohledněním následných právních norem. Komise, která elaborát od roku 1710 zpracovávala, překročila na mnoha místech původní ryze kompilační záměr, revidovala původní nařízení a nabízela nová řešení, která by se mohla vztahovat nejen na Čechy, ale i na Moravu, a v některých konkrétních ohledech dokonce i na Slezsko (pokud šlo o nařízení, která byla vyhlášena s platností pro všechny země Koruny české).⁵³ Tento přístup české komise je patrný i na ustanoveních ohledně inkolátu, která patřila do části zabývající se všemi aspekty veřejného práva a jež byla v původním OZZ označena literou A. Tato první část z celkové osnovy kompilační práce byla dotvořena roku 1723, přičemž pasáž o inkolátu (oddíl 10) vznikla až po roce 1720. Český elaborát uznával nezbytnost inkolátu pro všechny duchovní, kteří by chtěli využívat beneficia zapsaná v zemských deskách, ať již byli měšťanského, či vyššího stavu, zahraničního, či domácího původu. Ve snaze upřednostnit tuzemské žadatele o uprázdněné kanonikáty elaborát navrhoval, aby jim bylo umožněno získat inkolát až po obdržení duchovní funkce, zatímco u těch, kteří nejsou řádnými obyvateli českých zemí, vyžadoval inkolát předem. Kompilační komise zdůvodnila tento odlišný přístup velkým zájmem cizinců o uvolněné kapitulní prebendy. V otázce povinnosti vykonat slib věrnosti si jednotlivé odstavce elaborátu poněkud protičeří. Nejprve se obecně hovoří o jeho nezbytnosti, poté o jeho odstranění a nakonec je v důvodové zprávě panovníkovi navrženo zatížit jím alespoň děkany dotyčných kapitul. Je rovněž zajímavé, že o reversu k zemi se elaborát v kontextu stavovského přijímání zemských prelátů výslovně nezmiňuje a požaduje pouze intabulaci inkolátní listiny včetně potřebné úřední relace.⁵⁴ Pro úplnost dodejme, že elaborát moravské komise (*elaboratum moravicum*) se otázky inkolátu členů vybraných kapitul nijak nevěnoval; soudě podle datace přiložených příloh vznikla inkolátní část moravského elaborátu ještě před rokem 1713. Moravská komise navíc postupovala na rozdíl od svého českého protějšku cestou prosté kompilační práce.⁵⁵

Elaboráty české i moravské kompilační komise nebyly nikdy v úplnosti dokončeny a ani jejich zpracované části nevstoupily v platnost. Jejich vliv na budoucí právní vývoj, který od 50. let 18. století směřoval již k moderní kodifikaci práva v dědičných zemích (od roku 1749 českých a rakouských), je ovšem nezpochybnitelný, stejně jako zdroj inspirace soudobých osvěcenských právníků. Tato okolnost je velmi důležitá, neboť vrátíme-li se zpět k inkolátnímu nařízení z roku 1747, narazíme na zajímavou interpretaci jeho znění, kterou roku 1770 publikoval český právník Joseph Johann Feigl von Feiglfeld (1718–1784).

⁵² Koncepty obou tereziánských reskriptů se nachází v NA, fond ČDK, inv. č. 752, sign. IV-D-1, kart. 409; zkrácená znění publikoval JAKSCH, P. K.: *Gesetzlexikon*, 3, s. 55–56. K českým privilegovaným městům srov. KOS-TETZKY, D.: *Die Staatsverfassung*, s. 152–153.

⁵³ Zejm. URFUS, Valentin: K pokusu o revizi zemského zřízení v Čechách na počátku 18. století. *Právněhistorické studie* 16, 1971, s. 177–198, zde rovněž odkazy na dřívější literaturu.

⁵⁴ NA, fond ČDK, inv. č. 565, sign. II-A-1, kart. 25, seš. 1/10.

⁵⁵ URFUS, Valentin: Pokus o revizi moravského zemského zřízení na počátku 18. stol. a tzv. „*elaboratum Moravicum*“. *Časopis Matice moravské* 89, 1970, s. 46–65. Srov. NA, fond ČDK, inv. č. 565, sign. II-A-1, kart. 30, seš. 12.

Aniž měl přímou oporu v doslovném znění textu, tvrdil, že inkolátní reskript z roku 1747 se ve skutečnosti dotýká pouze statků určených k osobnímu obročí, nikoliv ve společné správě kapituly (tzv. komunních statků). Proto podle Feigla např. kanovníci svatovítské a vyšehradské kapituly inkolát k výkonu svého duchovního postu nepotřebovali, neboť užívali důchodů ze společných kapitulních majetků, na rozdíl od proboštů svatovítské kapituly a děkanů vyšehradské kapituly, kteří disponovali deskovými statky v rámci osobních obročí.⁵⁶ Feigl bohužel neodkazuje na žádný zdroj, který jej k tomuto vysvětlení vedl, nicméně jeho argumentace plně odpovídá dobové praxi. Je vysoce pravděpodobné, že možnou spojitosť představuje právě český kompilační elaborát, který Feigl jako odborník na české zemské právo, jež v 60. letech 18. století přednášel na pražské právnické fakultě, nepochybně velmi dobře znal. Od roku 1765 se navíc jako člen tzv. kodifikační komise podílel na vytváření moderního všeobecného zákoníku (*Codex Theresianus*), který navazoval na výsledky předchozí kompilační komise.⁵⁷ Přednesenou domněnku podporuje svou argumentací samotné znění českého elaborátu, zejména rovněž zde uváděný ilustrativní příklad vyšehradské kapituly a jejího komunního i individuálního deskového majetku. Feiglova velmi trefná interpretace (pokud existovala nějaká dřívější, pak mi v době práce na této studii nebyla známa) nezůstala zapomenuta: právník a bílinský magistrátní rada Dominik Kostetzky (1753–1828) ji zařadil do prvního dílu svého monumentálního dvanáctisvazkového kompendia českých zákonů z roku 1816. Feiglův a potažmo i Kostetzkého názor pak moderní odborné veřejnosti zprostředkoval vynikající znalec problematiky inkolátu Bohumil Baxa.⁵⁸

Závěr

Shrneme-li výše uvedené úvahy s obsahem a dopadem inkolátní pragmatiky Karla VI. z roku 1713 a na ni navazujících reskriptů Marie Terezie z let 1746 a 1747, pak musíme Feiglovu interpretaci označit za oprávněnou a bezpochyby plně odrážející dobovou situaci. Jak si ale vysvětlit rozpor mezi proklamacemi panovnických nařízení a skutečnou nobilitační praxí? Podle mého názoru se zmíněná inkolátní nařízení skutečně snažila nastavit plošnou povinnost držby inkolátu všech nových členů kapitul nadaných deskovými statky, a to bez ohledu na formu konkrétních prebend (osobní či komunní) nebo na „kolizi“ se současným ziskem prelátské hodnosti. V praxi se však inkolátní povinnost zredukovala pouze na držitele osobních deskových obročí. Tato redukce se pak v návaznosti na pravidla habilitace v zemi svým způsobem logicky projevila v požadavku na nobilitaci a držbu inkolátu nových biskupů nešlechtického původu, kteří taktéž disponovali v rámci své prebendy deskovými statky, ačkoliv uváděné pragmatiky výslovně hovořily jen o členech vybraných kapitul. Výjimku představují „šlechtické“ kapituly v Olomouci, Vratislavi a Brně, jejichž personální politice požadující šlechtický status u všech svých členů

⁵⁶ FEIGL EDLER VON FEIGLFELD, J. J.: *Öffentliche Vorlesungen*, s. 303–304.

⁵⁷ Feigl se otázkou inkolátu chtěl věnovat ve druhém díle své dřívější práce s názvem *Institutiones iuris bohemicæ [...]*, který však na rozdíl od prvního dílu (Praha 1765) bohužel již nevydal. K Feiglově osobnosti viz *Ottův slovník naučný*, 9. Praha 1895, s. 68–69 a JIREČEK, Hermenegild: *Právníký život v Čechách a na Moravě v tisícileté době od konce IX. do konce XIX. století v nákresech dějprávních, životopisných a knihopisných*. Praha – Brno 1903, s. 440–445.

⁵⁸ KOSTETZKY, D.: *Die Staatsverfassung*, s. 158–159; BAXA, B.: *Inkolát*, s. 14; biogram D. Kostetzkého *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, 4. München 1993, s. 155.

široké ustanovení inkolátních pragmatik konvenovalo. Panovnická nařízení z let 1746 a 1747 také poměrně jasně dokládají liknavost řady členů dotčených kapitul při naplnění pragmatikou předepisované inkolátní povinnosti, jež mohla být zapříčiněna – jak ukazují některé konkrétní kauzy – problémy s uhrazením poměrně vysokých panovnických tax a kancelářských poplatků, které ve svém úhrnu mohly závažně převyšovat běžné kanovnícké příjmy.⁵⁹ Lze se oprávněně domnívat, že pokud by se tereziánské reskripty snažily uvést literu práva do souladu s reálnou praxí, jistě by omezení nezbytnosti inkolátu jen na osobní kanovnícká obročí neopomenuly uvést. Zdá se, že na reálné naplnění svého maximalistického požadavku státní aparát musel nakonec rezignovat a spokojit se s držbou inkolátu alespoň u těch členů kapitul či biskupů, kteří osobně disponovali deskovým majetkem.⁶⁰ Tato rezignace je zřejmá z faktu, že od roku 1747 se až do zániku stavovských ústav v polovině 19. století neseťkáme s doklady o snaze vydat nějakou novou, upravující či upřesňující právní normu, která by více korespondovala s reálnou praxí. Ani tato studie nedokáže nabídnout definitivní odpověď na všechny položené otázky (její materiálově-diskusní charakter je čtenáři jistě zřejmý), k tomu bude zapotřebí provést detailní analýzu aktivní účasti zástupců duchovního stavu i obou šlechtických korporací na českých a moravských zemských sněmech v dlouhém období jejich existence v 17.–19. století.

Zusammenfassung

In vim sanctionis pragmaticae : Zur Interpretation der Inkolat-Pragmatik von 1713 und der Nobilitierungen der Kirchenwürdenträger in den böhmischen Ländern im 18. Jahrhundert **Jiří Brňovják**

Das Reskript Karl VI. vom 14. November 1713 legte fest, dass zu Angehörigen böhmischer, mährischer und schlesischer Dom- und Kollegiatkapitel, welche über Landesgüter verfügten, fernerhin nur diejenigen Personen werden können, die bereits vor ihrer Elektion, Nomination oder Präsentation das für alle böhmischen Länder gültige Inkolatsrecht innehatten. Eine der unmittelbaren Folgen dieser sog. Inkolat-Pragmatik waren viele Nobilitierungen der Mitglieder der gegebenen Kapitel: falls sie nicht adeliger Herkunft waren, mussten sie wegen der Beanspruchung des Inkolats vermittle der Böhmisches Hofkanzlei den Herrscher auch um die Nobilitierung ersuchen, denn der Besitz des Inkolats war bereits seit der Mitte des 17. Jahrhunderts fest an den adeligen Status, zumindest den Ritterstand, gebunden. Die Analyse konkreter Nobilitierungsfälle führt aber zum eindeutigen Schluss, dass in der Praxis die Pflicht des Inkolats nur auf die Besitzer der Kapitelpfründen fiel, welche die

⁵⁹ Na možnou nedisciplinovanost řady dotčených kanovníků může poukazovat fakt, že např. v rámci litoměřické kapituly nebyl po děkanu (1772) již nikdo další nobilitován (nepočítáme-li kanovníky, kteří krátce po nástupu do funkce – tj. v rozmezí 1–3 let – zemřeli), ačkoliv prokazatelně disponovali děkanským deskovým majetkem. Tato problematika ještě zasluhuje detailní výzkum.

⁶⁰ Fiaskem skončila v letech 1747–1748 snaha české reprezentace a komory dosáhnout disciplinace inkolátní pragmatikou dotčených duchovních hodnostářů. Pražská zemská vláda si v průběhu první poloviny roku 1747 nechala s pomocí pražského arcibiskupa vyhotovit seznam všech duchovních, kterých se inkolátní nařízení mělo týkat. Do tohoto seznamu byli zahrnuti nejen členové světských kapitul, ale rovněž další duchovní, kteří nebyli počítáni mezi zemské preláty (karlíštejnský děkan, představitelé některých církevních řádových institucí), a dokonce duchovní hodnostáři ze schwarzenberského jihočeského dominia. Dotyčné světské i řádové instituce se současně snažily dosáhnout uchování stávající praxe, v níž byli inkolátní pragmatice vystaveni jen držitelé osobních deskových obročí. Protest vyšehradské kapituly byl ze strany Marie Terezie odmítnut jako neopodstatněný; k reálné nápravě ale nikdy nedošlo. Poměrně ostře vystoupil na obranu augustiniánských proboštů v Borovanech a Třeboni a krumlovského arciděkana Josef kníže Schwarzenberg. Úspěšně argumentoval tím, že dotyční duchovní jsou dotováni z knížecího majetku, nikoliv vlastního svobodného. Pro popisovanou situaci je signifikantní, že samotná česká reprezentace a komora byla ze strany dvorské kanceláře nakonec napomenuta z liknavého přístupu. NA, fond ČDK, kart. 409, písemnosti k inkolátu duchovních z let 1747–1748.

*Landgüter als persönliche Pfründe umfassten. Die Inkolatsregel betraf anscheinend nicht diejenigen Angehörigen der Kapitel, welche im Namen des Kapitels gemeinsames (kommunes) Landesgut verwalteten (es handelte sich durchaus um Landesprälaten), ferner alle sonstigen Kanoniker, deren Pfründen aus dem Anteil des genannten kommunen Eigentums fundiert worden sind. Eine Ausnahme bilden lediglich die „Adels“kapitel (Olomouc/Olmütz, Kroměříž/Kremsier), welche bei der Aufnahme eines neuen Kanonikers die Zugehörigkeit zum Landesadel und damit aus das Inkolat beanspruchten. Die erwähnte Praxis stand somit im schroffen Gegensatz zum ursprünglichen Anspruch der Inkolatspragmatik Karls VI. Die Situation haben nicht einmal die Reskripts Maria Theresias vom 21. September 1746 und 17. Januar 1747 geändert, obwohl sie ermöglicht haben, dass die neu installierten Kanoniker betreffender weltlicher Kapitel aus rein praktischen Gründen um die Verleihung des Inkolats, bzw. um die Nobilitierung erst nach der Erlangung des geistlichen Standes ansuchten. Der Verfasser der Studie meint, dass diese Überarbeitung des ursprünglichen Wortlautes der karolingischen Pragmatik vom einschlägigen Abschnitt des sog. *elaboratum bohemicum* inspiriert werden konnte, d.h. von dem Entwurf eines neuen Wortlautes der böhmischen Landesordnung, welcher in den 20. Jahren des 18. Jahrhunderts entstanden ist und in ein einziges organisches Ganzes den ursprünglichen Wortlaut der Verneuerten Landesordnung von 1627 und viele folgende Rechtsnormen zusammenfassen sollte. Es scheint, dass der Staatsapparat auf die tatsächliche Befriedigung dieser maximalistischen Anforderung schließlich verzichten musste und fernerhin sich mit dem Besitz des Inkolats wenigstens bei den Mitgliedern der Kapitel begnügen musste, die persönlich über Landgüter verfügten. Die Inkolatspflicht bei den Personen geistlichen Standes, falls sie nicht aus dem Willen des Herrschers nicht bereits im Laufe der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts aufgehoben wurde (Kapitel der hl. Petrus und Paulus auf Petrov in Brünn, Wenzelskapitel in Mikulov/Nikolsburg), erlisch definitiv in Folge der revolutionären Ereignisse von 1848–1849 gemeinsam mit den Landesordnungen.*

Polacy i Rusini o Zjeździe Słowiańskim w Pradze w 1848 roku

ADAM ŚWIĄTEK

Świątek, Adam: Poles and Ruthenians about the Prague Slavic Congress of 1848

This article shows the narrations of Polish and Ruthenian participants of Prague Slavic Congress of 1848. The main sources include diaries, memoirs, correspondence and other publications published after 1848. This publication attempts to answer the following questions: What political objectives did Poles and Ruthenians have in Prague?; What hopes did delegates associate with the congress?; How did they describe or remember events of 1848?; and finally How did they refer to the other nationalities represented at the congress?

Key words *Prague Slavic Congress of 1848 * Poles * Ruthenians * Memoirs * Diaries * Narrations*

Contact *Uniwersytet Jagielloński, Kraków; adam.swiatek@uj.edu.pl*

Kongres praski i kwestia polsko-ruska w historiografii

Zjazd Słowiański w Pradze, zorganizowany w dniach 2–12 czerwca 1848 r., w polskiej i ukraińskiej historiografii zajmuje miejsce szczególne. Bez mała powiedzieć, że żaden inny fakt z XIX-wiecznej historii Czech nie znalazł takiego zainteresowania wśród badaczy polskich i ukraińskich, jak właśnie kongres 1848 r. Co więcej, w zasadzie każda syntetyczna praca dotycząca historii stosunków polsko-ruskich w Galicji nie omija Zjazdu Słowiańskiego i widzi w nim jeden z istotnych momentów dla krystalizowania się relacji między dwiema największymi narodowościami tej austriackiej prowincji – Polakami i Rusinami. Zresztą łatwo zauważyć, że większość polskich i ukraińskich prac naukowych, które omawiają wydarzenia związane z kongresem, skupia się przede wszystkim na politycznych oczekiwaniach i działaniach polskich i ruskich delegatów, a w dużo mniejszej skali poddawane są analizie działania innych delegacji narodowych. Na takim kierunku badań bez wątplenia zaważyły pierwsze relacje Polaków i Rusinów ze zjazdu oraz prace o charakterze popularnym i naukowym, które powstawały już po kongresie.

Wzrost zainteresowania Zjazdem Słowiańskim i źródłami z tego czasu zaczął się w historiografii ukraińskiej jeszcze w latach 80. XIX w. W 1883 r. przez trzy kolejne numery ruskiego dziennika *Діло* ukazywał się w częściach artykuł Iwana Franki, opublikowany w związku z natrafieniem przez pisarza na list Hryhorija Hynylewycza – delegata Głównej Rady Ruskiej na Zjazd Słowiański, który opisywał zawartą w Pradze ugodę między Polakami a Rusinami¹.

¹ ФРАНКО, Іван: Давні матеріали до оцінення нових заходів около польсько-руської угоди. *Діло*, 1883, No. 61–63 (przedruk w: *Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Наукові праці*, 46/1: *Історичні праці (1883–1890)*. Київ 1985, s. 323–337).

Franko wydał ów dokument w całości, opatrując go jednak bardzo szerokim komentarzem. Przypomnienie ugody było dla ukraińskiego pisarza pretekstem, by wytknąć polskiemu politykom nieszczerłość, bowiem porozumienie to miało nigdy nie doczekać się realizacji. Naturalnie edycja źródłowa listu Hynylewycza miała wydzwięk współczesny – miała pokazywać negatywny stosunek Polaków do Rusinów zarówno w czasach Franki, jak i cztery dekady wcześniej. Kolejne większe prace o zjeździe zaczęły powstawać w Galicji na początku XX w. Około 1900 r. po polskiej stronie pojawiła się popularna praca opisująca wydarzenia 1848 r., w tym i zjazd w Pradze. *Rok złudzeń* (1848), o którym tu mowa, został napisany przez lwowskiego historyka i pisarza Kazimierza Ostaszewskiego-Barańskiego². Zresztą już sam fakt, że książka została zadedykowana pamięci Franciszka Smolki, Floriana Ziemiałkowskiego i Jana Dobrzańskiego (ówczesnych polskich działaczy politycznych), z resztą niezbyt przychylnych narodowemu ruchowi ruskiemu, wskazuje na wyłącznie polski punkt widzenia na wydarzenia 1848 r. Znamienne jest, że przy opisie zjazdu praskiego autor zaledwie w jednym miejscu napomknął o tym, że wiceprzewodniczącym sekcji polskiej na zjeździe był Rusin Hryhorij Hynylewycz, a o innych delegatach ruskich nawet nie wspominał. Dla Ostaszewskiego-Barańskiego kluczowe było, że większość nacji słowiańskich na kongresie sympatyzowało z Rosją. Z całej treści rozmów polsko-ruskich w Pradze autor wyciągnął tylko jedno zdanie, iż *dwie narodowości zamieszkujące kraj [Galicję] mają przeznaczenie zlać się z resztą swych ziomeków w federację*, a poróżnienie obu stron na kongresie tłumaczył działaniami kół rządowych z Leonem Thunem na czele³.

W kolejnych latach drukiem ukazały się krytyczne edycje dokumentów związanych z kongresem, m.in. listów związanych z zaproszeniem Rusinów na zjazd i formowaniem się delegacji ruskiej. W 1906 r. Iwan Sozański w tekście *Do historii uczestnictwa galicyjskich Rusinów w słowiańskim kongresie w Pradze 1848 r.* opublikował edycję kilku krótkich dokumentów będących wcześniej w posiadaniu Jakowa Hołowaćkiego (Gołowaćkiego)⁴. Parę lat później Kyryło Studynski wydał natomiast obszerny tom z korespondencją Hołowaćkiego, w którym znalazło się kilka listów dotyczących formowania się ruskiej delegacji na zjazd i samego zjazdu⁵.

Jednakże pierwszy w pełni spełniający kryteria naukowości opis kongresu opracował dopiero w 1920 r. ukraiński profesor – Iwan Bryk. Jego praca została zatytułowana *Słowiański zjazd w Pradze 1848 r. i ukraińska sprawa*⁶. Autor na kilkudziesięciu stronach starał się syntetycznie wyłożyć genezę zjazdu, polityczne uwarunkowania, ale także postawy i oczekiwania Polaków, w końcu zaś – w tak zarysowanym kontekście – wypuklić tzw. *sprawę ukraińską*. Szczególnie dużo uwagi poświęcił sytuacji politycznej Polaków i ich celów, w tym zwłaszcza akcentowania przez nich konieczności odbudowy dawnej Polski. Słusznie zresztą zauważył, że był to przynajmniej dla części polskiej delegacji ważniejszy cel aniżeli sprawy ogólnosłowiańskie. Iwan Bryk w swojej pracy zarysował także, jak kształ-

² OSTASZEWSKI-BARAŃSKI, Kazimierz: *Rok złudzeń (1848) : Opowiadania historyczne*. Złoczów [ca. 1900], s. 235–241.

³ Tamże, s. 238–239.

⁴ СОЗАНСЬКИЙ, Іван: До історії участі галицьких Русинів в слов'янському конгресі в Празі 1848 р. W: *Записки наукового товариства імені Шевченка*, 72. Львів 1905, s. 112–121.

⁵ СТУДИНСЬКИЙ, Кирило (вид): *Кореспонденція Якова Головацького ш літах 1835–1849*. Львів 1909.

⁶ БРИК, Іван: Славянський зїзд у Празі 1848 р. і українська справа. W: *Записки наукового товариства імені Шевченка*, 129. Львів 1920, s. 141–217.

towały się relacje polsko-ruskie w Galicji w dobie Wiosny Ludów, nie szcędząc przy tym krytycznych słów pod kierunkiem Polaków. Jednakże wywód Bryka, motywowany przykładami ze źródeł, mieścił się jeszcze w granicach dyskusji naukowej. Należy podkreślić, że praca ta była o wiele mniej nacechowana emocjonalnie, aniżeli wydany niespełna cztery dekady wcześniej artykuł Iwana Franki. Szczególnie interesujące wydają się rozważania Bryka dotyczące już samego zjazdu i obrad polsko-ruskiej sekcji. Autor nie miał jednak dostępu do zaginionych protokołów obrad tejże sekcji, stąd musiał posiłkować się innymi źródłami przy odtworzeniu przebiegu posiedzeń. Jako pierwszy bliżej scharakteryzował galicyjskich uczestników zjazdu, podając informacje o tym, skąd byli delegowani i za kogo (Rusina czy Polaka) się uważali⁷. Autor w swej analizie odwoływał się zwłaszcza do opinii Hynylewycza, którego list z Pragi dobrze znał, ale także do źródeł czeskich i polskich (korespondencji, relacji, prasy). Interesujące są zwłaszcza wnioski Bryka: badacz podkreślał bowiem, a za nim wielu innych ukraińskich historyków, że zawarta w Pradze ugoda polsko-ruska nie miała żadnego znaczenia, bowiem pozostała tylko na papierze; ale wymienił też i korzyści dla Rusinów, tj. początek *pogłębienia się przyjaznych stosunków między Czechami i Ukraińcami i związania się ich na pewien czas w jeden front na politycznym polu*⁸. Zauważał też, że ówczesny czeski ruch narodowy zainspirował Rusinów do walki o swoje narodowe prawa, w tym o podniesienie poziomu kulturalnego i rozwój języka.

Odpowiedzią na artykuł Bryka była pierwsza i jak dotąd jedyna książkowa monografia Zjazdu Słowiańskiego autorstwa polskiego badacza – Władysława Tadeusza Wisłockiego⁹. Już samo podobieństwo tytułu pracy Wisłockiego do pracy Bryka sugeruje, że miała to być riposta i ukazanie problematyki zjazdu z polskiej perspektywy, a przy tym w szerszy sposób, z wykorzystaniem większego zasobu źródeł. Autor miał to szczęście, że dotarł do zaginionych niegdyś protokołów sekcji polsko-ruskiej, znajdujących się w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Lwowie¹⁰. Dysponując dokładnym przebiegiem obrad, mógł on o wiele precyzyjniej aniżeli Bryk odtworzyć to, co działo się wśród Polaków i Rusinów w Pradze w 1848 r. Jednakże w pracy Wisłockiego na przód wysuwa się przede wszystkim *sprawa polska* i to jej autor poświęcił najwięcej miejsca. Autor odniósł się krytycznie do swojego poprzednika – Iwana Bryka – zarzucając mu przede wszystkim podawanie nieprawdziwych informacji (co miało wynikać z niedostatku źródeł), a także nieuzasadnione obwinianie Polaków¹¹. Aczkolwiek był pełen uznania, że Ukraińcy już od lat zajmują się zjazdem, podczas gdy Polacy zaniechali badań nad tym zagadnieniem. Najważnym jednak celem Wisłockiego było – jak sam pisał: *obalić zarzuty stawiane dziadom naszym*¹². Pewne wątki związane ze zjazdem znalazły się także w popularnej biografii Jerzego Lubomirskiego skreślonej piórem Wisłockiego¹³.

Zainteresowanie Zjazdem Słowiańskim 1848 r. ponownie wzrosło w 1948 r. – co miało związek z setną rocznicą Wiosny Ludów, którą w krajach komunistycznych darzono szczególną uwagą, bowiem stanowiła ona przykład walki szerszych warstw społecznych

⁷ Tamże, s. 195–196.

⁸ Tamże, s. 215.

⁹ WISŁOCKI, Władysław Tadeusz: *Kongres słowiański w r. 1848 i sprawa polska*. Lwów 1927.

¹⁰ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, ф. 5, оп. 1, 532/III.

¹¹ WISŁOCKI, W. T.: *Kongres słowiański*, s. 8.

¹² Tamże, s. 13.

¹³ TENŹE: *Jerzy Lubomirski 1817–1872*. Lwów 1928, s. 55–84.

nie tylko z austriackim absolutyzmem, ale przede wszystkim o wolność i demokrację. Z kolei krzewione w trakcie zjazdu wątki federacyjne wśród Słowian różnych zakątków monarchii idealnie wpisywały się w hasło braterstwa ludów propagowane przez Związek Sowiecki i powtarzane także w innych krajach komunistycznego bloku. To tłumaczy gros publikacji poświęconych wydarzeniom Wiosny Ludów zarówno w Polsce ludowej, jak i na sowieckiej Ukrainie. Nie miejsce tu by wymieniać wszystkie powstałe wówczas prace, zresztą w dużej części nacechowane ideologicznie, ale warto na tym tle wyróżnić publikacje skądinąd znakomitego później historyka Stefana Kieniewicza, szeroko aspektowo omawiające wydarzenia Wiosny Ludów¹⁴. Zresztą autor ten poświęci w przyszłości więcej uwagi Wiośnie Ludów, nie tylko na obszarze Galicji, ale przede wszystkim jej przebiegowi w Królestwie Kongresowym i Wielkim Księstwie Poznańskim. W końcu będzie też współtwórcą kluczowej dla badań nad 1848 r. edycji źródłowej – protokołów posiedzeń Centralnej Rady Narodowej we Lwowie¹⁵.

Jednakże gruntowne badania nad problematyką polsko-ruską w okresie Wiosny Ludów zostaną podjęte dopiero w latach 70. XIX w. Po stronie polskiej istotne dla historiografii analizy prowadził krakowski historyk Jan Kozik, a jego praca zatytułowana *Między reakcją a rewolucją* do dziś pozostaje najgruntowniejszą, wydaną w Polsce analizą wypadków Wiosny Ludów, która skupia się na wzajemnych relacjach obu galicyjskich narodowości¹⁶. Samemu Zjazdowi Słowiańskiemu autor poświęcił przeszło dwadzieścia stron swojej pracy i, opierając się zarówno na źródłach polskich i ukraińskich, starał się możliwie bezstronnie wyłożyć przyczyny, przebieg i konsekwencje zjazdu dla obu galicyjskich nacji. Szczególnie wyraźnie autor zaakcentował fakt, że wyjazd delegacji ruskiej do Pragi pozwolił Rusinom zaistnieć na arenie międzynarodowej, a ponadto *wzmocnił pozycję Ukraińców i przyspieszył znacznie proces kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej i politycznej*¹⁷. Fakt ten widział zresztą nieodłącznie od inspiracji narodowym ruchem czeskim (czy szerzej słowianofilstwem) i współpracy z czeskimi działaczami kulturalnymi, co nieco szerzej wyłożył w innej swojej pracy poświęconej ruskiemu ruchowi narodowemu przed Wiosną Ludów¹⁸. W zasadzie po Koziku przez długie lata nikt po polskiej stronie szerzej nie zgłębiał problematyki kongresu praskiego.

Na uwagę zasługuje jeszcze praca Mariana Stolarczyka z 1995 r. poświęcona Centralnej Radzie Narodowej, gdzie cały jeden rozdział został poświęcony obecności jej delegatów na zjeździe¹⁹. Fakt operowania przez autora przede wszystkim na źródłach polskich poskutkował jednak dość ograniczonym omówieniem problemu relacji polsko-ruskich na kongresie. Kluczowym dla badacza były za to kwestie polityczne wykraczające poza obszar samej tylko Galicji, a więc relacje z Czechami, Węgrami, projekt utworzenia pań-

¹⁴ KIENIEWICZ, Stefan: *Czyn polski w dobie Wiosny Ludów*. Warszawa 1948; TENŻE: *Galicja w latach 1846–1848*. Warszawa 1948; TENŻE: *Oblicze ideowe Wiosny Ludów*. Warszawa 1948.

¹⁵ KIENIEWICZ, Stefan – RAMOTOWSKA, Franciszka (red.): *Protokoły posiedzeń Rady Narodowej Centralnej we Lwowie*. Warszawa 1996.

¹⁶ KOZIK, Jan: *Między reakcją a rewolucją: Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848–1849*. Kraków 1975, s. 56–78.

¹⁷ Tamże, s. 78.

¹⁸ KOZIK, Jan: *Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848*. Kraków 1973, s. 218n.

¹⁹ STOLARCZYK, Marian: *Działalność lwowskiej Centralnej Rady Narodowej w świetle źródeł polskich*. Rzeszów 1994, s. 140–155.

stwa słowiańskiego czy stosunek austriackiej biurokracji do kongresu. Konkludując, autor podkreślał przede wszystkim, że po kongresie zaprzepaszczone zostały nawiązane w 1848 r. przyjacielskie relacje polsko-czeskie, które z czasem zamieniły się we wzajemną obojętność, a nawet wrogość²⁰.

Po ukraińskiej stronie, oprócz wydawanych jeszcze w czasach sowieckich prac Hryhorija Herbilśkiego²¹, Wołodymyra Borysa²² oraz bardziej już aktualnych Feodosija Steblija²³, do końca XX w. nikt nie pokusił się o nową interpretację wydarzeń Wiosny Ludów. Nowy kierunek badań nad tym tematem zapoczątkowano dopiero w wieku XXI. Główne zasługi położył na tym polu ukraiński historyk Marian Mudryj, autor licznych artykułów na temat Rusinów narodowości polskiej. Szczególnie interesujące wydają się te, które dotyczą okresu Wiosny Ludów, bowiem to właśnie wtedy środowisko tzw. *gente Rutheni, natione Poloni* wystąpiło jako czynnik polityczny rozdarty pomiędzy oddalającymi się właśnie od siebie polskim i ruskim żywiołem narodowym. Autor ten, badając utworzoną przez Rusinów narodowości polskiej organizację Sobór Ruski, nie mógł zatem ominąć w swych badaniach także i Zjazdu Słowiańskiego, na którym zjawili się przedstawiciele tego obozu²⁴. Zajęcie się problematyką tożsamości i dylematów lojalności skierowało badania na zupełnie nowy tor. Również po polskiej stronie prowadzone są aktualnie w takiej właśnie optyce – tożsamościowej – badania nad galicyjskimi Rusinami w dobie Wiosny Ludów²⁵.

Warto też pamiętać, że zaawansowane badania na temat Zjazdu Słowiańskiego w Pradze były prowadzone w Czechach, i to już od XIX w. Pierwsze relacje ze zjazdu i zbiór dokumentów ukazały się już w 1848 r. na łamach periodyku *Časopis českého Musea*²⁶ oraz w odrębnej odbitce²⁷. Spośród prac monograficznych o Zjeździe Słowiańskim należy wymienić najpierw zwięzłe opracowanie Jana M. Černego, które ukazało się w 40. rocznicę zjazdu²⁸, a przede wszystkim gruntowną monografię zjazdu, skreśloną przez Zdenka Tobolkę jeszcze w 1901 r.²⁹. Setna rocznica Wiosny Ludów także w Czechosłowacji zaowocowała serią publikacji. I tak w 1948 r. ukazała się wieloautorska praca o kongresie, zawierająca kilka ciekawych artykułów³⁰. Żaden z nich nie poruszał jednak interesującego nas zagadnienia. Wątek polsko-ruski na zjeździe został szerzej

²⁰ Tamże, s. 155.

²¹ ГЕРБИЛЬСЬКИЙ, Григорій: *Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.)*. Львів 1964.

²² БОРИС, Володимир: Деякі питання польсько-українських відносин під час революції 1848 р. в Галичині. *Українське слов'янознавство: Історія зарубіжних слов'ян*, 1972, 6, s. 74–87.

²³ СТЕБЛІЙ, Феодосій: Українці і поляки Галичини 30-40-х рр. XIX ст.: Пошуки політичного партнерства. W: ZABROWARNY, Stefan (red.): *Polska – Ukraina: Historia, polityka, kultura*. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej. Szczecin–Warszawa 2003, s. 44–61.

²⁴ МУДРИЙ, Мар'ян: *Руський собор 1848 року: Дослідження з історії політичного середовища „русинів польської нації“ та українського націєтворення в Галичині* (w druku).

²⁵ ŚWIĄTEK, Adam: *Gente Rutheni, natione Poloni: Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*. Kraków 2014, s. 212–217.

²⁶ *Časopis českého Musea*, 1848, 1, s. 1–66.

²⁷ *Zpráva o sjezdu slovanském*. Praha 1848.

²⁸ ČERNÝ, Jan M.: *Sjezd v Praze roku 1848*. Praha 1848.

²⁹ TOBOLKA, Zdeněk V.: *Slovanský sjezd v Praze roku 1848*. Praha 1901.

³⁰ ČEJCHAN, Václav [et al.]: *Slovanský sjezd v Praze 1848: Sborník přednášek Slovanského ústavu*. Praha 1948.

uwypuklony i poddany krytycznej analizie dopiero w dwutomowym dziele Václava Žáčka, poświęconym stosunkom czesko-polskim w dobie Wiosny Ludów³¹. Autor ten bazował nie tylko na źródłach czeskich, ale również posiłkował się materiałami zgromadzonymi w krakowskich i lwowskich archiwach i bibliotekach. Sporo uwagi poświęcił istniejącym kontaktom polsko-czeskim przed Wiosną Ludów³², a jeden podrozdział jego pracy w całości traktuje o rywalizacji polsko-ruskiej, która uwidoczniła się w trakcie zjazdu³³. Warto też odnotować, że Žáček w zasadzie jako jedyny badacz szerzej omówił relacje Jędrzeja Moraczewskiego i Edmunda Chojeckiego z kongresu³⁴. Szczególnie interesujące wydają się także rozważania autora na temat krytyki, z jaką zjazd spotkał się po stronie niektórych polskich działaczy politycznych, w tym – nieobecnych w Pradze – Floriana Ziemiałkowskiego, Seweryna Smarzewskiego czy Jana Zachariasiewicza³⁵. Krytyka ta wynikała także, choć nie tylko, z powodu uwidocznienia się w Pradze narodowej kwestii ruskiej. Z kolei do wątku współpracy czesko-ruskiej autor odniesie się szerzej po kilkunastu latach, publikując oddzielny artykuł³⁶. W tekście tym autor wyjaśniał m.in. niuanse związane z obecnością na kongresie Rusinów różnych orientacji politycznych i starał się ukazać szczegóły rozgrywki między delegatami Głównej Rady Ruskiej i Soboru Ruskiego. Za kluczowe osiągnięcie Rusinów na zjeździe wskazywał sam fakt uznania Rusinów za odrębną narodowość³⁷. Najważniejszym jednak dokonaniem Žáčka było wydanie w 1958 r. obszernego zbioru dokumentów dotyczących Zjazdu Słowiańskiego³⁸, zawierającego m.in. korespondencję organizatorów kongresu z Polakami i Rusinami, protokoły sekcji polsko-ruskiej, a w końcu relacje Jędrzeja Moraczewskiego (w tym także fragment rękopisu, który nie został uwzględniony w drukowanym wydaniu) i Edmunda Chojeckiego³⁹.

Oprócz Václava Žáčka należy też mieć na uwadze prace Vladimira Hostički, czeskiego ukrainisty. Już w 1968 r. opublikował on zwięzły tekst poświęcony obecności galicyjskich Rusinów na Zjeździe Słowiańskim⁴⁰, przedstawiając, z jakimi oczekiwaniami udawali się do Pragi, a także jakie konsekwencje kongres przyniósł ruskiemu ruchowi narodowemu. Autor twierdził, że to właśnie w Pradze Rusini po raz pierwszy mieli okazję przedstawić swoją wolę polityczną na szerszym polu międzynarodowym. Parę lat później autor wydał szerszą rozprawę poświęconą związkom Czechów i Rusinów w latach 1848–1849⁴¹. Praca ta gruntownie, w oparciu o rozległą literaturę i podstawę źródłową, opisywała kontakty rusko-czeskie i sytuację polityczną Rusinów przed kongresem, a w końcu omawiała

31 ŽÁČEK, Václav: *Čechové a Poláci roku 1848 : Studie k novodobým politickým stykům česko-polským*, 1–2. Praha 1947–1948.

32 Tamże, 1, s. 222n.

33 Tamże, 2, s. 179–187.

34 Tamże, s. 213–216.

35 Tamże, s. 209–212.

36 TENŽE: *Ze styků Čechů a západních Ukrajinců v revolučních letech 1848 a 1849*. W: HROZIENČIK, Jozef (red.): *Z dějin československo-ukrajinských vztahov : Slovanské štúdie*, I. Bratislava 1957, s. 351–374.

37 Tamże, s. 267.

38 TENŽE (ed.): *Slovanský sjezd v Praze roku 1848 : Sbíрка dokumentů*. Praha 1958.

39 Tamże, s. 96–153, 264–315, 513–543.

40 ГОСТИЧКА, Володимир: *Слов'янський з'їзд у Празі та галицькі українці. Український календар* (Варшава) 1968, s. 129–131.

41 HOSTIČKA, Vladimír: *Spolupráce Čechů a haličských Ukrajinců v letech 1848–1849*. Praha 1965.

działania ruskich delegatów w Pradze. Autor zwracał m.in. uwagę na to, jak Rusini starali się wykorzystać stronę czeską w staraniach o zrealizowanie swoich postulatów. Opracowanie Hostički w dużej więc mierze uzupełnia temat podjęty przez Žáčka w jego pracach o 1848 r. Hostička do tematu kongresu powrócił jeszcze przy okazji wydawania publikacji z konferencji dedykowanej 150. rocznicy zjazdu. Napisał wówczas artykuł, w którym rozpatrywał zagadnienie idei słowiańskiej wśród mieszkańców Ukrainy Naddnieprzańskiej (Bractwo Cyrylo-Metodiańskie) oraz Rusinów galicyjskich (środowisko Ruskiej Trójcy) przed kongresem⁴².

Oprócz Czechów, problematyką ruską zajmowali się również historycy słowaccy. Przede wszystkim należy tu wymienić postać Michala Daniláka, autora kilku prac poświęconych Rusinom w trakcie Wiosny Ludów. W 1968 r. ukazał się jego artykuł, starający się możliwie obszernie i zarazem syntetycznie przedstawić zagadnienie obecności Rusinów na Zjeździe Słowiańskim⁴³. W skróconej formie informacje te powtórzył w wydanej cztery lata później po ukraińsku monografii poświęconej generalnie Rusinom (nie tylko galicyjskim, ale również bukowińskim i zakarpaccim) w trakcie Wiosny Ludów⁴⁴. Do tematu autor powrócił w 1999 r., publikując artykuł w 12. tomie wydawanej w Polsce serii *Galicja i jej dziedzictwo*⁴⁵. W tekście tym skupił się przede wszystkim na problemach w stosunkach polsko-ruskich, które uwidoczniły się przy okazji zjazdu. Przytaczał m.in. polemikę, która wywiązała się w Pradze między Kasprem Cięglewiczem a Iwanem Borysykewyczem. W swoim tekście starał się pokazać, że zawarta w trakcie kongresu ugoda polsko-ruska nie doczekała się realizacji, bowiem ani Główna Rada Ruska, ani Centralna Rada Narodowa nie potwierdziły jej swoimi uchwałami. Widział w tym początek rozwoju dalszych niesnasek między obiema narodowościami, które tak naprawdę były na rękę władzy austriackiej⁴⁶.

Problematyka zjazdu nie jest obca także literaturze światowej. W pierwszej kolejności należy wymienić wydaną w 1967 r. liczącą osiemdziesiąt stron książkę Marthy Bohachevsky-Chomiak traktującą o Rusinach w Galicji Wschodniej w 1848 r. Autorka jeden z rozdziałów poświęciła w całości zjazdowi w Pradze⁴⁷. Główny nacisk położyła w nim na omówienie rywalizacji polsko-ruskiej, która objawiła się m.in. pojawieniem się w Pradze, obok delegacji Głównej Rady Ruskiej, także przedstawicieli Soboru Ruskiego.

W końcu trzeba wspomnieć amerykańskiego historyka Lawrence'a Ortona, który opierając się głównie na źródłach czeskich i polskich, napisał w 1972 r. monografię *Zjazdu Słowiańskiego*⁴⁸. Starał się on ukazać wydarzenia w Pradze w możliwie szerokim

⁴² TENŽE: Slovanský sjezd a Ukrajinci. W: *150 let Slovanského sjezdu (1848) : Historie a současnost*. Sborník referátů z vědeckého kolokvia 11. června 1998 v Praze. Praha 2002, s. 63–70.

⁴³ DANILÁK, Michal: Ukrajinci a Slovanský zjazd v Prahe roku 1848. *Slovanské štúdie*, 1968, X: História, s. 5–28.

⁴⁴ ДАНИЛАК, Міхал: Галицькі, буковинські та закарпатські українці в революції 1848–1849 років. *Пряшів* 1972, s. 87–96.

⁴⁵ DANILÁK, Michal: Polsko-ukrajinské (rusínske) vzťahy v Haliči roku 1848 a ich riešenie na Slovanskom zjazde v Prahe. W: BONUSIAK, Andrzej – STOLARCZYK, Marian (red.): *Galicja w 1848 roku : Demografia, działalność polityczna i społeczna, gospodarka i kultura*. Rzeszów 1999, s. 49–57.

⁴⁶ Tamże, s. 57.

⁴⁷ BOHACHEVSKY-CHOMIAK, Martha: *The Spring of a Nation : The Ukrainians in Eastern Galicia in 1848*. Philadelphia, Pa. 1967, s. 34–41.

⁴⁸ ORTON, Lawrence: *The Prague Slav Congress*. Boulder–New York 1978.

spektrum politycznym, w tym niemało uwagi poświęcił zapatrywaniom polskich polityków z Galicji, Poznańskiego czy Paryża na sprawę Słowiańszczyzny. Jeśli mowa o kwestii ruskiej, to Orton odniósł się również i do niej, choć w ograniczonym zakresie. Przede wszystkim odnotował problem reprezentowania narodu ruskiego na kongresie i kwestię rywalizacji, która wywiązała się między delegatami Głównej Rady Ruskiej a członkami Soboru Ruskiego oraz generalnie – między Rusinami a Polakami⁴⁹. Warto też odnotować, że w 2000 r. opublikowano dwie prace zbiorowe poświęcone Zjazdowi Słowiańskiemu w 1848 r. W pierwszej z nich, zatytułowanej *The Prague Slav Congress 1848: Slavic Identities*⁵⁰ znalazło się kilka tekstów szeroko traktujących o kongresie. Spośród nich sprawa ruska zostało zdawkowo omówiona zaledwie w jednym z artykułów – autorstwa Lecha Trzeciakowskiego – o wyznawanej przez Karola Libelta idei stworzenia słowiańskiej federacji⁵¹. Z kolei w tej drugiej, zatytułowanej *Der Prager Slavenkongress 1848*⁵², znalazły się artykuły ukazujące zjazd z perspektywy poszczególnych narodowości monarchii. Należy tu wymienić zwłaszcza dwa interesujące teksty: Antoniego Cetnarowicza o Polakach⁵³ i Wasyla Botuszanskiego o Rusinach⁵⁴. Artykuły te poruszają w syntetyczny sposób najważniejsze wątki związane z obecnością przedstawicieli obu narodowości na kongresie praskim, nie omijając problemu ich wzajemnych relacji. Obaj autorzy podkreślali znaczenie zawartej ugody. Antoni Cetnarowicz pisał, że mogła ona stanowić przykład, jak należałoby rozwiązywać konflikty na obszarach niejednorodnych etnicznie. Z kolei Botuszanski uważał, że zawarte w ugodzie żądania Rusinów, choć były minimalistyczne, to w kontekście ówczesnego położenia tej narodowości zawarty kompromis należy rozpatrywać jako sukces⁵⁵. Botuszanski przypominał też w swym tekście postulaty, sformułowane m.in. przez Iwana Borysykewycza, dotyczące zabezpieczenia praw ludności ruskiej i słowackiej na obszarze Korony Świętego Stefana.

Jak przedstawiono, literatura dotycząca Zjazdu Słowiańskiego w Pradze i obecności na nim Polaków i Rusinów jest już obfita. Temat ten podejmowali badacze różnych narodowości na przestrzeni wielu dziesięć lat. Wymienione wyżej prace powoływały się na źródła z epoki, w tym na niektóre relacje i wspomnienia uczestników zjazdu. Wykorzystywano je jednak głównie w celu zrekonstruowania przebiegu obrad i scharakteryzowania poszczególnych delegacji oraz ich dążeń. Z wyjątkiem Václava Žáčka, który w swoich pracach szerzej omówił traktujące o kongresie narracje Edmunda Chojeckiego i Jędrzeja Moraczewskiego, dotychczas nie podjęto się zestawienia i porównania wszystkich polskich i ruskich relacji z kongresu. Tymczasem wydaje się to o tyle ważne, bowiem prace te – świadectwa uczestników zjazdu – odgrywały później rolę opiniotwórczą w polsko-ruskim społeczeństwie Galicji, przekazywały określoną ocenę zjazdu i promowały takie czy inne poglądy polityczne. Stanowią zatem interesujące źródło do badań nie tylko nad samym kongresem, ale także nad wyobrażeniami Polaków i Rusinów na temat zjazdu, ówczesnych relacji polsko-ruskich i wyzwani stojących przed obiema narodowościami.

⁴⁹ Tamże, s. 53–54, 62, 72–74, 78–80.

⁵⁰ HASELSTEINER, Horst (ed.): *The Prague Slav Congress 1848: Slavic Identities*. Boulder–New York 2000.

⁵¹ TRZECIAKOWSKI, Lech; Karol Libelt: His Idea of Slav Federalism. W: Tamże, s. 22–23.

⁵² MORITSCH, Andreas (Hrsg.): *Der Prager Slavenkongress 1848*. Wien 2000.

⁵³ CETNAROWICZ, Antoni: Die Polen und der Prager Slavenkongress. W: Tamże, s. 103–114.

⁵⁴ BOTUŠANS'KYJ, Vasył M.: Die Ukrainer und der Prager Slavenkongress. W: Tamże, s. 115–122.

⁵⁵ Por. CETNAROWICZ, A.: Die Polen, s. 112; BOTUŠANS'KYJ, V. M.: Die Ukrainer, s. 122.

Dlatego też niniejszy tekst stawia sobie za cel szukanie odpowiedzi na następujące pytania: jak zapatrywali się na zjazd jego polscy i ruscy uczestnicy; jakie im cele przyświecały; jak odnosili się do siebie nawzajem; i w końcu jak zapatrywali się na problemy nurtujące delegacje innych krajów słowiańskich.

Narracji o zjeździe nie powstało wiele, ale nawet one pokazują nam zagadnienie uczestnictwa Polaków i Rusinów na kongresie z uwzględnieniem ówczesnych nastrojów, stanu rozwoju świadomości narodowej i politycznych oczekiwań poszczególnych działaczy. W artykule pragnę przypomnieć zarówno znane i szeroko już cytowane w historiografii relacje Chojeckiego i Moraczewskiego, a także rzadziej wykorzystywane w badaniach tego tematu: poświęconą kongresowi publikację Karola Malisza, wspomnienia Leona Sapiehy, broszurę Kaspra Cięglewicza oraz dwa teksty ruskich delegatów, tj. Hryhorija Hynylewycza i Ołeksija Zakłyńskiego.

W niniejszym artykule chciałbym zatem przenieść punkt ciężkości z rekonstrukcji wydarzeń na sposób opisywania kongresu przez jego naocznych obserwatorów. Zanim jednak przejdziemy do analizy wybranych fragmentów narracji, konieczne jest zarysowanie stosunków między Polakami i Rusinami w Galicji w przededniu kongresu, bowiem właśnie sytuacja polityczna obu narodów w ich aktualnym stadium rozwojowym i kwestia wzajemnego odnoszenia się Polaków i Rusinów w dużej mierze zaważyła na tym, jak autorzy tekstów opisywali później zjazd.

Polsko-ruskie stosunki polityczne w Galicji w przededniu kongresu

Kongres Słowiański w Pradze w przypadku polskiej i ukraińskiej historiografii należy odczytywać nieodłącznie od innych wydarzeń Wiosny Ludów, które na obszarze zaboru austriackiego najbardziej energiczny obrót przyjęły w stolicy Galicji – we Lwowie. To właśnie wówczas, od marca do maja 1848 r., ujawnił się na galicyjskiej scenie politycznej nowy czynnik polityczny – narodowy ruch ruski. Rusini, obok Polaków najliczniejsza grupa etniczna w Galicji, o przeważnie niższym od Polaków statusie społecznym, dotychczas w większej swej części pozostawała bierna politycznie. Dopiero od lat 30. XIX wieku rozwijało się powoli zainteresowanie ruskim folklorem początkowo wśród polskich etnografów, a następnie wśród alumnów greckokatolickiego seminarium. To właśnie z tego środowiska przyszłych duchownych wykiełkowała młoda ruska inteligencja, choć była jeszcze wówczas niepewna swoich tożsamościowych wyborów. Jej przebudzenie należy po części wiązać z inspiracją, jaką niewątpliwie dla niej były hasła wolnościowe głoszone przez Polaków w czasach wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831 (powstanie listopadowe) i aktywności różnego typu organizacji spiskowych (niekiedy o rewolucyjnym charakterze), także działających na obszarze Galicji Wschodniej. Dużą część dotychczasowych elit ruskich (szlachta), przynależała do kultury polskiej mimo greckokatolickiego obrządku, który w późniejszym czasie będzie traktowany jako rzeźkomy wyróżnik ukraińskiej narodowości. Dlatego też tym środowiskiem, które podejmie się przewodzenia ruskiej ludności w Galicji, było duchowieństwo greckokatolickie we Lwowie i Przemyślu, domagające się równej pozycji w stosunku do swoich polskich sąsiadów. Nie miejsce tu, by wyliczać wszystkie okoliczności wykrystalizowania się ruskiego środowiska politycznego w obliczu wydarzeń Wiosny Ludów, niemniej jednak należy mieć świadomość dotychczasowego znacznego zdominowania elit ruskich (w tym także Cerkwi greckokatolickiej) przez polski świat wartości. Inna sprawa, że Cerkiew

grekokatolicka znajdowała się w upośledzonej w stosunku do Kościoła rzymskokatolickiego pozycji, a duchowieństwo unickie było gorzej uposażone. Również jego poziom wykształcenia znacznie odbiegał od duchownych łacińskich. Z drugiej strony drabiny społecznej należy też widzieć problem ludu wiejskiego i palącej sprawy uwłaszczenia chłopów, dla których pojęcia „pan” (posiadacz ziemski) i Polak były tożsame. Jeśli do tego dodać trzeci czynnik antagonizujący, jakim niewątpliwie była austriacka burokracja, zręcznie wykorzystująca polsko-ruskie niesnaski, to dostrzeżemy główne zarysy obrazu relacji polsko-ruskich w Galicji w 1848 r.

Ujawnienie się ruskiego czynnika politycznego w dobie Wiosny Ludów nastąpiło w następstwie działań Polaków. Uniesieni falą rewolucji wiedeńskiej demokratycznie nastawieni mieszkańcy Lwowa (wówczas jeszcze różnych religii i obrządków) wystosowali pismo (tzw. adres) napisane w nocy z 18 na 19 marca 1848 r. przez grekokatolika, pochodzącego się do polskości – Jana Dobrzańskiego (redaktora gazety *Dziennik Mód Paryskich*, a później *Rady Narodowej/Gazety Narodowej*) – do cesarza, w którym domagali się m.in. zniesienia ograniczeń dla rozwoju polskiej narodowości oraz zaprowadzenia języka polskiego w szkolnictwie, sądach i administracji (o języku ruskim wówczas nie było mowy). Gdy delegacja z adresem dotarła do Wiednia, postanowiono jednak przedstawić inny adres, zredagowany z uwzględnieniem ruskich aspiracji. Wśród delegatów, a zatem prawdopodobnie potencjalnych autorów tej drugiej wersji adresu, był grekokatolicki ksiądz Cyryl Więckowski. Apelowano w piśmie o szkolnictwo polskie i ruskie, zrównanie Kościołów rzymskokatolickiego i grekokatolickiego, ale wcale nie oznaczało to uznania Rusinów za odrębny naród. W adresie podkreślano za to potrzebę odbudowy suwerennej Polski. Cesarz obiecał ustosunkować się do adresu, ale ostatecznie przekazano te postulaty do rozpatrzenia rządowi, który dopiero 29 maja odpowiedział Galicjanom, że ich prawa reguluje konstytucja okrojowana 25 kwietnia. Do tego czasu we Lwowie zdążyła się uformować (14 kwietnia 1848) Centralna Rada Narodowa – demokratyczny organ aspirujący do bycia reprezentantem ogółu galicyjskiej ludności. Miał on zwiierać szereg Rad Narodowych formujących się w innych miastach prowincji. Nie miał on w założeniu posiadać charakteru monoetnicznego i do rad należeli zarówno rzymscy katolicy, jak i greccy. Naturalnie władze austriackie uważały radę za ogromne niebezpieczeństwo dla integralności państwa i wówczas zdecydowano się wspomóc hierarchię grekokatolicką we Lwowie. Z inspiracji gubernatora Galicji Franza Stadiona grekokatolicki biskup przemyski, Hryhorij Jachymowycz, sporządził 19 kwietnia 1848 r. adres do cesarza, w którym odcinano się od żądań polskich, wyrażano lojalność wobec cesarza, postulowano jedynie o zapewnienie równouprawnienia na tle religijno-językowym ludności polskiej i ruskiej w Galicji. Ten separatystyczny adres okazał się szokiem dla lwowskich demokratów, ale jeszcze większym było uformowanie się 2 maja Głównej Rady Ruskiej – organizacji o wyraźnie zakreślonym narodowym profilu ruskim, mającej być przeciwwagą dla Centralnej Rady Narodowej. Tego samego dnia hierarchia unicka zakazała księżom grekokatolickim przynależać do Centralnej Rady Narodowej. Tak więc od kwietnia-maja 1848 r. możemy mówić nie tylko o pojawieniu się zupełnie nowego czynnika politycznego na mapie etnicznej monarchii habsburskiej, ale także o początku rywalizacji o przywództwo nad ludnością we wschodniej, mieszanej etnicznie części Galicji, toczonej przez polskie czynniki polityczne tego czasu i grekokatolicką hierarchię.

Fakt zaistnienia Rusinów jako *aktora politycznego* był nieodwracalnym faktem, nawet jeśli w dalszym ciągu toczyły się jeszcze dysputy czy można Rusinów w ogóle uznać

za naród⁵⁶. Pytanie, które się pojawiło, dotyczyło już nie tego, jak zepchnąć hierarchów unickich ze sceny politycznej, ale jak odebrać im z rąk przywództwo nad wiernymi ich Cerkwi – greckokatolicką ludnością ruską. Co prawda część ruskich księży o bardziej demokratycznym usposobieniu pozostała przy Centralnej Radzie Narodowej, podobnie jak i poczuwająca się do polskości inteligencja (tzw. *gente Rutheni, natione Poloni*), ale to nie wystarczało. Do przewodniej roli wobec ruskiej ludności Galicji aspirowała jeszcze grupa Polaków, uważająca się za Rusinów, różnie swoją ruskość rozumiejąc. Mowa tu głównie o polskich ziemianach mieszkających w Galicji Wschodniej, czyli na dawnym obszarze Rusi Czerwonej, i stąd nazywających się Rusinami. To niejednorodne środowisko (lwowska inteligencja pochodzenia ruskiego i ziemianie uważający się za Rusinów) utworzyło w maju 1848 r. trzeci organ polityczny w Galicji – Sobór Ruski. Miał on być niezwiązanym z Cerkwią organem politycznym, który będzie reprezentował interesy Rusinów (w dużej mierze zbieżne z interesami Centralnej Rady Narodowej). Z końcem maja 1848 r. Sobór Ruski starał się połączyć z Główną Radą Ruską, aby prawdopodobnie w dalszej perspektywie ją zdominować, ale się to nie powiodło⁵⁷. Doszło zatem do konfliktu między Rusinami z Soboru Ruskiego a członkami Głównej Rady Ruskiej o to, kto będzie przewodził ludowi ruskiemu w Galicji⁵⁸.

Przed Zjazdem Słowiańskim w Pradze zaistniały zatem trzy instytucje roszczące sobie prawo reprezentowania Galicjan (Centralna Rada Narodowa, Główna Rada Ruska i Sobór Ruski) i domagające się określonych prerogatyw. Kiedy zatem ogłoszono zjazd – pierwsze wydarzenie mogące uprawomocnić w skali międzynarodowej (choć wciąż wewnątrzpaństwowej) ten czy inny organ galicyjski jako prawdziwego reprezentanta ruskiej ludności w Galicji – konflikt o przywództwo wszedł w zasadniczą fazę.

Organizatorzy zjazdu wystosowali zaproszenia odpowiednio do Centralnej Rady Narodowej, która 20 maja 1848 r. poprzez głosowanie wyłoniła swoich reprezentantów, oraz do Głównej Rady Ruskiej, która również wytypowała swoich przedstawicieli⁵⁹. Sobór Ruski, którego władze ukonstytuowały się 23 maja (sama organizacja powstała nieco wcześniej), sam delegował na zjazd kolejne cztery osoby. Co więcej, przybyli także Polacy z pozostałych części dawnej Polski: należącego do Prus Wielkiego Księstwa Poznańskiego oraz z emigracji. Podanie, ilu było na zjeździe odpowiednio Polaków i Rusinów, stwarza badaczom trudność, bowiem w grupie osób podpisanych jako Rusini byli zarówno Rusini poczuwający się do swej odrębności od Polaków, ale także Polacy, którzy za Rusinów się uważali oraz *gente Rutheni, natione Poloni*. Na liście uczestników zauważamy oznaczenia obok nazwisk: *R. – Rusin, M. – Mazur, W.P. – Wielkopolanin, i L. – Litwin*⁶⁰.

⁵⁶ Por. HOROSZKIEWICZ, Julian: *Mowa Juliana Horoszkiewicza na pierwszym publicznym posiedzeniu zboru ruskiego we Lwowie dnia 15go Czerwca 1848*. [Lwów] 1848; CIĘGLEWICZ, Kasper: *Rzecz czerwono-ruska 1848 roku*. [Lwów 1848]; DĄBCZAŃSKI, Antoni: *Wyjaśnienie sprawy ruskiej*. Lwów 1848; PODOLIŃSKI, Wasył: *Słowo przestrogi*. Sanok 1848.

⁵⁷ KOZIK, J.: *Stosunki ukraińsko-polskie*, s. 35; МУДРИЙ, Мар'ян: „Jesteśmy rozdwojonymi członkami jednego ciała”. Do питання про відносини між Головною Руською Радою і Руським Собором 1848 року. *W: Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 265: *Праці Історично-філософської секції*. Львів 2013, s. 65, przyp. *.

⁵⁸ Rywalizacja ta szybko znalazła odzwierciedlenie w odezwach, a potem w artykułach w prasie. Por. Dwa komitety ruskie we Lwowie. *Rada Narodowa*, 22 V 1848, s. 96 oraz tamże, 24 V 1848, s. 100; Słowo do Redakcyi Dziennika Rada Narodowa. *Rada Narodowa*, 5 VI 1848, s. 591.

⁵⁹ STOLARCZYK, M.: *Działalność*, s. 140–144.

⁶⁰ WISŁOCKI, W. T.: *Kongres Słowiański*, s. 53–55. Por. też *Zpráva o sjezdu slowanském*, s. 57–66.

Nie zaznaczano litery *P.* zapewne dlatego, aby zaznaczyć, że wszyscy członkowie sekcji polsko-ruskiej są obywatelami Polski. Mimo iż Główna Rada Ruska delegowała trzech delegatów, a Sobór Ruski następnych czterech, to jednak w całej liczącej ok. 60 osób sekcji polsko-ruskiej Rusinami określiło się aż 21 osób⁶¹! Jak się okaże, ta rywalizacja o prawo do reprezentowania ludności ruskiej w Galicji, faktycznie zaproszonej jako odrębna narodowość przez organizatorów zjazdu, odzywać się będzie wielokrotnie na zjeździe.

Ale oprócz kwestii ruskiej, szczególnie akcentowanej w polskiej i ukraińskiej historiografii, należy mieć też na uwadze szereg innych problemów, różnicujących przedstawicieli ludności polskiej i ruskiej na zjeździe. Różniła delegatów kwestia stosunku do monarchii habsburskiej. Lojalistyczną postawę reprezentowali Rusini, ale także po części ziemianie z Galicji. Z zupełnie innymi celami przyjechali natomiast na zjazd emigranci i mieszkańcy Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Postulowali oni rychłą odbudowę Polski, co Galicjanie uważali za rzecz nie tak prostą i szybką. Różnił te dwie grupy także stosunek do innych narodowości monarchii habsburskiej. Tradycyjnie Polacy wyrażali sympatię wobec Węgrów, tymczasem w aktualnej sytuacji politycznej naród ten plasował się w obozie tzw. *narodów-ciemiężycieli*. Konieczne okazało się zatem przewartościowanie tradycyjnych więzi polsko-węgierskich, na co nie wszyscy się godzili. Ostatecznie Polacy mieli pełnić rolę medycijną między Madziarami a Słowianami. Z kolei Rusini nawiązali bliższe relacje z Czechami, którzy zdradzali poparcie dla ruskich postulatów narodowych, ale przede wszystkim łączyło też działaczy obu narodów lojalistyczne podejście do monarchy i domaganie się praw (a w zasadzie ich potwierdzenie) drogą legalistyczną. Obce też były Galicjanom koncepcje austroslawizmu, bowiem Polacy spodziewali się w bliższej lub dalszej perspektywie przyłączenia zaboru austriackiego do reszty ziem polskich, a w minimalistycznych planach przynajmniej uzyskania autonomii w prowincji. Te i inne kwestie wybrzmiały mocno w trakcie zjazdu. Różnice polityczne i stosunek do siebie nawzajem oraz do innych delegacji zjazdowych znalazły swoje odzwierciedlenie w źródłach narracyjnych z epoki.

Kongres oczami Polaków

Karol Malisz

Spośród Galicjan uczestniczących w zjeździe jako pierwszy niewielką broszurę poświęconą kongresowi opublikował delegat Centralnej Rady Narodowej Karol Malisz (1808–1873), lwowski adwokat. Był on zaangażowany w organizację zjazdu od samego niemal początku, współpracując ze stroną czeską. Po powrocie z Pragi, jeszcze w 1848 r., wydał on w języku niemieckim publikację opisującą zjazd, a następnie doczekała się ona polskojęzycznego przekładu we Lwowie⁶². Ta licząca 22 strony broszura nieprzypadkowo została wydana najpierw po niemiecku. Miała być bowiem odpowiedzią na pojawiające się w prasie niemieckiej zarzuty pod adresem kongresu, jakoby miał on służyć panslawizmowi⁶³. Malisz uważał się tymczasem za obrońcę idei panslawistycznej, co wyróżniało go na tle

⁶¹ Szerzej ŚWIĄTEK A.: *Gente Rutheni*, s. 213–214.

⁶² MALISZ, Karol: *Der Slaven-Kongress und die neuesten Ereignisse in Prag*. Mannheim 1848; TENŽE: *Sobór słowiański i najświeższe zdarzenia w Pradze: Przydatek ku oświeceniu ludów i pokoju wiekiustemu, przede wszystkim ludowi niemieckiemu i parlamentowi poświęcon*. Lwów 1848.

⁶³ Tamże, s. 3.

polskiej delegacji. Autor wykladał w niej ideę i misję zjazdu. Rozprawka Malisza została napisana w podniosłym stylu, czemu miało służyć m.in. odwoływanie się do postaci i pojęć antycznych. Przypominał starożytnych Greków i Rzymian jako narody, które wprowadziły pojęcie *obywatela*, kolejne zaś epoki przyniosły *zamiłowanie ludzkości* (humanizm). Te osiągnięcia zostały jednak, zdaniem autora, zaprzepaszczone przez fakt, iż *nad milionami* panowali pojedynczy władcy *ucierający się* między sobą w krwawych zatargach. Malisz odwoływał się do rewolucji francuskiej, przypominając wprowadzoną przez nią *zasadę wolności i równości wszystkich ludzi*. Celem zjazdu – jak wykladał autor – nie była jednak *nienawiść ku innym narodom, ani żądza panowania nad nimi*, ale zakończenie własnego *uciemnienia i męczeństwa*. Podkreślał, że w dobie walki o wolność w różnych zakątkach Europy także Słowiańszczyzna musi się wyzwolić z *tłoczącego ją jarzma*. Kolejne strony Malisz poświęcił wyłożeniu historii poszczególnych narodów słowiańskich. Podawał wydarzenia, które doprowadziły do ich zniewolenia. Opisał zatem pokrótce historię Czechów, przypominając m.in. Jana Husa – który miał się przeciwstawić hierarchii kościelnej i domagać się liturgii w ojczystym, czeskim języku – a także przejęcie władzy w Czechach przez Niemców i rozwój osadnictwa niemieckiego w tym kraju, co w dalszej perspektywie doprowadziło do politycznego zdominowania narodu czeskiego. Malisz wspominał też o Słowiańszczyźnie południowej – *kraju błogostawionym*, którego mieszkańcy częściowo znaleźli się pod panowaniem tureckim, a częściowo żyli w *spokoju i zgodzie* z Węgrami. Jak pisał: *Narodowościom tym nie zamarzyło się nigdy zwodzić z sobą walki*, ale w 1848 r. Węgrzy, zaprowadzając swój sejm, doprowadzić chcieli – zdaniem autora – do tego, by *Madziarski żywioł tylko w całym węgierskim miał panować kraju, narodowości inne bynajmniej równemi mu nie są, im wolno podlegać tylko*⁶⁴. Tu objawił się dylemat, czy opowiedzieć się po stronie Węgrów czy zamieszkujących Koronę św. Stefana Słowian. Malisz pisał, że ostatecznie to Polacy będą mediatorem w tym konflikcie.

W końcu Malisz przedstawił trzecią stronę Słowiańszczyzny – Polskę, a więc *szlachetny naród, co pierśi własnymi ośmi wieków ciągiem Europę od azjatyckiej chronił zawsze dzicy, który Europie dobrodziejstwa tylko świadczył, nigdy zaś najmniejszej nie wyrządził krzywdy, walczył [...] aż do dziś dnia w zaciętym, strasznym o własną niepodległość boju*⁶⁵. Ta apologetyka własnego narodu, akcentowanie dziejowej niesprawiedliwości, jaką były rozbiory państwa, czy w końcu misji niesienia przez Polaków w Europie wolności będzie znamionowała nie tylko tekst Malisza, ale i innych autorów. Malisz pisał, że *nie ma groźniejszego dla despotyzmu imienia nad imię Polaka*. Tym to tłumaczył, czemu w krajach niemieckich trwa nagonka prasowa na Poznaniaków, a w Austrii *urzędnicy rozsiewają niezgodę*. Podkreślał, że nieuznanie praw narodowych ludów słowiańskich w Austrii przez dotychczasową władzę było jej największym błędem; podobnie zresztą jak Węgrów w stosunku do swoich narodowości słowiańskich. Autor nie nawoływał bezpośrednio do walki, ale głosił hasła budowy braterskich relacji między narodami słowiańskimi w monarchii habsburskiej, które miały wspólnie działać na rzecz *sprawiedliwości politycznej i politycznego braterstwa*. Głosił: *Czech pragnął tylko, aby narodowość jego nie ulegała niemieckiej; Serb, Chorwata i Słowak żądali, aby ich narodowości nie rozplynęły się w madziarskiej; Polak tylko żądał ojczyzny, uznając narodowość Rusina jako mu pobratymczą w jedność*⁶⁶. Autor

⁶⁴ Tamże, s. 8.

⁶⁵ Tamże, s. 9.

⁶⁶ Tamże, s. 13.

zręcznie ominął tu konflikt polsko-ruski, który zarysował się w trakcie zjazdu. Fakt zawarcia ugody między Polakami w sekcji polsko-ruskiej zapewne uznał za dowód dalszej chęci trwania Rusinów z Polakami w jednym państwie.

Głównym celem tekstu Malisza było dotarcie do ludności niemieckojęzycznej i wytknięcie błędnej polityki krajów niemieckich w stosunku do zamieszkujących te państwa słowiańskich narodowości. Zarzucał władzy austriackiej, ludności niemieckiej, a także rządowi węgierskiemu występowanie przeciw słusznej, zdaniem autora, idei dążenia przez Słowian do sprawiedliwości. Efektem tego negatywnego stosunku miało być krwawe stłumienie zająć w Pradze w czerwcu 1848 r.

Autor niewiele miejsca poświęcił opisaniu samego zjazdu. Nadmieniał o ukonstytuowaniu się sekcji i podał, nad jakimi aktami w ramach kongresu pracowano. Szczegółowo natomiast starał się opisać, jak doszło do zerwania zjazdu. W zasadzie tylko ta partia broszury Malisza ma charakter wspomnieniowy, bowiem autor znalazł się w sytuacji zagrożenia życia. Opisywał nabożeństwo w Zielone Świątki, potem o tłumach manifestujących w mieście i początku rozruchów. Winą o rozpoczęcie walk obarczył stronę austriacką, przypominając moment, gdy wojsko ostrzelało muzeum w Pradze, w którym obradowali uczestnicy zjazdu, pod pretekstem, jakoby wcześniej z tego miejsca miał ktoś strzelać do żołnierzy austriackich. Dalej opisywał, jak ostrzeliwano hotel, w którym mieszkali delegaci zjazdu, w tym Polacy. O swoim fatalnym położeniu pisał: *Noc całą i dzień następny działa grzmiały bez ustanku. – Obsaczono nas w hotelu naszym, z którego wychylić nam się nie dozwolono*⁶⁷. Dalej opowiadał o ewakuacji z Pragi, a także o tym, jak po stronie wojska opowiedziała się ludność niemiecka zamieszkująca Czechy. To w tym fakcie autor upatrywał przyczyny klęski Czechów. Jednocześnie apelował do Niemców o *sprawiedliwość*. Gdyby wsparli oni Słowiańszczyznę, to dla przemysłu niemieckiego miały otworzyć się słowiańskie bazy. Groził na koniec Niemcom, że może się zdarzyć, iż zapanuje nad nimi kiedyś *Słowianin, i to Moskwin*. Apologizował postawę Prażan, a Niemców wzywał do moralnej odnowy: *Podnieś się teraz jeżeli chcesz, narodzie niemiecki, i ty z nim ludu wiedeński, i nie dajcie upadać Pradze tej, która was podnieść chciała*⁶⁸ i analogiczny apel kierował do Węgrów.

Jędrzej Moraczewski

Szczegółową relację ze zjazdu w Pradze opublikował w tym samym czasie także Polak z Wielkiego Księstwa Poznańskiego – Jędrzej Moraczewski (1802–1855). Pochodził on z rodziny ziemiańskiej, studiował prawo i filozofię w Berlinie, Heidelbergu i Warszawie. Przez pewien czas pracował nawet w redakcji warszawskiego *Powszechnego Dziennika Krajowego*, a w trakcie wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831 r. został agentem polskiego Rządu Narodowego i pełnił swoją misję w Saksonii, zdobywając dla polskich powstańców broń. Przede wszystkim jednak zasłynął jako historyk piszący w nurcie historiografii romantycznej. Badał dzieje dawnej Polski (był autorem *Dziejów Rzeczypospolitej polskiej*, wydanej w dziewięciu tomach w latach 1843–1855) i interesował się generalnie problematyką słowiańską. Mimo ziemiańskiego pochodzenia był zaangażowany w ruchy wolnościowe i demokratyczne w Wielkim Księstwie Poznańskim – szczególnie dał się poznać podczas obu powstań wielkopolskich: w 1846 i 1848 r. Z racji swoich zainteresowań sło-

⁶⁷ Tamże, s. 17–18.

⁶⁸ Tamże, s. 22.

wiańskich wziął udział w kongresie, a następnie opublikował w Poznaniu relację z niego⁶⁹. Praca Moraczewskiego składała się z dwu części, liczącego przeszło 60 stron opisu zjazdu oraz aneksu, w którym znalazły się: odezwa komitetu organizacyjnego do Słowian, odezwa do Polaków, program zagadnień do omówienia w trakcie zjazdu, regulamin kongresu, *Manifest Zjazdu Słowiańskiego do Ludów Europy*⁷⁰, spis wydziałów zjazdu z ich członkami oraz alfabetyczny skorowidz delegatów. Publikacja ta w zasadzie obok protokołów zjazdu jest najważniejszym i najczęściej cytowanym w polskiej literaturze źródłem do dziejów zjazdu. Warto zatem szerzej przybliżyć punkt widzenia Moraczewskiego na omawiane na kongresie zagadnienia.

Opisową część swojej pracy autor podzielił na sześć rozdziałów, które omawiały odmiennie zagadnienia. I tak, w pierwszym rozdziale autor postanowił szczegółowo przedstawić sytuację polityczną i społeczną w monarchii habsburskiej, odwołując się przy tym do uwarunkowań historycznych w poszczególnych częściach Słowiańszczyzny. Moraczewski uczynił to jednak z o wiele większą drobiazgowością i przenikliwością, aniżeli wspomniany wcześniej Malisz. Najwięcej miejsca poświęcił Czechom i Pradze, która była gospodarzem zjazdu. Wspominał o zupełnym zgermanizowaniu miasta i że dopiero od 10 lat rozwija się tam narodowość czeska, m.in. poprzez powrót do czeskiego języka. Podkreślał przy tym, że także Niemcy przyjmowali język czeski jako swój własny, bowiem *Niemiec łatwo rzeka się narodowości*. Ostateczne pobudzenie Czechów do politycznego działania autor przypisał wybuchom rewolucji lutowej we Francji i rewolucji marcowej w Wiedniu.

Pobyt w Pradze pozwolił Moraczewskiemu na wnikliwe zdiagnozowanie kondycji i zróżnicowania społeczeństwa czeskiego. Dostrzegał tam trzy grupy o odmiennych politycznych priorytetach. Pierwszą stanowiła szlachta, która albo była niemiecka, albo uległa zgermanizowaniu. Była ona, zdaniem Moraczewskiego, skupiona tylko na zapewnieniu swoich interesów i utrzymaniu uprzywilejowanej pozycji. To ona najbardziej zagrażała aspiracjom narodowego ruchu czeskiego, bowiem traktowała Czechy jedynie jako jedną z części cesarstwa. Na czele tej grupy miał stać Leo Thun. Drugą grupę – w podziale Moraczewskiego – stanowili uczeni czescy, którzy mieli poprzez swoje badania filologiczne i historyczne obudzić czeski patriotyzm. Pisał, że chcą oni wolności, ale w gruncie rzeczy baliby się sprawować władzę, bowiem czują się za słabi. Potrzebny im jest zatem sojusz z innymi ludami słowiańskimi. Ich celem nie są zatem niepodległe Czechy, ale utworzenie monarchii słowiańskiej, która przetrwa dzięki sojuszowi z Francją i Włochami, i będzie przeciwwagą dla Niemców. Wskazywał, że właśnie to drugie stronnictwo jest przyjazne idei odbudowy Polski w jej dawnej potęgze, ale jednocześnie podkreślał, że jest ono pozytywnie nastawione do Rosjan, choć nie do caratu. Przeciwstawiał ich jednak wyraźnie pierwszej grupie, która – jego zdaniem – była nastawiona reakcyjnie i chciała przywrócenia silnych rządów kanclerza Klemensa von Metternicha. W końcu wymieniał trzecią grupę – inteligencję, studentów i mieszczan, którzy mają także wpływy na wsi. Miała to być grupa najbardziej patriotyczna, znająca przeszłość kraju oraz czeski folklor (pieśni). Byli oni negatywnie ustosunkowani do szlachty, a pozytywnie do haseł wolnościowych, co zbliżało ich szczególnie do Polaków. Oni również marzyli o utworzeniu federacji

⁶⁹ MORACZEWSKI, Jędrzej: *Opis pierwszego zjazdu słowiańskiego*. Poznań 1848.

⁷⁰ Sam *Manifest* został też wydany w odrębnej publikacji *Manifest Zboru Słowiańskiego do ludów Europy*. Poznań 1848.

słowiańskiej, która powstałaby po wojnach w Austrii, Niemczech, na Węgrzech, w Turcji i Rosji. Moraczewski wskazywał, że stronnictwo to chętnie odwoływało się do historii ruchu husyckiego, a samego Husa miało nie tyle za religijnego reformatora, ale właśnie za bohatera narodowego⁷¹.

W dalszych ustępach autor ukazał przyczyny zwołania zjazdu. Impuls do jego zorganizowania miał, zdaniem Moraczewskiego, wyjść z Poznania po próbach włączenia części Wielkiego Księstwa Poznańskiego do Prus i dysput czesko-niemieckich na temat przynależności Czech do Związku Niemieckiego. Dalej szczegółowo omówił organizację prac kongresu i opisał skład poszczególnych sekcji. Do pierwszej należeć mieli Czesi, Morawianie, Ślązacy i Słowacy; do drugiej Polacy i Rusini oraz Ślązacy cieszyńscy i dwóch Rosjan; do trzeciej Chorwaci, Słoweńcy, Dalmaci i Serbowie węgierscy. Jeśli mowa o sekcji drugiej, polsko-ruskiej, to wymienił niektóre nazwiska delegatów, w tym ziemian i arystokrację galicyjską. Z uznaniem odnosił się do tych, którzy nie afiszowali się swoim pochodzeniem, a wręcz przeciwnie – działali w duchu demokratycznym. Pisał: [...] *we wszystkich obradach sekcji polskiej nie usłyszano ani słowa w obronie nie tylko przywileju arystokratycznego, lecz nawet monarchii*⁷². Ponoć wszyscy uczestnicy sekcji mieli zgadzać się na demokratyczną i republikańską formę ustroju przyszłej Polski.

Moraczewski wskazywał, że to jednak nie Czesi okazali się dla Polaków bliższym partnerem, ale Słowianie południowi (nazywani przez niego Ilirami). Tych bowiem miał znamionować podobny do Polaków *sposób myślenia przez pojęcia polityczne, śmiałość pomysłów, porywczosć do boju, żywość ducha, przywiązanie do zasad demokratycznych*⁷³. Interesujące są też rozważania Moraczewskiego na temat związków Ilirów z Rosją. Wskazywał bowiem, że nie trzeba się martwić o więzy łączące te dwa odłamy Słowiańszczyzny, bowiem Rosji zależy na przywróceniu porządku w Austrii i Niemczech, a to z kolei skutkowałoby *starą niewolą*. Przyjaźń z Francją mieli Ilirowie zatem przedkładać nad swoje kulturowe związki łączące ich z Rosją.

W drugim rozdziale autor opisał szczegółowo organizację zjazdu, zasady którymi miano się kierować i sposób obradowania. Wskazywał, że głównym celem Czechów było *podszyc Słowiańszczyznę pod tytuł monarchii austriackiej*. Drogą do tego było osiągnięcie najpierw praw demokratycznych, a następnie realizacja planu na sejmie wiedeńskim, w którym słowiańscy deputowani zdobyliby parlamentarną większość. Zjednoczenie Słowian miało być Czechom potrzebne także, aby obronić się przed ewentualnym atakiem ze strony Niemców i Rosjan. Nie planowali zatem Czesi obalić Austrii, ale chcieli pozbawić warstwę uprzywilejowaną – a więc głównie Niemców, Węgrów oraz Włochów – ich przywódczej roli nad ludnością słowiańską. Ustalenia te nie dotyczyły Polaków, bowiem zakładano, że Polska jest już bliska odbudowy i spodziewano się, że nie będzie ona częścią monarchii habsburskiej. Krytycznie odnosił się Moraczewski do Węgrów, przywołując problemy Ilirów. Chorwaci z powodu polityki madziaryzacji spodziewali się wojny, podobnie jak Serbowie. Celem Słowian południowych było bowiem utworzenie państwa Chorwatów, Słoweńców, Dalmatów i Serbów, rządzonego przez austriackiego cesarza. Do wojny jednak nie doszło, bowiem – jak pisał autor – Czesi nakłonili sekcję

⁷¹ MORACZEWSKI, J.: Opis pierwszego zjazdu, s. 3–7.

⁷² Tamże, s. 9–10.

⁷³ Tamże, s. 10.

polsko-ruską do mediacji *między swemi przyjaciółmi Madziarami a swemi braćmi Chorwatami i Serbami*⁷⁴.

Główną rolę w obradach kongresu Moraczewski przypisywał Karolowi Libeltowi, poznańskiemu działaczowi politycznemu i publicyście. To on według Moraczewskiego był pomysłodawcą napisania *Manifestu Zboru Słowiańskiego do ludów Europy* oraz adresu do cesarza. Inni działacze słowiańscy mieli jedynie uczestniczyć w niewielkim zakresie w redakcji tych dokumentów (w tym sam Moraczewski). Autor broszury przy okazji omawiania manifestu zdradzał kulisy rozmów między przedstawicielami poszczególnych narodów. Wymieniał, że wszystkie sekcje przystały na to, aby w manifeste zaakcentowano nadzieję na odtworzenie Polski, stąd związek Galicji ze słowiańską federacją miał być luźny. Omawiano w trakcie obrad także kwestię ewentualnego sojuszu z Francją i polscy delegaci mieli uzyskać potwierdzenie od swych słowiańskich sąsiadów, że Słowianie nie wystąpią przeciw żadnemu narodowi walczącemu o wolność, w tym przeciw Francji, jeśli ta dalej będzie nieść *zasady wolności* światu. Pewien problem miał natomiast wyniknąć w relacjach między Polakami a Serbami. Ci ostatni bowiem mieli się domagać, aby z projektu manifestu usunąć wszystkie nieprzychylnie zdania o Rosji.

Podobnie jak Malisz, Moraczewski przytaczał zarzuty niemieckiej prasy wobec Słowian zebranych w Pradze. Miały one dotyczyć promowanego przez zebranych panslawizmu, chęci *wyrzeczania* Niemców w Czechach i Madziarów na Węgrzech, a w końcu oddania Europy Rosji. Moraczewski odpierał te zarzuty, podkreślając, że cele kongresu były *najczystsze*. Niemieckie gazety miały też wyszydzać, iż zebrani nie potrafią się ze sobą porozumieć, stąd obradują po niemiecku. Że tak istotnie było, zaświadczały także inne polskie pamiątki (np. wspomnienia Leona Sapiehy). Moraczewski podkreślał jednak, że *tylko pierwsze trzy dni stanowią pewną trudność w rozumieniu*; dalej zaś odbywały się obrady z *pełną łatwością*⁷⁵.

Interesujące wydają się wnioski wyciągnięte przez Moraczewskiego ze zjazdu. Pisał on, że Polacy odkryli na kongresie swoich sprzymierzeńców, a co więcej: *Słowiańszczyzna bardziej zachodnia i południowa otworzyła sobie przez Polskę kanał do poznania dróg wolności i niepodległości, do wciągania idei demokratycznej i republikańskiej w celu utworzenia Rzeczypospolitej skonfederowanej*⁷⁶.

Z punktu widzenia spraw galicyjskich niezwykle istotny wydaje się rozdział trzeci tekstu Moraczewskiego. Sygnalizuje on bowiem problem konfliktu polsko-ruskiego, który ujawnił się na zjeździe. Autor, aby uwiarygodnić swój wywód, rozpoczął omówienie tej sprawy od zarysowania przeszłości Galicji. Wyjaśniał dziejowe związki Rusinów z Polakami, dobrowolne przejście Rusi pod panowanie polskich władców, unię kościelną, osadnictwo polskie na Rusi, wzajemne wpływy językowe, polszczenie szlachty oraz fakt, że królem Polski był ruski magnat – Michał Korybut Wiśniowiecki, a wielu Rusinów było polskimi bohaterami. Na tej podstawie Moraczewski konstatował, że lud ruski *nie może mieć ani potrzeby, ani chęci do odrywania się od Polaków, a w niepodległości Polski, musi upatrywać i też upatruje swoje zbawienie, jakkolwiek wciskają się do niego fałszywi prorocy*⁷⁷. Przyczyn konfliktu Rusinów z Polakami w Galicji autor upatrywał w działaniu austriackiej

⁷⁴ Tamże, s. 18–19.

⁷⁵ Tamże, s. 23.

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ Tamże, s. 27.

biurokracji, a konkretnie gubernatora tej prowincji – Franza von Stadiona, mającego się wzorować na metodach działania stosowanych przez Metternicha. Przypomniał wypadki, które zaszły we Lwowie przed zjazdem, a więc utworzenie Głównej Rady Ruskiej (nazwał ją *Radą Gospodarską Ruską Galicji*) jako przeciwwagi dla Centralnej Rady Narodowej (określił ją jako *Radę Polską Galicji*). Pisząc o delegatach Głównej Rady Ruskiej ubolewał, że zostali oni wystąpieni przez grupę działającą z podjudzenia Stadiona. Moraczewski pozytywnie odnosił się tylko do księdza Hryhorija Hynylewycza, a dużo ostrzej wypowiadał się o dwóch pozostałych delegatach Głównej Rady Ruskiej Iwanie Borysykewyczu i Ołeksiju Zakłynskim. Pisał, że *zabierali na posiedzeniach głos zawsze w ruskim języku, choć daleko łatwiej było im mówić po polsku*⁷⁸. Posługiwanie się przez Rusinów językiem ruskim miało być elementem zmanifestowania swojej odrębności od Polaków. Z tekstu Moraczewskiego dowiadujemy się także o Rusinach *nie chcących żadnego oddzielenia się od Polaków*, których miało być przeszło 20. Mowa tu o wspomnianych wcześniej delegatach Soboru Ruskiego oraz Centralnej Rady Narodowej, podających się za Rusinów. Moraczewski w tym gronie zachwalał szczególnie Kaspra Cięglewicza – *męczennika wolności*, który w trakcie jednego z posiedzeń sekcji udowadniał ściśle złączenie interesów ruskich z polskimi tak przez historię, jak przez widoki na przyszłość⁷⁹. Do Cięglewicza powrócę w dalszej części tekstu, tu zaznaczyć jedynie wypada, że na przeciwstawnym biegunie wobec niego stał Iwan Borysykewycz, który miał udowadniać na zjeździe, że *gdyby Polacy mieli rząd własny, i knuta przeciw podbitym ludom [by] używali [...]*⁸⁰. Z relacji Moraczewskiego wynika, że to właśnie ruski delegat zabiegał wśród Czechów o ich poparcie dla postulatu podziału Galicji na dwie prowincje: polską – zachodnią oraz ruską – wschodnią. Była to kwestia, z którą Polacy, a także ci delegaci galicyjscy, którzy za Rusinów się uważali, ale w sensie politycznym byli Polakami, nie mogli się zgodzić. Z relacji Moraczewskiego wynika, że ostatecznie Czesi stwierdzili, iż podziału prowincji może dokonać jedynie władza austriacka. Zarysowany jeszcze w kwietniu konflikt polsko-ruski w Galicji miał się zakończyć dzięki dojściu przez obie strony do kompromisu na zjeździe w Pradze – zawarto ugodę. Opisując ją, Moraczewski nie wspominał jednak o jednym ważnym punkcie – że postulat podziału Galicji ma zostać odroczone aż do zwołania sejmiku galicyjskiego, który tę sprawę rozstrzygnie. Zamiast tego autor podał jedynie lakoniczną informację, że *sejm galicyjski wszystko bliżej oznaczy*, ale nie podał, co się kryje pod słowem *wszystko*. Całą sprawę kwitował: *Pełnomocnicy rady ruskiej zaprzestali na tem i uichły zatargi, bo spór był po części carski, po części stadionowski, a zawsze nieuzasadniony*⁸¹. Sprawy te zostaną w zupełnie innym świetle przedstawione w relacjach ruskich delegatów.

Rozdział czwarty pracy Moraczewskiego był poświęcony temu, jak przystąpiono do tłumienia powstania czeskiego, a przy tym do zerwania zjazdu. Interesujące są informacje na temat rozgrywek politycznych w Czechach, balansowania między ideą wolności a ułożeniem stosunków z monarchią habsburską. Wiele krytycznych słów Moraczewski kierował zwłaszcza pod kierunkiem Thuna, Niemców obradujących na sejmie frankfurckim oraz Wiedeńcyków, którzy mieli być nieprzychylni kongresowi. Moraczewski z nie mniejszym przejęciem niż inni polscy delegaci opisał, jak 12 czerwca doszło do powstania

⁷⁸ Tamże, s. 29.

⁷⁹ Tamże, s. 30.

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ Tamże, s. 31.

w Pradze i jak krwawo je tłumiono. Podane informacje w zasadzie pokrywają się z tym, o czym pisali inni, a więc o stawianiu barykad, walkach na ulicach i strzelaninie, w tym o ostrzeleniu hoteli, w których mieszkali delegaci zjazdu. Postawę powstańców czeskich Moraczewski opisywał z uznaniem i wyraźnie apolożizował niesienie przez studentów i wyrobników *życia w ofercie niepodległości narodowej*⁸².

Rozdziały piąty i szósty pracy Moraczewskiego to luźny zbiór refleksji na temat te-
 raźniejszości i przyszłości poszczególnych zakątków Słowiańszczyzny. Autor pisał, że *Kongres Słowiański w Pradze ma tę wielką wagę historyczną, że po raz pierwszy w dzie-
 jach słowiańskich połączył wszystkich Słowian zachodnich i postawił ich niejako naprze-
 ciwko Słowian wschodnich to jest Rossianów*⁸³. Nie miałym zaskoczeniem dla uczestników
 zjazdu okazali się delegaci ze Śląska Cieszyńskiego. Nie zdawano sobie bowiem sprawy,
 że tamtejsi Ślązacy czują przywiązanie do polskości. [...] *okolica Cieszyna prawie 500 lat
 od Polski oderwana, uznała się na tym kongresie Polską i wygotowała podanie o przyłącze-
 nie do Galicyi. [...] Lud szląski nieprzestanie już bić w to, że jest polskim, bo myśl o Polsce
 będzie mu robiła nadzieję szczęśliwego materialnego położenia i większej wolności* – pisał
 Moraczewski⁸⁴. Autor snuł też rozważania, co się stanie z Rusinami z Węgier i należących
 do Rosji ziem ukraińskich. Zastanawiał się, czy połączą się oni z Rusinami galicyjskimi
 i utworzą w przyszłości byt państwowy zjednany *wspólnym interesem* z Polską. Słowian
 południowych, a zwłaszcza Chorwatów, którzy *krwią, językiem, obyczajem tak bliscy, że
 nas mają za braci starszych, w polityce biegleszych, że przy nas stawac chcą i będą, że
 ich siła wojenna w pułkach granicznych wiele znaczy*⁸⁵. Sojusz z Chorwatami uważał więc
 za o wiele praktyczniejszy i byłoby niesprawiedliwym porzucić go na rzecz zachowania
 przyjaźni z Węgrami. Proroczo brzmiały natomiast przepowiednie Moraczewskiego wo-
 bec Węgier, tyle że miały się one spełnić siedem dekad później. Pisał, że *Madziarzy zo-
 staną [...] zepchnięci w obwód kraju swej ludności odpowiedni i nareszcie pogodzą się ze
 Słowianami. Na cóż im też tyle ziemi, kiedy jej swą ludnością własną okryć nie są w stanie*⁸⁶.
 W końcu wieszczyl Czechom, że *pacyfikacja Pragi wybije Czechom plan utworzenia monar-
 chii austriackiej czysto słowiańskiej*, a przekona ich do tego, że *trzeba iść za uczuciem naro-
 dowem niż za radą swych doktrynerów, co marzą o Austrii słowiańskiej*⁸⁷. W innym miejscu
 apelował do Czechów, by *jak za czasów Husa wyzwolić się od Niemców*⁸⁸. Wróżył też roz-
 wój przyjaznych stosunków między Polakami i Czechami. Za sukces zjazdu autor uważał
 przekonanie się Słowian o tym, że *Rosja zatraciła cechę główną Słowiańszczyzny, to jest
 przywiązanie do wolności, przyjęli niewolę za pierwiastek swego społeczeństwa*⁸⁹. Reflek-
 sja Moraczewskiego pokazuje, że Polakom na zjeździe niewątpliwie zależało na tym, aby
 osłabić sympatie zwłaszcza wśród Słowian południowych oraz Czechów do Rosji – głów-
 nej przeszkody w odbudowie Polski. Przystawanie do idei *monarchiczno-konstytucyjnej*

⁸² Tamże, s. 40.

⁸³ Tamże, s. 41.

⁸⁴ Tamże, s. 42.

⁸⁵ Tamże, s. 45.

⁸⁶ Tamże, s. 47.

⁸⁷ Tamże, s. 45–46.

⁸⁸ Tamże, s. 54.

⁸⁹ Tamże, s. 47.

autor uważał za podstawowy błąd Czechów, którzy w ten sposób nigdy się nie wyzwolą od niemczyzny.

Edmund Chojecki

Radykalniejszy od Moraczewskiego w swych osądach był przedstawiciel młodszego pokolenia na zjeździe – liczący wówczas 26 lat Edmund Chojecki (1822–1899), człowiek o rewolucyjnych poglądach⁹⁰. Pochodził z Podlasia, młodość spędził w Warszawie, a następnie wyjechał do Francji. Odbывał wiele podróży, był także w Czechach w 1847 r., z którego to wyjazdu opublikował dwutomową pracę pt. *Czechja i Czechowie przy końcu pierwszej połowy XIXgo stulecia* (1847). Na kongres został delegowany przez Centralną Radę Narodową we Lwowie. Rok po zjeździe opublikował on swoją kolejną pracę, zatytułowaną *Rewolucjoniści i stronnictwa wsteczne*, która była analizą sytuacji w poszczególnych krajach Europy po Wiośnie Ludów⁹¹. W szóstym rozdziale swej pracy zawarł oryginalną ocenę kongresu, nieco odmienną od przytoczonych powyżej. Charakteryzując ideę zjazdu, pisał, że ciekawa to była chwila zebrania tych różnorodnych odrostków z jednego pnia Słowiańszczyzny, tych pobratymców, którzy od dawna słysząc o sobie, po raz pierwszy gromadzili się w jedno miejsce, którzy mało znani Europie, sami niewiele więcej znali się między sobą, którzy dotąd podzieleni, pilnowani przez rządy, nie mogąc poznać wzajemnych dążeń i zasobów, znosząc się jedynie na mało badanych ścieżkach literackich, przystępowali teraz do ważnego dzieła, do okazania ile kto z nich talentów przyrobił, ile roztrwoił, ile zakopał⁹².

Szczególnie interesująca wydaje się zawarta w dziele Chojeckiego ocena poszczególnych narodów środkowoeuropejskich. Za najbardziej wykształcony spośród narodów słowiańskich uważał on Polaków – *narodowość nieśmiertelną*. Celem Polaków było jedno – odbudowa Polski, w tym połączenie Galicji z resztą ziem polskich. Tym tłumaczył autor *niezwalczone przeciwieństwo*, które leżało między polskimi delegatami a innymi narodowościami na zjeździe. Tym ostatnim Chojecki zarzucał przede wszystkim lęk przed utratą *jakich takich swobód*, które otrzymali w trakcie rewolucji marcowej. To właśnie te pozostałe narodowości reprezentowane na zjeździe Chojecki uważał za czynnik dążący do zahamowania rewolucji, którą z kolei – według pisarza – Polacy wszelkimi sposobami chcieli doprowadzić *do ostatecznych jej wniosków*. Według pisarza to widoczne już na wstępie przeciwieństwo interesów polskich i reszty Słowiańszczyzny było powodem *rozłamania ducha*, które skazywało kongres na klęskę. Szczególnie krytycznie wypowiadał się Chojecki o Czechach. Ich zachowawczą politykę tłumaczył letargiem, w który naród ten miał zapaść po klęsce protestantów czeskich z Habsburgami pod Białą Górą w 1620 r. Czesi utracili wówczas swoje prawa, zatracili mowę i zwyczaje, a kraj przeszedł pod dominację niemieckiej biurokracji. Dopiero od czasów napoleońskich Czechy według Chojeckiego zaczęły się powoli odradzać, ale niedostatecznie szybko, by uznać naród ten za dojrzały. Wystawiał Czechom bardzo surową ocenę: *Dążenia też jego [narodu czeskiego] i nadzieje nie są dążeniami narodu-męża, ani młodzieńca nawet, ale dziecka. Obyczajem niedorosłków chciałby uchodzić już za pełnoletniego; przed rokiem 1848-ym zdawało mu się że do męskości dość jest umieć używać własnego języka, usilnie więc ćwiczył się w rodzinnnej mowie; po ostatnich wypadkach sądził, że będzie mężem-narodem, gdy ustroi się*

⁹⁰ O Edmundzie Chojeckim sporo pisał ŽÁČEK, V.: Čechové a Poláci, 1, s. 298–312.

⁹¹ CHOJECKI, Edmund: *Rewolucjoniści i stronnictwa wsteczne*. Berlin 1849.

⁹² Tamże, s. 306.

w staroczeską odzież, gdy zdoła na pewne dorwać się osobistych prawek, swobódek, konstytucyjki, o jakich dotąd zaledwie w najrozkoszniejszych snach swoich marzyć się ośmielał. Niespodziany ten stan w którym od razu pozwolono mu i myśleć, i mówić, i pisać, tak dalece przewyższył jego nadzieje, że dziś niczego już więcej nie pragnie; wolność spadła nań przypadkiem, nie zdobył jej w skutek żelaznych trudów i krwawych poświęceń i jakby w poczuciu, że za mało ją opłacił, lęka się, aby mu jej nie wydarto, zapomina, że wolność tę już mu dziś cała ludzkość solidarnie zaręcza, że nawet wkrótce rewolucja matkobójczego wyzwolenca nowemi jeszcze łaski obdarzy⁹³.

Lepiej Chojecki odnosił się do Chorwatów, których doceniał za niepodległościowe aspiracje – co było zbieżne z polskim punktem widzenia na temat celów rewolucji. Pisał, że są Chorwaci dalecy od zmaterializowania czeskiego i zniewieściałości, występowali z dzielną choć niezsumienioną żądzą niepodległego bytu. [...] Chorwaci wolni byli od raka przemysłnictwa i gangreny stanu średniego, otrzymamy w wypadku lud rażny, mężny, nieumiejący jeszcze rozeznawać Zła od Dobra politycznego, ale też o tyle tylko chciwy osobistych praw, o ile osiągnięcie takowych wyswobadzało go od jarzma madziarskiego⁹⁴.

W konflikcie Słowian południowych z Węgrami autor opowiadał się jednoznacznie po stronie tych pierwszych. Węgrów zaś uważał za lud półbarbarzyński, gniotący poddanych żelaznym despotyzmem. Przypominał co prawda o współczuciu, którym Polacy darzą Węgrów z racji pewnych analogii między indywidualizmem szlacheckim polskiej a butą węgierskiego magnactwa. Jednakże uważał, że obie kasty, pobratane jak mówi stara piosnka przy szabli i szklance, dziś już się przeżyły⁹⁵. Chojecki przeciwstawiał więc trwającemu od wieków sojuszowi cel jego zdaniem ważniejszy – walkę o wolność, a na jej przeszkodzie stali właśnie Węgrzy jako warstwa panująca nad Słowianami.

Dla Chojeckiego najważniejszą rzeczą była rewolucja. Odwoływał się do Johanna Gotfrieda Herdera, który miał dawno temu zapowiedzieć, że młode, świeże i dzielne pokolenie Słowian odrodzi zestarzałą Europę, że przyniesie jej nową zasadę, że w zastygłe jej żyły wleje gorącą krew i wycieńczone ciało nowem życiem obdarzy⁹⁶. Epoka Słowiańszczyzny w Europie – miała według Chojeckiego – nastać dzięki rewolucji. Chojecki był jej apologetą, uważał ją za konieczność, która doprowadzi do obalenia starego porządku i na jego gruzach zapoczątkuje nowy kierunek w dziejach. W swych rozważaniach zabrnął nawet do tego, by uznać chrześcijaństwo za rewolucję, bowiem – jego zdaniem – wywracało dawne stosunki społeczne, a z niemi razem zbutwiałe rzymskie imperium, stawiając zasady wolności i braterstwa⁹⁷. W ogóle rewolucję i Objawienie uważał za pojęcia tożsame. Wyznając tak radykalne poglądy, Chojecki nie mógł inaczej ocenić pragnień narodów słowiańskich aniżeli jako wsteczne w stosunku do rewolucji, bowiem narodowości te nie oczekiwały pełnej wolności. Dlatego uważał, że zjazd praski nie odpowiedział swemu postannictwu, chcąc jedynie zawrzeć sojusz między Słowianami w celu obrony konstytucyjnych swobód. Taki program zjazdu autor oceniał jako mdły i bezbarwny. Chojeckiego nie zadowalały także konkretne cele, które postawił sobie kongres, czyli napisanie trzech odezwo: do ludów europejskich, do cesarza i do Słowian celem ich sfederowania. Za najważniejszą

⁹³ Tamże, s. 308–309.

⁹⁴ Tamże, s. 309.

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ Tamże, s. 312.

⁹⁷ Tamże, s. 313.

z odezw uważał jednak tę pierwszą, ale zarzucał jej brak postulowania o wolność osobistą oraz zaakcentowania, że *Słowianie żądają niepodległości jako narzędzia do pełnienia naznaczonego szerepowi ich posłannictwa*⁹⁸. W wolności osobistej autor upatrywał czyn, byt, dobro. Pisał, że filozofia słowiańska to filozofia czynu, tymczasem Słowianie na zjeździe nie zmanifestowali swoich żywiołów, a więc tradycji wolnościowej, władzy ogółu a nie większości, obyczaju zamiast prawa. Dlatego kwitował, że *zjazd pragski cierpiał na brak rodzimych pojęć ducha swego szerepu [...]. Zjazd zupełny brak własnego ducha zastępował wypętlami swojemi i zbutwialemi cudzemi formy*⁹⁹. Omawiając poszczególne punkty manifestu, zarzucał jego twórcom, że dokument ten nie informował europejskich ludów, czym jest Słowiańszczyzna i czego słowiańskie narody chcą dokonać, a jedynie powiadamiał rządy państw, że Słowianie otrzymali pewne prawa i chcą ich uznania na arenie politycznej. Najostrzej charakteryzował Chojecki projekt adresu do cesarza, bowiem skoro monarchia absolutna zamieniała się w konstytucyjną, to po co było pisać do władcy, który od teraz miał być już nie samowładcą, ale jedynie *naczelnikiem rządu*. Wylizował, czego domagały się poszczególne narody od cesarza i uważał te żądania za święte, jednak nie rozumiał czemu zabiegano o nie u cesarza, a nie sięgnięto po nie samodzielnie.

Choć autor stał na stanowisku konieczności walki o swoje prawa przez poszczególne narodowości słowiańskie, to jednak w przypadku galicyjskich Rusinów był odmiennego zdania. Ujawnienie się odmiennego stanowiska delegacji ruskiej od Polaków traktował jako skutek *złej wiary kilku członków ruskiego plemienia, którzy przybyli na zjazd więcej dla rozdawania aniżeli dla zgody*¹⁰⁰. Negując istnienie odrębnego od Polaków narodu ruskiego¹⁰¹, powoływał się na ten sam argument, do którego odwoływali się Moraczewski i Cięglewicz, a więc faktu 500-letniego zespolenia *plemienia ruskiego* z polskim. Uważał, że Rusini mogą żądać swoich praw i dopominać się przed światem o uznanie ich narodem, ale takiego postulatu wcale nie zgłaszała szlachta ruska. Dlatego żywioł małoruski określał *narodowostką*. Uważał, że gdyby ich uznać za naród, to musiano by *rozbić Polskę na Łotyszów, Litwinów, Mazurów, Kaszubów* – tak jak Francję na narody Burgundów, Bretonów i inne. Chojecki uważał, że w szkołach powinno się nauczać w swoich narzeczach, ale równocześnie podkreślał, że członkowie ruskiej deputacji sami nie umieli używać swojego języka, dlatego dopominanie się o uznanie ruskiej narodowości interpretował jedynie jako zabieg polityczny Austrii. Zachwycał się natomiast Moraczewski delegatami ze Śląska Cieszyńskiego, którzy wyrażali swoje przywiązanie do polskości.

Interwencję wojskową w Pradze traktował Chojecki jako akt *wstecznictwa*, które *nie mogło patrzeć obojętnie nawet na zupełnie nierewolucyjne, owszem, fanatycznie zachowawczego ducha pragskiego zebrania*¹⁰². Chojecki nie tracił jednak wiary w przyszłość Słowiańszczyzny. Klęskę ruchu słowiańskiego w 1848 r. porównywał do dziejów Żydów, którzy wyszli z Mojżeszem z niewoli egipskiej, ale przez wiele lat musieli wędrować, zanim

⁹⁸ Tamże, s. 316.

⁹⁹ Tamże, s. 317–318.

¹⁰⁰ Tamże, s. 322.

¹⁰¹ Danuta Sosnowska, analizując wydaną w 1847 r. pracę Chojeckiego pt. *Czechja i Czechowie przy końcu pierwszej połowy XIXgo stulecia*, zwracała uwagę na tzw. *cenzurę pisarską* autora ws. kwestii ruskiej. Mianowicie Chojecki, znając znakomicie publicystykę czeską z okresu sprzed Wiosny Ludów, i będąc świadom zainteresowania Czechów Rusinami – miał według Sosnowskiej – celowo unikać tego tematu. Por. SOSNOWSKA, Danuta: *Inna Galicja*. Warszawa 2008, s. 61–62.

¹⁰² CHOJECKI, E.: *Rewolucjoniści*, s. 325.

doszli do ziemi obiecanej. Kwitował, że: *Przyjdzie jednak chwila gdy na sam odgłos trąby rewolucyjnej padną mury carskich i cesarskich Jerychów, gdy rewolucja schłonie zbutwiałe pierwiastki, a dla świeżych szerokie miejsca uprzątne*¹⁰³.

Kasper Cięglewicz

W tym miejscu warto przypomnieć postać, na którą powoływali się w swych relacjach Moraczewski i Chojecki, gdy pisali o konflikcie polsko-ruskim. Kasper Cięglewicz (1807–1886) był powstańcem listopadowym i uczestnikiem spisków galicyjskich w latach 30. XIX w. Agitował na prowincji ruskich chłopów przeciw władzy austriackiej, a jednocześnie dążył do rewolucji społecznej. Działal m.in. w międzyzaborowej organizacji konspiracyjnej – Stowarzyszeniu Ludu Polskiego – zmierzającej do wywołania powstania polskiego. Schwytany przez policję austriacką, został skazany w 1838 r. na 20 lat więzienia w twierdzy w Kufsteinie. Rok 1848 przyniósł mu jednak wolność, a legenda, którą był otoczony, szybko zaprowadziła go do pierwszych szeregów ówczesnej galicyjskiej elity politycznej. Z racji na swoją przeszłość, znajomość języka ruskiego, a także uważanie się za Rusina (choć w rzeczywistości był synem Polaka rzymskiego obrządku i Ormianki) traktowano go po polskiej stronie jako autorytet w kwestiach ruskich. Początkowo włączył się on do działań Soboru Ruskiego, ale ostatecznie z niego wystąpił, bowiem nie godził się, aby uznawać Rusinów za narodowość.

Cięglewicz swoje poglądy wyłożył w opublikowanej po zjeździe broszurze pt. *Rzecz czerwono-ruska 1848 roku* (pierwotnie opublikowanej po niemiecku)¹⁰⁴. Tłumaczył w niej przyczyny swojego wystąpienia z Soboru Ruskiego tuż po powrocie ze Zjazdu Słowiańskiego w Pradze. Cięglewicz był bowiem przeciwnikiem jednego z punktów tzw. ugody polsko-ruskiej, który umożliwił Rusinom posiadanie szkoły wyższej z językiem ruskim. Ów polityk zdawał sobie bowiem sprawę, że dostęp Rusinów do wyższej oświaty, prowadzonej po rusku, i rozwój nauki w języku ruskim przyczynią się do wykształcenia elity ruskiej, która zastąpi kiedyś Polaków w ich przewodniej roli w Galicji Wschodniej. Cięglewicz nie godził się też z wyrażaną przez Rusinów opcji narodowej – ale także przez niektórych *gente Rutheni, natione Poloni* – opinią, że Polacy uciskali w przeszłości ludność ruską. Ten wątek Cięglewicz uważał za obrazę narodu polskiego. W swej broszurze przypominał, że wcześniej wątek ciemnienia Rusinów przez Polaków wyciągał na zjeździe jeden z delegatów Głównej Rady Ruskiej – Iwan Borysykewycz. Miał też za złe Czechom, że ci na Zjeździe Słowiańskim zajęli w tej sprawie stronę nie polską, a ruską: *Czechowie, którzy w siebie wmówili, że znają stosunki i dzieje nasze, podbechtywali świętojurców w obłąkaniu, a gdy Borysikiewicz w toku mowy odzywał się do Słowian: „ne dajcie nas bilsze krywdyty” odezwał się głos Czecha jakiegoś „ne dame!”. Pobratymcy nasi widać, że obstaną i za tem, czego nie rozumieją; sami siebie nie mogą obronić, ale nieuctwo świętojurskie wesprą*¹⁰⁵.

Leon Sapieha

Za Rusina uważał się także książę Leon Sapieha (1803–1878), choć podobnie jak Cięglewicz żadnych korzeni ruskich nie miał. Swoją ruskość wywodził jednak z zasady terytorialnej – mieszkając na Rusi uważał się za Rusina. W rzeczywistości jednak był polskim

¹⁰³ Tamże, s. 327.

¹⁰⁴ CIĘGLEWICZ, Kasper: *Die roth-reukischen Angelegenheiten im Jahre 1848*. Wien 1848; TENŻE: *Rzecz*.

¹⁰⁵ Tamże, s. 7.

patriotą, chociaż ugodowo ustosunkowanym do drugiej narodowości Galicji. Zanim zamieszkał w Galicji, swoją młodość spędził w Królestwie Kongresowym, skąd wyjechał w latach 20. XIX w. na studia prawnicze do Paryża i Edynburga. W trakcie powstania listopadowego pełnił służbę poselską w imieniu Rządu Narodowego we Francji i w Wielkiej Brytanii, w końcu też brał udział w obronie Warszawy we wrześniu 1831 r. Do Galicji sprowadził się po konfiskacie majątków, które posiadał w zaborze rosyjskim. Osiadł w Krasiczynie koło Przemyśla i włączył się aktywnie w życie polityczne w Galicji, czego ukoronowaniem było objęcie funkcji marszałka galicyjskiego Sejmu Krajowego. Sapieha zdążył przed śmiercią spisać wspomnienia (powstały w latach 70. XIX w.), które miały być przeznaczone tylko dla rodziny, ale Bronisław Pawłowski ogłosił je drukiem w 1914 r., udostępniając szerszej publiczności. Zawierają one interesujący opis wydarzeń praskich 1848 r., choć są nieco ogólnikowe i zauważalny jest dystans czasowy dzielący powstanie narracji od przytaczanych wydarzeń.

Sapieha, jak sam wspomina, był w Pradze, gdy dopiero formułowała się idea zjazdu. Opowiadał, że początkowo zakładano zebranie się Słowian tylko z samej Austrii, którzy spotkawszy się z cesarzem, *mieli nadzieję, że tem przelamią przewagę niemiecką w monarchii habsburskiej. Jak pisał, dążyli do zyskania pewnych praw narodowych i autonomicznych w państwie austriackim dla siebie i dla innych szczepów słowiańskich w Austrii, upatrując w wolności innych gwarancję dla swoich wolności*¹⁰⁶. W dalszej części swoich wspomnień pisał, jak udał się do Pragi na zjazd i napotkał już nie tylko poddanych Austrii, ale i Słowian z innych stron, m.in. Polaków z emigracji i z Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Notował, że to ci ostatni mieli wystąpić wówczas z postulatem *przywrócenia niepodległej Polski*. Przypominał też, że Rusini zaczęli się skarżyć *na ucisk [ze strony] Polaków*. Sapieha zwracał uwagę na problem komunikacji między poszczególnymi narodowościami słowiańskimi. Pisał: *Na zebraniach ogólnych przemawiał każdy swoim językiem. Udawaliśmy, że się doskonale rozumiemy. Jednak, gdyśmy chcieli wiedzieć o co idzie, musiano mówić prosić o powtórzenie tego samego po niemiecku. To powtórzenie odbywało się pokątnie, bo głośno nie można się było przyznać, że się nie rozumiemy*¹⁰⁷. Sapieha opisywał wieczorne spacerunki i spotkania z austriackimi oficerami, z którymi wówczas nie było żadnych zatargów. Przypominał, że na spotkaniach Polacy bywali ubrani w stroje narodowe, czego zazdrościć mieli polskiej stronie Czesi, którzy – tak jak Polacy – chcieli stworzyć swój narodowy strój czeski.

Pracę sekcji polsko-ruskiej autor opisywał jako idącą *bardzo opornie*, bowiem emigranci i Poznaniacy mieli stawiać *punkta dotyczące się jedynie przywrócenia Polski całej, w dawnych granicach*. Sapieha mówił, że nie mógł swoich rodaków z zaboru pruskiego przekonać, że stawianie austriackiemu cesarzowi postulatów, których ten nie mógł wypełnić, jest bezcelowe. Niestety na tym wspomnienia Sapiehy co do samego przebiegu zjazdu się wyczerpały. Bardziej szczegółowo zapamiętał natomiast walki w Czechach. Gdy zaczęła się strzelanina w mieście, do zgromadzonych na naradzie polskich delegatów miał przyjść rosyjski uczestnik zjazdu – Michaił Bakunin – i namawiać do walki. Sapieha postanowił wrócić do hotelu, a po drodze napotkał wojsko – pułk złożony z polskich żołnierzy, którzy *ogromnie na nas po polsku wymyślali i grozili strzelaniem*¹⁰⁸. Dalej opisy-

¹⁰⁶ SAPIEHA, Leon: *Wspomnienia (z lat od 1803 do 1863 r.)*. TARNOWSKI Stanisław (przedm.), PAWŁOWSKI Bronisław (wyd.). Lwów – Warszawa – Poznań 191, s. 226.

¹⁰⁷ Tamże, s. 229.

¹⁰⁸ Tamże, s. 230.

wał, jak martwił się o swojego syna Adama, który wyszedł na miasto, zanim rozpetęła się strzelanina i długo nie wracał. Następnego dnia poproszono Leona Sapiehę, by wstawił się za uwolnieniem z więzienia aresztowanego Jerzego Lubomirskiego. Dzięki wstawienictwu u austriackich oficerów udało mu się uwolnić księcia, a następnie wystarać o wozy, którymi polska delegacja mogła pod eskortą opuścić Pragę. Dalszą podróż delegaci mieli odbyć na statkach parowych jadących do Drezna.

Sapieha nie szczędził słów krytyki pod adresem niektórych polskich delegatów zjazdu. O cytowanym wyżej Moraczewskim pisał, że ten, mimo iż był zaledwie 24 godziny w Pradze w czasie walk, to rozpowiadał, że wraz z Ryszardem Berwińskim, *na ilu to barykadach byli, jak lud do boju zachęcali, jak szli do ataku na wojsko*, co Sapieha traktował jako kłamstwo. Z kolei na okręcie spotkał Malisza, *zapałonego panslawistę*, który miał niemieckim pasażerom statku udowadniać, że należy wypędzić wszystkich Niemców z krajów słowiańskich. W trakcie swojej podróży Sapieha spotkał też niemieckich studentów z Lipska, którzy walki w Pradze traktowali jako konfrontację Niemców ze Słowianami i przeklinali tych ostatnich.

Kongres oczami Rusinów

Hryhorij Hynylewycz

Jak już wcześniej zaznaczono, również delegaci Głównej Rady Ruskiej zostawili po sobie opisy kongresu. Pierwszy z nich to pismo greckokatolickiego kanonika Hryhorija Hynylewycza (1809–1871), dziekana dekanatu jaworowskiego w latach 1846–1849, a w przyszłości posła na Sejm Krajowy. 9 czerwca wysłał on list z Pragi do Rady Ruskiej w Jaworowie, aby opisać przebieg zjazdu. Ów obszerny dokument zawiera wiele interesujących szczegółów dotyczących obrad. Powodem jego napisania było zawarcie w dniu 7 czerwca wspomianej już ugody Rusinów z Polakami na temat stosunków między obiema narodowościami w Galicji. Ugoda ta składała się z 7 punktów, które – w skrócie – można przedstawić następująco: 1. równość języków polskiego i ruskiego w administracji; 2. język w szkołach w zależności od większości uczniów w danej szkole, ale z zapewnieniem nauki w drugim języku dla mniejszości; 3. wybór dowódców gwardii w Galicji metodą większości głosów; z polską lub ruską komendą i odznaką zawierającą herby obu narodowości; 4. wspólna centralna władza dla całego kraju i sejm; korespondencja z petentami w języku interesanta; 5. równouprawnienie wszystkich wyznań w Galicji; 6. konstytucja ma potwierdzić jak najdokładniej równouprawnienie Polaków i Rusinów; 7. kwestia podziału Galicji na dwie części ma zostać odłożona do czasu utworzenia sejm¹⁰⁹.

Wśród postulatów szczególnie dużo kontrowersji odegrał ostatni punkt, mówiący o podziale Galicji przez przyszły sejm ustawodawczy. Był to kompromis, bowiem Rusini jechali na zjazd z żądaniem natychmiastowego podziału Galicji na dwie prowincje: zachodnią – polską i wschodnią – w której przewagę nad Polakami uzyskaliby Rusini. Na podzielenie zaboru austriackiego nie chcieli się godzić polscy delegaci, bowiem oznaczałoby to utratę ich pozycji politycznej w Galicji Wschodniej. Ten spór o podział prowincji będzie odżywał w zasadzie do końca istnienia Galicji.

Ale oprócz przypomnienia ugody, Hynylewycz w swoim liście podzielił się też innymi spostrzeżeniami, które warto tu przypomnieć. Autor, tak jak jego polscy koledzy, opisywał

¹⁰⁹ ФРАНКО, І.: Давні матеріали, s. 327. Por. WISŁOCKI T. W.: Kongres Słowiański, s. 110–112, 191–193.

ideę i cele zjazdu, wspominał o podziale na sekcje, w tym charakteryzował skład sekcji polsko-ruskiej, która podzielić się miała na dwie mniejsze komisje: polską i ruską. Do ruskiej należało sześć osób: trzech delegowanych przez Główną Radę Ruską: Borysykewycz, Zakłynskýj i Hynylewycz oraz trzech delegowanych przez stronę polską: Dzieduszycki, Stecki i Sapięha – którzy uważali się za Rusinów. Po uzgodnieniu stanowiska przez komisję dana sprawa była przekierowywana do sekcji i tam od nowa dyskutowana. To powodowało, że dochodziło do zatargów między Rusinami a Polakami w sekcji. Hynylewycz skarżył się, że mają niemało trudów z Polakami, a szczególnie z Poznaniakami i *kilkoma tak zwanymi Rusynami*, do których zaliczał przede wszystkim Cięglewicz i Józefa Puzynę. Tego ostatniego nie chcieli *jednak za Rusina uznawać, bo na Rusinów nastaje jak największy wróg*¹¹⁰. Pozytywnie natomiast odnosił się do Sapięhy za jego ugodową postawę względem delegatów Głównej Rady Ruskiej.

Hynylewycz podkreślał, że *Czesi zdają się być dosyć przychylni naszej sprawie*, w czym mieli go utwierdzić Pavel Jozef Šafárik i František Palacký. Opisując sytuację polityczną w Czechach, wskazywał, że Czesi zerwali więzi z Wiedniem i pragną się tylko trzymać samej dynastii habsburskiej i uznać cesarza Ferdynanda za swojego króla. Wspominał też, że Serbowie i Chorwaci już chcą wracać do swoich krajów, bowiem obawiają się wybuchu wojny z Węgrami.

Autor listu był pod wielkim wrażeniem Pragi, nastrojów na zjeździe i w końcu patriotyzmu Czechów. Opisywał, że przedstawiciele wszystkich narodów chodzą w strojach narodowych, wymieniał Ludwika Steckiego, który *jako Rusin* [był] *w ubiorze sarmackim*. Hynylewycz informował swoich adresatów, że każdy mówi w swoim słowiańskim języku, a mimo to wszyscy jakoś się rozumieją. Podkreślał, że w ramach sekcji polsko-ruskiej Rusini rozmawiają ze sobą po rusku, a w języku tym przemawiają także *nasi nowi czy też nawróceni Rusini, jak Dzieduszycki, [Ludwik] Stecki, [Zenon] Pogłódowski*. Hynylewycz pisał w swym liście, że dziękuje Bogu za to, że mógł przyjechać do Pragi, *bo dopiero teraz poznali swoich braci Rusinów Słowianie i bardziej będzie o nas świat wiedział*. Obecność delegacji ruskiej w Pradze miała służyć – w przekonaniu Hynylewycza – zademonstrowaniu światu, że *Rusini stali się narodem samodzielnym*. Autor listu zdawał sobie jednak sprawę, że długa jeszcze droga dla narodowości ruskiej. Apelował do swoich odbiorców: *Wiele nam, jednakże, jeszcze trzeba pracować, aby nasza miła ruska narodowość tak się rozwinęła i podźwignęła jak tu czeska. Dlatego proszę i wzywam was, wprawiajcie się, ile tylko możecie, w ruskim; rozmawiajcie między sobą po rusku, przyzwyczajajcie dzieci wasze do takiego miłego i Słowianom ulubionego języka; także to nie tylko wymaga od nas miłość do narodowości, ale i własny pożytek, bo, jak widzicie z układów naszych, urzędnicy muszą po rusku mówić i pisać, ale też i pełne dla waszych dzieci otworzyło się pole, gdzie nam już nie będą stali na przeszkodzie obcy osadnicy*¹¹¹.

Zjazd niewątpliwie pomógł Hynylewyczowi odkryć znaczenie języka dla kształtowania się narodowości. Zdał on sobie bowiem sprawę, że mają rację ci, którzy wytykali Rusinom domaganie się praw dla swojej narodowości, skoro sami księża grekokatolicy nie znają ruskiego i mówią po polsku. Zresztą nie tylko Polacy to podkreślali, ale – jak przyznał sam autor – także Czesi dziwili się Rusinom, czemu swój język zaniedbali. Dyskusje z Polakami musiały być bardzo kłopotliwe dla ruskiej delegacji, skoro Hynylewycz żalił

¹¹⁰ ФРАНКО, І.: Давні матеріали, s. 329.

¹¹¹ Tamże, s. 331.

się swoim adresatom: *Nie uświadamiacie sobie, ile nas tu pracy kosztuje bronienie własnej narodowości*¹¹². Był jednak dumny, że w Pradze udało się wzbudzić ruski naród *ze snu pięćsetletniego*. Podkreślał, że chciałby, aby ruscy księża w Galicji tak lubili swój naród, jak w Pradze każdy z delegatów szanuje swój. Do listu Hynylewycz dołączał teksty patriotycznych pieśni czeskich i prosił adresatów, by tworząc gwardię ruską w Galicji zadbali, by była ona *czysto ruska*.

Oleksij Zakłyński

Niemniej interesujący charakter mają wspomnienia Oleksija Zakłyńskiego (1819–1891), lwowskiego seminarzysty, który również został delegowany do Pragi przez Główną Radę Ruską. W sekcji polsko-ruskiej pełnił on funkcję sekretarza. Swoje wspomnienia opublikował tuż przed śmiercią – w 1890 r. Kilkanaście stron tego tekstu zostało poświęconych retrospekcjom z czasów Zjazdu Słowiańskiego w Pradze¹¹³.

Autor ożywienie Słowiańszczyzny upatrywał w zupełnie innych czynnikach aniżeli Polacy – wskazywał, że to austriacka konstytucja *ożywiła głęboko zapadłą Ruś, ale i wszystkich mniej czy bardziej uciskanych austriackich Słowian*¹¹⁴. Opisywał, jak dzięki zgodzie cesarza Czesi mogli zaprosić na zjazd inne narody słowiańskie, by te mogły się ze sobą poznać i działać na rzecz swojego rozwoju.

W dalszej partii wspomnień pisał, jak Główna Rada Ruska otrzymała zaproszenie na kongres i uchwaliła, aby delegować trzy osoby, w tym jego. Wspomnił, że przed wyjazdem ze Lwowa ruscy delegaci udali się do namiestnika Galicji – Stadiona, aby uzyskać jego zgodę na wyjazd, którą bez problemu otrzymali. Zakłyński notował, że wybierając się do Pragi zakupił uprzednio wyszywany płaszcz, szarą czapkę baranią i huculski toporek, aby móc zaprezentować się w ruskim stroju pośród innych Słowian. Autor w przeciwieństwie do swoich kolegów z Głównej Rady Ruskiej dostał przydział nie w hotelu, a w domu młynarza, mającego kamienicę w Pradze. Tam zapoznał się bliżej z jego krewnymi, czemu poświęcił nieco więcej miejsca w swojej relacji.

Zakłyński z oburzeniem odnotowywał fakt pojawienia się w Pradze *drugiej „ruskiej delegacji”* tj. delegatów wysłanych przez Sobór Ruski. Wspomnienia Zakłyńskiego dosadnie oddają konflikt między Rusinami opcji narodowej a Rusinami narodowości polskiej w tym czasie. Seminarzysta pisał: *Polacy przestraszyli się, żeby ci „świętojurcy”* [tj. delegacja Głównej Rady Ruskiej] *nie zarzucili „Polski w dawnych granicach”. Otóż szybko wybrali spośród ówczesnej ruskiej szlachty kilku mężczyzn, gente Rutheni, natione Poloni (ruskiego rodu, polskiej nacji) i to: kniaziów Sapiehę i Lubomirskiego, grafa Dzieduszyckiego, także adwokata Pogłódowskiego, jakiegoś [Onufrego] Krynckiego i jeszcze jednego polakizującego człowieka, którego nazwiska już zapomniałem. Za pomocą tych pseudoruskich delegatów Polacy dali pełne prawo niby od ruskiego narodu i wystali ich do Pragi*¹¹⁵.

Safárik, nie zrozumiałwszy dlaczego przybyły aż dwie delegacje Rusinów, miał się zdziwić i prosił obie o wyjaśnienie sytuacji. Wtedy – jak relacjonuje Zakłyński – miał zabrać głos Jan Dobrzański, który *zaczął udowodniać, że szlacheccy delegaci* [delegaci Soboru

¹¹² Tamże, s. 332.

¹¹³ ЗАКЛИНСЬКИЙ, Олексій: *Записки Алексея Заклинського, приходника Старих Богородчан*. Львов 1890 (przedruk: TENZE: *Записки пароха Старих Богородчан*. Торонто 1960, s. 44–61).

¹¹⁴ ЗАКЛИНСЬКИЙ, О.: *Записки пароха*, s. 44.

¹¹⁵ Tamże, s. 47–48.

Ruskiego] *to jedyni prawdziwi reprezentanci ruskiego narodu w Galicji, a my [delegaci Głównej Rady Ruskiej] to tylko klerykalna, świętojurska klika, która nijak nie reprezentuje ruskiego narodu itp.* Po Dobrzańskim zabrał głos Borysykewycz, który miał – według Zakłyńskiego – wyjaśnić *nasze historyczne stosunki z Polakami i pseudoruską szlachtą w Galicji* i odeprzeć argumenty Dobrzańskiego, zawstydzając go przy tym. Obecnie trudno ustalić, kto w tej przepychance słownej był zwycięzcą, faktem jest, że rywalizacja między Rusinami opcji narodowej a *gente Rutheni, natione Poloni* była zauważalna. Zakończenie dysputy Zakłyński przypisywał samemu sobie, bowiem zaproponował, aby członkowie obu delegacji *złali się w jedną delegację, jaka reprezentowałaby tutaj cały ruski naród w Galicji*¹¹⁶. Na pomysł ten się zgodzono i powstała komisja ruska w ramach sekcji polsko-ruskiej. Rychło jednak rozgorzał spór o to, kto ma być przewodniczącym komisji, bowiem zasiadało w niej trzech delegatów Głównej Rady Ruskiej i trzech ze strony polskiej. Tymczasem zwyczajowo przewodniczący nie miał głosu w trakcie głosowania, tylko w sytuacji remisu mógł przeważać szalę sprawy na jedną bądź drugą stronę. W takim wypadku w praktyce oznaczało to, że ta grupa, z której wybrano by przewodniczącego byłaby, licząc głosy, słabsza. Ostatecznie jednak Leon Sapieha zgodził się pełnić funkcję przewodniczącego.

Zakłyński zdradza w swej relacji kulisy rozmów nad powstaniem ugody. Ponoć pierwotnie miano zgodzić się w komisji na podział Galicji na dwie prowincje, ale Polacy – jeśli wierzyć Zakłyńskiemu – mieli zagrozić Sapieszce zamachem na jego życie za to, że przyzwolił jako przewodniczący na przyjęcie takiego punktu. Przestraszony księżę ponoć miał przybyć do Zakłyńskiego i błagać go, by Rusini zgodzili się wycofać ten postulat, na co ostatecznie przystano, przeredagowując ów punkt tak, by o jego realizacji miał zdecydować przyszły sejm.

Zakłyński wspomina też o swoim kolejnym starciu z Janem Dobrzańskim. Mianowicie, gdy do Pragi zjechali się studenci czeszy z Wiednia i zorganizowano im uroczyste powitanie w mieście, delegaci poszczególnych narodów wygłaszali oficjalne przemowy do zebranego tłumu. Dobrzański w *swojej polskiej przemowie mówił [...] w imieniu Galicji, wyliczając polski naród jako oświecony i dobry, nie wspominając ani słowem o zamieszkującym jeszcze w Galicji ruskim narodzie, tak jakby w Galicji żyli tylko Polacy, a Rusi w ogóle nie było.* Dlatego Zakłyński – jak relacjonował – sam zabrał głos, zarzucał Dobrzańskiemu nieznamość historii i chęć zatajenia narodowości ruskiej przed Słowiańszczyzną. Nieskromnie podkreślał, że to jemu bito brawa po tej ripocie. Dzisiaj niepodobna ustalić, kto i jak reagował na przepychanki słowne między Rusinami a Polakami, w każdym bądź razie nie tylko – jak wynika z relacji Zakłyńskiego – Rusini ujawnili swoją obecność na arenie narodów słowiańskich, ale także inne nacje mogły zauważyć, że w Galicji faktycznie istnieje konflikt narodowościowy.

Dalsza partia wspomnień Zakłyńskiego omawia powstanie w Pradze i jej pacyfikację. Zakłyński miał krytyczny stosunek do tegoż powstania, bowiem był on wymierzony we władzę. Rusin ten miał ponoć osobiście przestrzegać studentów czeskich przed chęcią wygnania z Pragi generała Alfreda Windischgrätza (jeszcze przed wybuchem powstania), bo mogło to grozić zaprzepaszczeniem osiągnięć kongresu. W swoich wspomnieniach opisał ze szczegółami ostrzał miasta, rewizje w hotelach, w końcu ewakuację delegacji słowiańskich. On sam jednak pozostał na dłużej w Pradze, zaproszony przez swojego

¹¹⁶ Tamże, s. 48.

gospodarza. Spędził wówczas czas na zwiedzaniu czeskiej stolicy i lekturze w tamtejsze biblioteki, zapoznając się przy okazji z czeskimi działaczami kulturalnymi.

Podsumowanie

Portret myśli, który przytoczone tu relacje uchwyciły w trakcie kongresu, pozostaje ciekawym elementem układanki, jaką była słowiańska część Europy w połowie XIX w. Nawet jeśli cele kongresu nie zostały osiągnięte, to jednak sam zjazd pozostał w pamięci zbiorowej reprezentowanych na zjeździe narodów i uruchomił proces ich kształtowania i dojrzewania do samodzielności w przyszłych latach.

Jak wynika z przytoczonych relacji, Polacy i Rusini odmiennie zapatrywali się na obrady kongresu słowiańskiego. Delegaci obu narodowości przyjeżdżali do Pragi z zupełnie przeciwstawnymi dążeniami politycznymi, te zaś implikowały szereg napięć.

Dla Rusinów kongres był przede wszystkim okazją dla wzmocnienia pozycji Głównej Rady Ruskiej i zademonstrowania innym narodom monarchii habsburskiej istnienia narodu ruskiego. Relacje ruskich delegatów ujawniają też zjawisko odwrotne – wpływ innych nacji, zwłaszcza Czechów, na wzrost aspiracji narodowych Rusinów. Rusini faktycznie byli pod wrażeniem kulturalnego rozwoju Czechów (rozwój języka, folkloru, literatury) i chcieli przenieść podpatrzone rozwiązania na grunt galicyjski. Cytowane wspomnienia potwierdzają też fakt nawiązania przez ruskich delegatów kontaktów z czeskimi działaczami społeczno-kulturalnymi. Rusini jechali na Zjazd z dość ograniczonymi żądaniami. Interesowało ich przede wszystkim wywalczenie równouprawnienia z Polakami w obrębie Galicji. Wyciągali też postulat podziału tej prowincji na dwie części, którego ostatecznie nie udało im się zrealizować. Dzięki zjazdowi swoje roszczenia Rusini wyciągnęli jednak na szersze, międzynarodowe forum. Było to nie na rękę polskiemu delegatowi, pragnącemu problem w relacjach z Rusinami rozwiązać wewnętrznie, w obrębie samej Galicji, której integralności nie chcieli naruszać. Zdecydowanie różni też relacje ruskie od polskich stosunek do monarchii habsburskiej. Rusini stali na stanowisku lojalistycznym i nie podejmowali – jak wynika z cytowanych relacji – żadnych ryzykownych posunięć.

Dla Polaków o wiele ważniejsze tymczasem wydawały się cele polityczne, które da się osiągnąć w 1848 r. Polscy delegaci byli podzieleni, zarówno z racji środowisk, z których się wywodzili, zaborów, z których przyjechali, ale także idei, które wyznawali. Zauważamy bowiem nawet w grupie samych przytoczonych tu autorów, różne kierunki działań. Wszystkich łączyło jednak przekonanie o potrzebie odbudowania Polski jeśli nie teraz, to w przyszłości. Z kolei jeśli mowa o relacjach polsko-ruskich, to z polskich tekstów przebija wyraźna niechęć do ruskich delegatów, która wynikała z krytycznego stosunku Polaków do rozwijającego się w tym czasie narodowego ruchu Rusinów w Galicji. Na Zjeździe Słowiańskim polska strona (w tym środowisko *gente Rutheni, natione Poloni*) podjęła próbę przejęcia funkcji reprezentanta ludności ruskiej w Galicji, co się ostatecznie nie powiodło i do obrad zostali dopuszczeni zarówno delegaci Głównej Rady Ruskiej, jak i Soboru Ruskiego. Zjazd nie przyniósł większych korzyści politycznych Polakom. Tłumaczy to fakt ożywienia się tuż po zjeździe krytyki kongresu przez polskich działaczy politycznych i publicystów. Jej powodem było nie tylko niedoprowadzenie do jakichkolwiek zmian o charakterze politycznym w monarchii, ale także fakt rozwoju aspiracji ruskich. Te w dużej mierze polscy politycy starali się ignorować i chcieli polegać wyłącznie na środowisku *gente Rutheni, natione Poloni* oraz osobach, które podawały się za Rusinów z racji

swojego terytorialnego pochodzenia. Jak się później okaże, ta polityka była błędna, bowiem Rusinom narodowości polskiej nie uda się zdobyć autorytetu wśród ludności ruskiej, która przede wszystkim ufała greckokatolickiemu duchowieństwu – faktycznej ruskiej elicie narodowej w tym czasie.

Summary

Poles and Ruthenians about the Prague Slavic Congress of 1848

Adam Świątek

Poles and Ruthenians left an interesting image of the Prague Slavic Congress of 1848. Despite the disparity between the number of Polish and Ruthenian texts, they offer completely different attitudes in their perception of the events in Prague. Poles and Ruthenians came to the congress with completely different aspirations. For Ruthenians, it was primarily an opportunity to strengthen the position of the Supreme Ruthenian Council and demonstrate to other nations of the Habsburg monarchy the existence of the Ruthenian nation. For Poles, the most important was to accentuate their role at the congress and the political objectives that could be achieved in 1848. Of course, the Polish representation was divided because of the different environments from which some of the representatives descended – the partitions (parts of former Poland) from which they came, but also the political ideas which they professed. We can even observe differing lines of action in the same group of authors listed here. All of them, however, were convinced of the need to rebuild Poland if not now, then in the future; they also shared some visions about the relationships between Poles and other Slavic nations.

The portrait of thinking which arises from the aforementioned sources is an interesting piece of the puzzle that was the Slavic part of Europe in the mid-nineteenth century. Although the objectives of the congress were not achieved, the congress remained in the collective memory of the nations represented at the congress and later on started the process of their development and growth of their self-determination.

Bytová krize v českých zemích v letech 1918–1948 a sociální práce jako jeden z nástrojů jejího řešení

MARIE ŠPILÁČKOVÁ

Špiláčková, Marie: The Housing Crisis in Czech Lands in the Years 1918–1948 and Social Work as One of the Tools of Its Solution

The aim of this text is to reflect the housing crisis in the Czech lands in the years 1918–1948 on the background of the work of social workers. Given the interdisciplinary nature of the subject matter, social workers were also engaged in the issue of housing. While administering housing care, social workers employed professional methods, which were applied during the analysed period. These methods reflected the needs of the residents while efficiently integrating professional knowledge and skills gained over the course of social work education. Both housing policy and the related housing care underwent intensive development. This paper focuses on the changes in the area of housing policy in the said period while considering the continuous development of social work, as well as social work methods, courses offered to social workers, and the presentation of their work in professional journals published at the time.

Key words *Housing Crisis * Housing Care * Social Work * Czech Lands * Housing Policy * 1918–1948*

Contact *Ostravská univerzita v Ostravě; marie.spilackova@osu.cz*

Úvod

Potřeba domova, zajištění bezpečí a jistoty patří mezi základní lidské potřeby následující po potřebách fyziologických, jak vyplývá z Maslowovy pyramidy potřeb. Tyto základní potřeby a touhy se objevují u dítěte záhy po narození a hrají důležitou roli v zázemí jeho chování během celého života. Poruchy v sociálně psychické sféře hrály primární roli v práci se sociálním případem již od počátku organizované odborné sociální práce.¹ Obsah základních potřeb je úzce spojen s pojmem bydlení. Bydlení nepředstavuje pouze lidskou potřebu, ale také vážný sociální problém.²

Jak jinak potřebu domova zajistit, nežli vhodným prostorem, ve kterém člověk může naplňovat všechny další životně důležité potřeby? Bydlení co do kvality a dostupnosti patří do oblasti lidského a společenského života, které se nelze vyhnout. Proto si vlády vyspělého světa vytvářejí specializovaná ministerstva, která mají bydlení ve své díci a připravují

¹ KRAKEŠOVÁ, Marie: *Psychogenese sociálních případů : O vzniku sociální úchylnosti*. Praha 1946.

² BLAŠKO, Štefan a kol.: *Bytová otázka v ČSSR a jej riešenie*. Bratislava 1989.

koncepte bytové politiky a následně nástroje pro intervenci na trhu s bydlením.³ Tato skutečnost není objevem 20. století, ale fungovala i dříve. Cílem příspěvku je reflektovat bytovou krizi v českých zemích v letech 1918–1948 na pozadí práce sociálních pracovníků, jako jednoho z nástrojů jejího řešení. V materiálech vydávaných v době, kterou popisují, se setkáváme s mnoha pojmy, vážícími se k této otázce. V dobových dokumentech nalezneme titulky jako *bytový problém*, *bytová otázka*, *bytová nouze*, *bytová problematika*, *bytová politika*, *bytové poměry*, *bytová výstavba*, *bytová péče* a další. Do začátku první světové války šlo o bytovou otázku, zatímco po ní již dobové prameny hovořily o bytové krizi.⁴ Rozhodující pro vývoj bytové politiky a bytové péče mělo i státní uspořádání. Zatímco počátky chudinské péče, na kterou navazovala péče sociální a bytová spadá do státního útvaru Rakouska-Uherska, výkon sociální práce je spojen s Československou republikou. Změna státního útvaru v roce 1918 nesla i související atributy, jako jsou nová legislativa, politické uspořádání či vznik státních úřadů. V textu se objevuje původní terminologie s ohledem na zachování autentičnosti dobových zdrojů a vzhledem k variaci vyskytovaného pojmosloví.

Obvyklé je na počátku vymezit základní pojmy včetně jejich vývoje v čase. Bytem je v nejširším smyslu dle Pelikána každý zcela nebo zčásti uzavřený prostor, sloužící člověku jako přístřeší.⁵ V minulosti to byly například otvor ve skále, stoh, místnost ve zbořeníšti nebo vůz potulných artistů. Normativně byl byt definován jako místnost nebo soubor místností, určených podle rozhodnutí stavebního úřadu k bydlení. Zadražilová uvádí jako velmi frekventované úvahy nad pojmem „malý byt“.⁶ Na počátku 20. století se za malý považoval byt, jehož obytná plocha nepřesahovala 80 m².⁷ Postupem času se výklad pojmu „byt“ měnil a jeho výměra se snížila na 40 m².⁸ V této souvislosti zmiňuje Zadražilová koncepci minimálního bytu Karla Teigeho, která sledovala co největší racionalizaci životního minima. Souvisela s myšlenkou kolektivizovaného bydlení. Ve vlastním bytě měl člověk pouze spát a všechny další činnosti (stravu, studium, zábavu a výchovu dětí) se měly realizovat kolektivně.⁹ Proti této koncepci vystoupil roku 1930 Vít Obrtel, jenž kritizoval zjednodušené chápání obytného prostoru jen jako místa, kde se člověk chodí vyspat a najíst. Snažil se vyřešit podobu moderního bytu, který by byl dostupný i všem sociálně slabým.

Oblast sociální práce reprezentují pojmy chudinská péče, sociální a bytová péče. S pojmy chudinská péče a sociální péče se můžeme setkat v textech z přelomu 19. a 20. století. Pojmy sociální péče a sociální práce jsou v textech synonymicky variovány.

Vladimír Pelikán popsal na konci 40. let 20. století vztah sociální a bytové péče. Počátek sociální péče ve formě organizované činnosti a navazující na charitu datuje na polovinu 19. století. Hlavním účelem bylo poskytovat pomoc osobám, *jež vlastním přičiněním ani za přispění rodiny se nemohou uchrániti bídy nebo jiných zjevů, ohrožujících jejich existenční podmínky*. Se změnou státního útvaru v roce 1918 se změnil i pojem sociální péče,

³ LUX, Martin et al.: *Bydlení – věc veřejná*. Praha 2002.

⁴ FORT, Ludvík: *Nouze bytová : Jak ji řešíme a jak bychom ji řešiti měli*. Praha 1921.

⁵ PELIKÁN, Vladimír: *Bytová péče a její provádění v ČSR*. Praha 1949.

⁶ ZADRAŽILOVÁ, Lucie: Domov na sídlišti : mýtus nebo realita? In: HUBÁTOVÁ-VACKOVÁ, Lada – ŘÍHA, Cyril (eds.): *Husákov 3+1 : Bytová kultura 70. let*. Praha 2007, s. 39–56.

⁷ MILDSCUHU, Vilibald: *Poválečná bytová otázka v cizině a u nás*. Praha 1925.

⁸ PELIKÁN, V.: Bytová péče.

⁹ ZADRAŽILOVÁ, L.: Domov na sídlišti, s. 39–56.

jak píše Pelikán. Jejím novým úkolem bylo snažit se vyřešit všechny problémy spjaté se životem obyvatel a zajisti jim uspokojivé životní podmínky. Tím se stala sociální péče součástí sociální politiky. Péče o bydlení obyvatelstva byla jedním z úkolů sociální politiky. Bytová péče je *záměrná a soustavná snaha o vhodné ubytování obyvatelstva a tím o zvýšení jeho životní úrovně. Má zajistiti každému přiměřené ubytování tím, že mu poskytne možnost, aby si opatřil byt, a to byt zdravý, vyhovující jeho potřebám a za cenu úměrnou jeho výdělkovým možnostem.*¹⁰ Oficiálně spadala bytová péče do dílce ministerstva sociální péče, Odboru II., s názvem *Péče o invalidy, péče bytová, družstevnictví konsumní a dělnické výrobní*, oddělení 4.¹¹

Metodologie a časové vymezení

Relevantně k cíli práce je text ukotven historickým výzkumem a metodou diskurzivní analýzy, která doplňuje běžnou interpretaci minulosti založenou na archivních pramenech. Umožňuje rozkrýt způsob uvažování, jednání osoby, skupiny osob (sociálních pracovníků, dobrovolníků, studentů sociální práce apod.). Spočívá v rozpoznávání klíčových pojmů, které jsou typické pro sledovanou skupinu osob. Prostřednictvím zvolených pojmů badatel rekonstruuje minulou skutečnost v kontextu současnosti.¹² Předkládaný text je členěn chronologicky, proto se témata sociální práce a bytové politiky volně prolínají dle konkrétního období. Odborných textů věnujících se historii sociální práce na našem území a bytové péči explicitně je velmi málo. Proto věřím, že tato studie přispěje k osvětlení činností sociálních pracovníků v první polovině 20. století a ke zvýšení prestiže jejich i samotného oboru sociální práce.

S ohledem na cíl studie se soustředím zejména na bydlení vybraných objektů práce sociálních pracovníků, tj. na nízkopříjmové skupiny obyvatel. Předmětem studia jsou písemné literární prameny týkající se otázky bydlení a variujících pojmů autorů J. Grubera, V. Mildschuha, V. Krále, J. Kratošky, H. Kubišty, R. Duška a dalších, zejména v období let 1918–1948. Bytovou situaci dokreslují informace získané z dostupných zdrojů současných autorů odborných publikací zejména I. Tomeše a J. Rákosníka, dále J. Luxe a T. Kosteleckého. Oblast sociální práce reprezentují články z dobových časopisů *Sociální pracovnice* a *Sociální revue*, které jsem studovala v Archivu hlavního města Prahy. Definování sociální práce vychází z pojetí nestorky československé praxe Marie Krakešové. Rozhodující pro výběr textových zdrojů byla klíčová slova a jejich kombinace: bytový problém, bytová otázka, bytová nouze, bytová problematika, bytová politika, bytové poměry, bytová výstavba, bytová péče, sociální péče, sociální práce; vše ve vymezeném časoprostoru. Teritoriálně je studie zaměřena obecně na české území, bez cíleného regionálního zaměření, avšak s vědomím krajových rozdílů.

¹⁰ PELIKÁN, V.: Bytová péče, s. 25–26.

¹¹ Sociální péče o osoby odkázané na veřejnou pomoc a ochranu byla předmětem činnosti Odboru I. V rozvrhu agendy ministerstva sociální péče se u oddělení uvádí následující popis: Bytová péče. Zákonodárná činnost a provádění zákonů v oboru bytové péče, zvláště v záležitosti státního bytového fondu a bytového fondu pro státní zaměstnance a v oboru práva bytového, nájemního, hypotečního, daňového, poplatkového, stavebního aj. Správa bytových fondů a jiných úvěrů pro bytovou péči. Organizace odborných sdružení, stavební činnosti družstev a autonomních korporací, hypotekárního a stavebního úvěru. Viz Rozvrh agendy ministerstva sociální péče. *Sociální revue* 1, 1919, 5, s. 21–24.

¹² DVORÁK, Tomáš a kol.: *Úvod do studia dějepisu*, 1. Brno 2014.

Časově je studie vymezena obdobím let 1918–1948 v souvislosti se státními útvary na českém území a s formováním profese sociální práce. Sociální práce jako praktická činnost je na našem území svými profesionální kořeny spjata s počátkem 20. století. V roce 1917 bylo založeno Ministerstvo sociální péče a o rok později začalo oficiální vzdělávání sociálních pracovníků na Ženském ústavu sociální péče v Praze. Další možnost studia sociální práce nabízely Vyšší škola sociální péče v Praze (dále VŠSP) a od roku 1936 Masarykova státní škola zdravotní a sociální péče. Souběžně s těmito vyššími školami probíhalo vzdělávání i na středních školách. Významným mezníkem pro profesní přípravu sociálních pracovníků znamenalo první vysokoškolské vzdělávání díky založení Vysoké školy politické a sociální v Praze (1945) a její pobočky v Brně (1947). Ač školy neměly dlouhého trvání, svým významem založily tradici vysokého školství v sociální práci na našem území.

Součástí sociální fakulty Vysoké školy politické a sociální byly v letech 1946–1949 sociální kliniky jako nezbytná složka každé vysoké školy zabezpečující praxi studentům a výzkumné prostředí badatelům. Vznikly rozšířením sociálních klinik při okresních péčích o mládež, které do té doby sloužily posluchačům Masarykovy školy zdravotní a sociální péče.¹³ Sociální kliniky byly nepostradatelným prvkem ve výcviku posluchaček sociální práce, umožňovaly jim seznámit se s novými výsledky sociální práce v péči o děti, mládež i dospělé. Krakešová zmiňuje i neméně důležité poslání sociálních klinik, kterým bylo umožnění vědeckého bádání učitelům a vědeckým pracovníkům.¹⁴

Přechod z chudinské péče do sociální péče a sociální práce

Klasické chudinství zahrnuje opatření ve smyslu zajištění nejnnutnější výživy, přístřeší, šatstva a jiných základních potřeb pro obyvatele, kteří trpí zaviněnou i nezaviněnou nouzí. Na přelomu 19. a 20. století se chudinství a dělnická otázka proměnily v sociální politiku.¹⁵ Chudinská péče obnášela v Čechách péči o chudé. Vztahovala se nejen na krátkodobou změnu poměrů chudých peněžními a naturálními příspěvky, ale zahrnovala i víceletý pobyt v ústavu pro chudé.¹⁶ Od raného novověku se vyvíjely systémy chudinské péče, které byly spravovány výhradně obcemi či farnostmi. V habsburské monarchii existovala chudinská péče již od 16. století. Tato péče byla vázána na domovskou příslušnost obyvatele. Domovská obec měla povinnost se o sociálně potřebného postarat.¹⁷ Tendencí veřejné chudinské péče bylo určení, zda je člověk-sociální případ hoděn veřejného opatření. Výsledkem byl objektivní posudek, který rozhodoval o podpoře obce nebo o umístění v ústavu. Úkolem individuální sociální práce bylo však zjistit subjektivní podstatu úpadku člověka, jak uvádějí Krakeš a Krakešová.¹⁸

¹³ KRAKEŠOVÁ, Marie: Sociální kliniky. *Sociální revue* 22, 1947, s. 70–71.

¹⁴ Tamtéž, s. 70.

¹⁵ HLAVAČKA, Milan a kol.: *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781–1939: Ideje, legislativa, instituce*. Praha 2015.

¹⁶ HLAVAČKA, Milan: *Boj proti chudobě, sociální otázka a sociální politika v českých zemích v 19. a na začátku 20. století: definice, ideje a instituce*. In: HLAVAČKA, M. a kol.: *Sociální myšlení*, s. 11–107.

¹⁷ RAKOSNÍK, Jan: *Sovětzice sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v letech 1945–1960*. Praha 2010.

¹⁸ KRAKEŠ, Josef – KRAKEŠOVÁ, Marie: *Sociální případ*. Praha 1934.

Igor Tomeš uvádí, že sociální péče nahradila starší termín chudinská péče a používala se k souhrnnému označení všech veřejných sociálních agend.¹⁹ Dle Klímy se pojmy sociální péče a sociální práce považovaly v širokém pojetí za synonyma.²⁰ Lund pak hovoří o vztahu sociální práce a sociální péče takto: *Odborná sociální práce znamená práci na poli sociální péče, založenou na zvláštní znalosti, odvozené z myšlení a zkušenosti a vypracované tvůrčí silou a dovedností těch, kdo ji vykonávají. [...] Tyto dvě nové oblasti – z nichž větší hnutí sociální péče a druhá oblast odborné práce sociální, stýkají se v sociálních organizacích.*²¹

Sociální práce jako odborná činnost je na našem území svým začátkem spojena zejména s rokem 1918, tj. otevřením první školy vzdělávající sociální pracovnice. Před tímto datem probíhaly jen krátkodobé vzdělávací kurzy. Další mezníky v profesionalizaci sociální práce představovaly v roce 1921 založení Organizace absolventek VŠSP, později přejmenované na Organizaci sociálních pracovnic, a vydávání časopisu *Sociální pracovnice* od roku 1932 (vydáván do roku 1948). Inocenc Arnošt Bláha definoval sociální práci na sjezdu sociální a zdravotní práce v Československé republice v roce 1928 nazvaném *Výchova a sociální práce*. Sociální práci rozuměl *specialisovanou činností, usilující odstraniti nebo napravit sociální nedostatky. Sociální práce se od příbuzných oborů jako sociální politiky, sociální péče a dalších liší rozsahem a metodou.*²² Za základní, v praxi nejrozšířenější, metodu sociální práce v uvedeném období platila případová sociální práce. Dále se používaly metody skupinové sociální práce a prvky sociální práce s komunitou.²³ Sociální pracovnice zjišťovaly sociální anamnézu, stanovovaly sociální diagnózu a realizovaly sociální terapii.

Podle Krakešové má na vývoj šťastného a sociálně zdravého člověka vliv nejen zdravá dědičnost, ale také příznivé životní podmínky.²⁴ Objektem sociální práce byl sociální případ, čili člověk, který nebyl schopen vlastními silami překonávat životní nesnáze a překážky.²⁵ Sociálním případem však podle ní nemusel být vždy člověk hmotně strádající, nýbrž i člověk jakkoliv tělesně, či duševně živořící.²⁶ Před druhou světovou válkou měly v evropských zemích, nevyjímaje české území, sociální problémy jednotlivců a jejich rodin většinou materiální povahu. Sociální případ se zkoumal ze dvou hledisek: *Jaké a jak veliké jsou překážky, které se v určité rodině vyskytly, a jak velký je nedostatek vlastní schopnosti svěřencovy, aby se z neštěstí dostal.*²⁷

V seminářích případové práce na Vyšší škole sociální péče a později i na Masarykově škole zdravotní a sociální, byly řešeny případy, které škole přidělovaly na její žádost různé sociální organizace, především však Péče o mládež. Tak probíhal praktický výcvik posluchaček.²⁸ V počátcích profesní přípravy sociálních pracovnic ve školách chyběla nejen

¹⁹ TOMEŠ, Igor: *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*. Praha 2010.

²⁰ KLÍMA, V. Jiří: Sociální a zdravotní péče a jejich vztahy k pedagogice. *Pedagogické rozhledy* 41, 1931, s. 30–34.

²¹ LUND, H.: Hranice působnosti laiků a pracovníků z povolání. *Sociální pracovnice* 8, 1939, 5, s. 73–77.

²² KLÍMA, V. J.: Sociální a zdravotní péče, s. 30–34.

²³ Ve svých počátcích se objevuje pojem sociální práce v obci, nebo v územním celku.

²⁴ KRAKEŠOVÁ, M.: Psychogenese.

²⁵ Tamtéž.

²⁶ KRAKEŠ, J. – KRAKEŠOVÁ, M.: Sociální případ.

²⁷ Tamtéž, s. 21.

²⁸ KRAKEŠOVÁ, M.: Psychogenese.

odborná literatura, ale i praktické „české“ zkušenosti s aplikací teorií a metod k řešení sociálních případů. V praxi se tedy objevovaly americké pracovní metody, jejichž výsledky nebyly pro český terén uspokojivé.²⁹ Nezbylo než hledat původní metody sociální práce.³⁰ Ze zkušeností i z americké literatury bylo zřejmé, že sociální klienti potřebovali více než hmotnou pomoc, poněvadž jejich problém mohl být i rázu psychosociálního.

V letech 1942–1945 a dále v letech 1946–1949 byla prováděna vyšetření týkající se dětství sociálních klientů v rámci programu Sociálních klinik. Získaný materiál přinesl cenné poznatky pro další rozvoj sociální práce. Životní podmínky, ve kterých klient žil v dětství, byly neúměrné jeho psychosociální kapacitě. Studium původu a příčin psychosociálních poruch ve vývoji dospělých sociálních klientů došla Krakešová k vypracování teorie, kterou zpracovala v knihách *Sociální případ a Psychogeneze sociálních případů*.

Životní podmínky, ve kterých lidé žili, mohly být jedním z faktorů, které generovaly problém klienta, či jeho nepříznivou sociální situaci. Nemožností či neschopností situaci řešit se klient stával objektem sociální práce, dobovou terminologií řečeno, sociálním případem. Bytová péče se tak stala jedním z předmětů zájmů sociální práce.

Časové mezníky ve vývoji bydlení a stav před počátkem 20. století

Množství intervenčních nástrojů bytové politiky, zajišťující rovnováhu na trhu s bydlením a finanční dostupnost odpovídajícího bydlení i těm příjmově nejslabším, je dle některých autorů obrovské. Zahrnuje nejrůznější formy regulace nájemného, regulace cen bydlení a ostatních služeb spojených s bydlením, jako jsou energie, podpora výstavby vlastnického i nájemného bydlení, stavební spoření, úroková podpora hypoték, adresný příspěvek na bydlení a další.³¹

Bydlení je historicky spjaté s rodinou a domácností. Hlavní faktory, které výrazně ovlivňovaly rozvoj bydlení na českém území, se měnily v průběhu jednotlivých století – od podmínek zemědělské výroby přes období industrializace až po současné suburbanizační trendy. Významný podíl na konstrukci systému bydlení měly politické reprezentace na úrovni státu i obcí.³²

Úkoly bytové péče podléhaly podle Pelikána vývoji a změnám.³³ Od prvotního cíle opatřit přístřeší chudým osobám přešla bytová péče před první světovou válkou ke snaze o odstranění, nebo alespoň zmírnění kvalitativního nedostatku bytů, po první světové válce přibyla povinnost postarat se taky o odstranění kvantitativního nedostatku bytů.

Nejnověji identifikovali autoři rozhodující časové mezníky ve vývoji bydlení v České republice následovně:³⁴

1) Systém bydlení měl obdobný vývoj jako v okolních státech až do druhé světové války. První formy veřejné podpory bydlení se objevovaly již na přelomu 19. a 20. století. Prvními zásahy státu v oblasti bydlení jsou zákon č. 253/1852 ř. z., který reguloval zakládání své-

²⁹ Srov. zejména publikaci RICHMOND, Mary E.: *Social Diagnosis*. New York 1917; KRAKEŠOVÁ, Marie: *Výchovná sociální terapie*, I. Praha 1973.

³⁰ Příkladem původní metody je v předchozí poznámce uvedená práce Marie Krakešové.

³¹ LUX, M. et al.: *Bydlení*.

³² LUX, Martin – KOSTELECKÝ, Tomáš (eds.): *Bytová politika, teorie a inovace pro praxi*. Praha 2011.

³³ PELIKÁN, V.: *Bytová péče*.

³⁴ LUX, M. – KOSTELECKÝ, T. (eds.): *Bytová politika*.

pomocných bytových družstev a dále zákon č. 37/1892 ř. z., osvobozující výstavbu dělnických domů od daně. V roce 1917 byla zavedena regulace nájemního bydlení jako reakce na krizovou situaci v oblasti bydlení v průběhu války. Následoval intenzivní rozvoj bytové výstavby. Před druhou světovou válkou již fungoval poměrně rozsáhlý trh nájemního bydlení po uvolnění regulace nájemného;

2) Druhá světová válka znamenala konec volného trhu s byty na českém území, zejména s ohledem na politicky motivované zásahy do oblasti bydlení. Znovu byla zavedena regulace nájmu, část bytového fondu (zejména židovského) byl konfiskován a uvolnilo se velké množství bytů po odsunu především německých obyvatel. Takto vzniklý volný bytový fond vytvořil základ pozdějšímu vzniku rozsáhlého druhého bydlení;

3) V 50. letech 20. století byl trh s byty výrazně omezen. Na konci tohoto období se rozvinula bytová výstavba z veřejných zdrojů (státu, nebo podniků), či s podporou z veřejných zdrojů (družstevní výstavba). Všem známá panelová výstavba typická pro toto období vyvrcholila v letech 1970–1980. Postupně se rozvíjel šedý a černý trh s byty, který v některých formách přetrval až do současnosti;

4) V posledních desetiletích je obecným trendem suburbanizace, tj. zájem o bydlení v atraktivním a dopravně dostupném zázemí měst, v návaznosti na změnu hodnotových preferencí obyvatel;

5) Českým fenoménem je tzv. druhé bydlení, tj. bydlení zajištěné formou výstavby soukromých rekreačních chat, či přestavby chalup. Je typické pro období 1960–1990, kdy narůstal zájem o individuální rekreaci. Avšak i po roce 1990 zájem pokračuje, nyní ve formě zvýšeného zájmu o bydlení v renovovaných rekreačních chalupách nebo v tzv. apartmánových bytech v atraktivním rekreačním prostředí.³⁵

Z výše uvedeného je zřejmé, že problematika bydlení je velmi široká a zahrnuje několik časových úseků. S ohledem na cíl práce však považuji i přes časové vymezení článku za nezbytné popsat situaci před rokem 1900, vše, co vzniku a vývoji bytové péče předcházelo a co její konstituování ovlivňovalo.

Podle Pelikána lze nalézt prvopočátky bytové péče již počátkem 19. století. Popisoval bytovou otázku jako tíživý sociální problém. Projevoval se v nepoměru mezi bytovou potřebou hospodářsky slabého obyvatelstva a její úhradou. Příčinou byl podstatný rozdíl mezi vyšší nájemného a výdělků těchto vrstev. Bytová otázka byla začleňována do otázky dělnické.³⁶

Český zemský zákon č. 59/1868 *O opatrování chudých* (dále chudinský zákon) upravoval povinnost obce pečovat o občana, který do obce příslušel dle říšského zákona č. 105/1863 ř. z. O právu domovském (dále domovský zákon), ocitl se v nouzi a zároveň již vyčerpал veškeré možnosti péče osob, které dle zákona byly povinny o žadatele pečovat. Opatření zahrnovalo povinnost poskytnout chudým výživu, ošetření v nemoci a péči a výchovu jejich potomků. Do výživy spadaly nezbytná péče jako strava, ošacení, obuv, ubytování, otop a světlo. Další formou péče bylo umístění do obecního, nebo jiného ústavu, avšak na náklady obce. Chudý občan mohl být také ubytován v obecním domku, tzv. pas-toušce. Obec musela zaopatřit v případě nouze či onemocnění také jedince, který v ní

³⁵ Dle údajů z roku 2001 disponuje 20 % domácností bydlicích ve městech v ČR druhým bydlením. Srov. Tamtéž.

³⁶ PELIKÁN, V.: Bytová péče.

neměl domovské právo. Náklady pak mohla vymáhat na jeho domovské obci. Pokud tato obec neměla potřebné finance, finanční dluh přecházel na vyšší správní územní jednotky.³⁷

Bytová otázka se řešila ve většině zemí. Dokladem jsou srovnávací studie z evropského kontinentu, které se počátkem 20. století pravidelně objevovaly v odborných publikacích a denním tisku. Jedním z autorů, jenž se tématu věnoval, byl Josef Gruber. Pravidelně publikoval o bytové politice v Československu v časopise *Obzor národohospodářský*. Dalším významným autorem přelomu 19. a 20. století byl Vilibald Mildschuh., který se věnoval vývoji bytových poměrů v Praze a bytové otázce po první světové válce. Jak bylo řečeno výše, bytová otázka úzce souvisí s hospodářským vývojem v dané zemi. Proces industrializace a urbanizace přinášel do měst rok co rok „přívál lidstva“, nových obyvatel. Města však nebyla na tuto novou situaci připravena. Gruber zmiňuje ve městech zejména nevyhovující poměry kulturní a zdravotnické.³⁸

Prvním státním zásahem do oblasti bydlení byl zákon č. 253/1852 ř. z., tzv. starý spolkový zákon, známý též pod názvem Císařský patent. Tento zákon upravoval vznik spolkových družstev pro veřejné a obecně prospěšné účely. Myšlenka bytového družstevnictví k nám byla přenesena z Anglie, kde bylo první bytové družstvo založeno již v roce 1809.

Na přelomu 60 a 70. let 19. století došli odborníci k poznatku, že bytové poměry jsou na evropském kontinentu daleko horší než v Anglii. Důvodem byl fakt, že v Anglii věnovali neutěšeným bytovým poměrům velkou pozornost. *Bytová tíseň byla čile veřejným míněním diskutována a veřejnou mocí usilovně potírána.*³⁹ Gruber porovnal situaci v Německu a u nás a konstatoval, že v Rakousku a v Československu byly bytové poměry horší než v Německu. Zájem o bytovou otázku byl u nás oživen v roce 1890, kdy proběhlo současně se sčítáním lidu rovněž šetření o bytových poměrech. Výsledky šetření pak byly publikovány v knize autora Philipovichova o bytové bídě ve Vídni, rostoucím zájmu literatury a denního tisku o bytovou reformu. Následoval rostoucí zájem o tuto problematiku prostřednictvím fóra mezinárodních kongresů. Prvním zákonným opatřením bytové politiky v Rakousku byl zákon č. 37 z 9. února 1892 o dělnických bytech. Zajímavostí je, že bytové problémy byly přičítány pouze dělnické vrstvě. Zákon se snažil prostřednictvím daňových úlev zvýšit počet bytů pro dělníky. Ustanovení zákona však byla tak přísná, že jej bylo možno v praxi realizovat jen minimálně.⁴⁰

Byty byly v této době podle Pelikána vesměs přeplněné.⁴¹ A to nejen členy domácnosti nájemníka, ale také podnájemníky a nocležníky. Statistická data tuto skutečnost zachytila poprvé až v druhé polovině 19. století. Přeplněným bytem byl podle ní byt, na jehož jednu obytnou místnost připadaly více než tři osoby. V Praze tvořily tyto byty v roce 1880 asi 12,4 % a v roce 1890 10,0 % ze všech zdejších bytů.

Na sjezdu spolku pro sociální politiku v Mnichově v roce 1901 byly evropské státy rozděleny podle vyspělosti bytové péče na tři kategorie: pokročilá (Anglie, Belgie, Švýcar-

³⁷ KODYMOVÁ, Pavla: Sociální práce do druhé světové války. In: MATOUŠEK, Oldřich a kol.: *Základy sociální práce*. Praha 2001, s. 111–138.

³⁸ GRUBER, Josef: Bytová politika v Rakousku a v republice československé. *Obzor národohospodářský* 27, 1922, s. 18–25, 65–73, 115–123, 208–214, 249–255.

³⁹ Tamtéž, s. 19.

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ PELIKÁN, V.: Bytová péče.

sko), střední (Německo, Švédsko, Norsko, Dánsko) a opozdíle (Francie, Itálie, Rusko a Rakousko-Uhersko).⁴²

Od roku 1892 se objevovala v Rakousku obecně prospěšná družstva jako subjekty nejprve nepřímé, později i přímé podpory staveb obytných domů. Nejprve to byla družstva dělnická, ale od roku 1908 rovněž družstva státních zaměstnanců. Obecnou prospěšností se podle dobové legislativy rozuměla každá nevýdělečná činnost, která sloužila obecnému dobru a byla protikladem činnosti ve výlučném, nebo převážném zájmu jednotlivců. Druhý nejpoužívanější právní útvar bytových sdružení představovaly spolky. Podle stanov sloužila bytová sdružení ke zlepšení bytových poměrů nezámožného obyvatelstva. Dozor nad sdruženími vykonávalo ministerstvo sociální péče.⁴³

Od počátku 20. století do roku 1938 – období eskalace bytové krize

Bytová politika sehrávala v předválečné legislativě okrajovou roli. V důsledku přílivu pracovních sil do průmyslových měst se sociální a hygienické problémy objevovaly zejména ve velkých městech (např. Praha, Brno). Výstavba se soustředila na zdravé a levné dělnické byty relativně malých rozměrů. Na jeden byt v Praze připadalo v průměru 4,34 obyvatele, ale v Plzni činil průměr až 4,62.⁴⁴ Vývoj bytové politiky vyplýval rovněž z územního dualismu, jak uvedl ve zprávě *Sociální péče v Československé republice* J. Řípa.⁴⁵ Zatím co v Rakousku dospěla podpora nových staveb od daňového osvobození k přímé podpoře ve formě úvěrů a k vydání celé řady legislativních opatření, v Uhrách nepřekročila snaha po speciálním bytovém zákonodárství možnosti nepřímé podpory závisující na osvobození od domovní daně a přírůžek.

Opatření na poli bytové péče před první světovou válkou rozdělili Rákosník s Tomešem do tří skupin: nepřímá podpora (daňové úlevy), přímá podpora (subvence novostaveb) a regulace nájemného.⁴⁶

Bytová otázka byla považována odborníky za interdisciplinární problém. Nešlo jen o architektonické řešení bytů, ale i o problém politicko-sociologické šíře, jak píše Kroha.⁴⁷ Proto viděl významného spojence při řešení bytové otázky právě v sociálních pracovnících: *Vědecky vzdělaná sociální pracovnice má v obrovitém materiálu vzrůstající bytové bídy zvláštní a na výsost čestnou úlohu.*⁴⁸ Předmětem jejich práce měla být okamžitá podpora, která by přinesla třeba jen sebemenší pomoc možnou za stávajících poměrů. Příkladem pro naše sociální pracovnice mohly být texty Idy Bläuer bytové inspektorky ve švýcarském Bernu.⁴⁹ Bytové inspektorky pracovaly ve službách obcí nebo obecně prospěšných bytových družstev. Jejich práce se opírala o zákonné předpisy a nařízení, proto se nevyhnula formě kontroly. Po takto zaměstnaných sociálních pracovnících se vyžadovalo odborné

⁴² Tamtéž.

⁴³ PELIKÁN, V.: Bytová péče.

⁴⁴ RÁKOSNÍK, Jakub – TOMEŠ, Igor: *Sociální stát v Československu : Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*. Praha 2012.

⁴⁵ ŘÍPA, Jan: Bytová politika. *Sociální pracovnice* 4, 1935, 8, s. 125–127.

⁴⁶ RÁKOSNÍK, J. – TOMEŠ, I.: *Sociální stát*, s. 79.

⁴⁷ KROHA, Jiří: Bytový problém. *Sociální pracovnice* 4, 1935, 8, s. 113–118.

⁴⁸ Tamtéž, s. 117.

⁴⁹ BLÄUER, Ida: Bytové inspektorky ve Švýcarsku. *Sociální pracovnice* 4, 1935, 8, s. 118–120.

studium na sociální škole, diplomatické schopnosti, věk nejméně 22–25 let a nenápadný zevnějšek a vystupování. Mezi pracovní úkoly patřilo například *ulehčit domácí paní starostmi přetížené, zprostředkovatí umístění dětí v prázdninové osadě nebo doplnit inventář domácnosti i garderoby*.⁵⁰ V časopise sociální pracovnice se pravidelně objevovaly zahraniční zkušenosti, ze kterých mohly české sociální pracovnice vycházet.

Po vypršení platnosti zákona o dělnických bytech z roku 1892 byl vydán nový zákon č. 144/1902 ř. z., který sledoval stejný účel, tj. dočasné osvobození od daně a další daňové úlevy rozšířit nabídku bytů.⁵¹ K tomuto zákonu byly ještě vydány podrobné specifikace podporovaného typu bydlení č. 6/1903 ř. z. Oba zákony počítaly s regulací nájemného, aby si majitelé nepřivlastňovali celý zisk z daňových úlev. Rákosník s Tomešem považují na této koncepci zajímavé stavovské kritérium, protože výstavba byla určena vyloženě pro dělníky, nikoliv pro nemajetné.⁵²

V praxi se ukázalo, že pouze daňové úlevy (nepřímá podpora) bytový problém neřeší. Ožehavou otázkou se staly úvěry. Proto vznikla myšlenka zřídit fond (přímá podpora), který by poskytoval levné stavební úvěry. Tím se odlehčily náklady na stavbu domů a mohly se jednotlivé byty pronajímat za nižší nájemné. První fond byl založen 28. prosince 1907 zákonem č. 285/1907 ř. z. Jmenoval se *Fond císaře Franz Josefa I. na paměť vladařského jubilea 1908*. S pomocí tohoto fondu bylo vybudováno v českých zemích 67 domů s 658 byty.⁵³

V únoru 1907 byla ustavena ve Vídni ústředna pro bytovou reformu v Rakousku, čímž nastal obrat v rakouské bytové politice. Současně v Praze vznikl Český zemský spolek pro reformu bytovou. O rok později bylo zřízeno zvláštní oddělení pro státní bytovou péči v nově utvořeném ministerstvu veřejných prací. Následující sčítání lidu z roku 1910 naléhavou potřebu řešit bytovou otázku jen umocnilo. Za účelem posílení bytové reformy se konal ve dnech 29. května až 3. června 1910 *IX. Mezinárodní sjezd bytový*, kterého se zúčastnili také čeští zástupci. Výsledky se pozitivně odrazily v rakouském bytovém zákonodárství. První změny se týkaly obecně prospěšné stavební činnosti. Cílem bylo, aby obecně prospěšná stavební činnost obcí nebo družstev byla dostupná nejenom pro státní zaměstnance, ale i pro jiné vrstvy obyvatelstva. Obce a družstva byly odkázány pouze na drahé úvěry pojištěven a spořitelén. Proto byl zřízen (drahotním výborem poslanecké sněmovny) státní fond pro bytovou péči jako zajišťovací ústav pro hypotéky. V letech 1911–1920 bylo do fondu státem vloženo 25 milionů korun. Účelem bytového fondu bylo *přejímatí záruku za půjčky stavební a jejich úrokování i umořování*. Správa fondu náležela pod ministerstvo sociální péče ve spolupráci s ministerstvem financí.⁵⁴ Do působnosti ministerstva sociální péče náležela i bytová a stavební péče.

Dalším krokem, který učinilo rakouské zákonodárství v roce 1907, bylo zavedení *dědičného práva stavebního*.⁵⁵ Podle něj bylo možné postavit dům na cizím pozemku a mít ho na dobu 30–80 let bezplatně, nebo za roční rentu (úrok, stavební činži). Po vypršení

⁵⁰ Tamtéž, s. 119.

⁵¹ GRUBER, J.: Bytová politika.

⁵² RÁKOSNÍK, J. – TOMEŠ, I.: Sociální stát.

⁵³ PELIKÁN, V.: Bytová péče, s. 164.

⁵⁴ GRUBER, J.: Bytová politika, s. 22.

⁵⁵ Původem je stavební právo na cizím pozemku z Anglie, kde se například v Londýně tímto způsobem postavily celé ulice. Právo připomíná římské právo tzv. superficies. Tamtéž.

stavebního práva pak připadla stavba zpět majiteli půdy. Před první světovou válkou byla popisována tzv. otázka bytová. Hlavní příčina bytové otázky byla v nedostatku základního kapitálu ke stavbě vlastního domu. Proto byly nemajetné vrstvy odkázány na bydlení v činžovních domech. Vysoký nájem v těchto domech nemajetné zbavoval většiny příjmů, tím je omezoval v základních potřebách i za cenu ohrožení zdraví. Reformní snahy směřovaly k získání základního kapitálu potřebného pro stavbu vlastního domu. Stejným směrem šel i zákon o státním bytovém fondu.⁵⁶

Pojmy obecně prospěšné činnosti a malý byt byly vymezeny v zákoně o státním bytovém fondu č. 244/1910 ř. z. Za malý byt byl považován uzavřený rodinný byt s obytnou plochou do výměry 80 m² (nezahrnovaly se sem kuchyň, koupelny, vedlejší místnosti a místnosti pro služebné), dále noclehárny, svobodárny a ubytovací domy (typ dnešních ubytoven). Stavební činnost veřejně prospěšných stavebních sdružení podléhala doзору ministerstva veřejných prací.⁵⁷

Rostoucí bytová nouze a vysoké ceny nájmu postihly nejen dělníky, ale i střední vrstvy, jak alespoň uvádí Gruber. Vedle všech zákonných úprav, které se snažily bytovou nouzi řešit, byly velkým městům Praze a Brnu povoleny milionové státní subvence na stavby prováděné obcemi jako tzv. práce nouzové.⁵⁸

V období první světové války jako by problém s nedostatkem bytů zmizel. Jeho logickým důvodem byl vysoký nejen podíl mužů na frontě, ale i nemožnost si na své poměry stěžovat. Válka totiž přinesla potlačování a porušování lidských práv a svobod ze strany vídeňské vlády vyplývající z císařského nařízení z 25. července 1914. Opět se bytový problém objevil v roce 1917. Válka zcela zastavila výstavbu nových bytů a zároveň způsoboval nedostatečný počet malých bytů zvyšování nájmu.⁵⁹ Rakouská vláda řešila nedostatek bytů správnými opatřeními. Vládní nařízení č. 34 s působností od 1. ledna 1918 do konce téhož roku poskytovalo hospodářskou ochranu nájemníkům. Zahrnovala následující dva body:⁶⁰

1) Znemožnění výdělkového zdražení nájemného nad úroveň z 1. července 1916;

2) Podstatné omezení práva držitele domu dát nájemníkovi výpověď bez udání důvodu. Zmiňované nařízení platilo nejprve jen pro město Plzeň, kde hrozilo mimořádné zvyšování nájmu. Poměrně záhy bylo nařízení platné pro všechny obce a pro všechny byty.

Státní ochranu nájemníků považoval v této situaci Zdeněk Kárník za svízelnou. Bez ochrany nájemníků by nevyžily sociálně slabší vrstvy, rozrostly by se kolonie nejbídnější úrovně a semeniště nemocí a zločinu. Zároveň by však ochrana nájemníků podvazovala trh s byty.⁶¹

Druhá vlna nouze o byty od konce první světové války nastala po vyhlášení české samostatnosti. Velkou část viny na tom měl československý stát. Nové úřady a ústavy byly zřízeny často v budovách, které byly určeny původně pro bydlení a pro úřady byly

⁵⁶ FOŘT, L.: Nouze bytová.

⁵⁷ GRUBER, J.: Bytová politika.

⁵⁸ GRUBER, J.: Bytová politika, s. 119.

⁵⁹ MILDSCHUH, V.: Poválečná bytová otázka.

⁶⁰ GRUBER, J.: Bytová politika.

⁶¹ KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v čle I. republiky, I: Vznik, budování a zlatá éra republiky*. Praha 2000.

nevyhovující. Po zřízení nových úřadům navíc do velkých měst stěhovali noví zaměstnanci se svými rodinami. Nikdo však již neřešil to, kde budou bydlet.⁶²

Při porovnání nejméně a nejvíce rozvinutých složek státní infrastruktury první republiky Kodymová uvádí, že bydlení představovalo na rozdíl od školství vždy slabou stránku její životní úrovně.⁶³ Sociální péče zajišťovala kombinace veřejnoprávních a soukromoprávních institucí (např. církevních). Ochranu státu potřebovali i nemajetní nájemníci, kteří byli vystaveni libovůli vlastníků domů. Existoval nedostatek bytů, protože se ve válečném období nové byty nestavěly a staré se neopravovaly. Nemajetní a nezaměstnaní tak často bydleli v provizoriích, např. sklepích a vagónech, které byly zdravotně a hygienicky závadné a ohrožovaly jejich zdraví. Důsledky války přinutily všechny zúčastněné státy k intenzivnějšímu rozvoji sociální péče. Prioritou se nejen v Československu se stala péče o zdraví.⁶⁴

Veřejná správa řešila dle Kratošky bytovou nouzi dvěma způsoby: okamžitou pomocí, aby zabránila panice na trhu s byty, a trvalým a účinným řešením formou stavby nových bytů.⁶⁵ Těžiště okamžité pomoci spočívalo v rakouském nařízení o ochraně nájemníků z roku 1918 a v nařízení z roku 1919 o ochraně zaměstnanců používajících bezplatný byt. Předpisy upravovaly stanovování výše nájmu a možností výpovědi z nájmu. Cílem okamžité pomoci bylo efektivně využít veškeré byty, které byly v té době k dispozici, zabránit, aby některé budovy (byty) byly zůstaly „ležet ladem“, a zrušit „byty luxusní“. V té souvislosti byl také regulován příliv nového obyvatelstva do měst zákonem o omezení práva stěhovacího z roku 1919. K okamžité pomoci se vázalo ještě nařízení z 11. června 1919, kterým bylo vládě umožněno zabrat celé budovy, popř. jejich části k bytovým účelům, pokud byly ve veřejném zájmu. Opatření bytové péče bylo charakterizováno jako výjimečné a nouzové, s cílem pomoci sociálně či hospodářsky slabším obyvatelům, kteří byli bytovou nouzí nejvíce postiženi. Jako jediným pozitivním prostředkem k řešení bytové otázky patřícím do trvalých a dlouhodobých řešení náležely stavby nových bytů. Pro oživení stavební činnosti byl zákonem z února 1919 zřízen Československý státní bytový fond a v květnu 1919 pak fond pro podporu stavebního ruchu.⁶⁶ Celkově byla bytová otázka řešena po první světové válce těmito způsoby: ochranou nájemníků, zákonem o zabírání bytů obcemi, zákonem o zabírání budov k účelům veřejným, dávkou (daní, pozn. aut.) z majetku, dávkou z přírůstku hodnoty (v případě daňového znevýhodnění státu při prodeji domu majitelem pod cenou, než ho koupil) a zákonem o podpoře stavebního ruchu.⁶⁷ Dle Paterové se snažil stát prostřednictvím obcí zlepšovat nevyhovující bytové a hygienické podmínky podporou stavebnictví, poskytováním státních záruk a příspěvků, daňovými úlevami na opravy domů a ochranou nájemníků. Proto rozšířily sociální pracovnice svoji činnost také o tzv. bytovou péči.⁶⁸

⁶² GRUBER, Josef: O nejbližších úkolech ministerstva sociální péče. *Sociální revue* 2, 1921, 1, s. 1–4.

⁶³ KODYMOVÁ, Pavla: *Historie české sociální práce v letech 1918–1948*. Praha 2013.

⁶⁴ KODYMOVÁ, P.: Sociální práce, s. 111–138.

⁶⁵ KRATOŠKA, Jaroslav: Dosavadní opatření bytové péče v Československé republice : Zpráva oddělení bytového při ministerstvu sociální péče. *Sociální revue* 1, 1919, 1–2, s. 25–31.

⁶⁶ Tamtéž; GRUBER, J.: O nejbližších úkolech, s. 1–4.

⁶⁷ FOŘT, L.: Nouze bytová.

⁶⁸ KODYMOVÁ, P.: Historie.

Činností bytového oddělení ministerstva sociální péče předstihlo Československo v roce 1920 vyspělejší státy, jak alespoň vyplývá ze znění příspěvku ministra sociální péče L. Wintera.⁶⁹ Za první programový projev ministerstva sociální péče v oboru praktické bytové péče byl považován výnos z prosince 1918 o stavbě nových bytů.⁷⁰

Bytová nouze a cena nájemného v bytech byly jednou ze strategických dominant předmětu zájmu sociální politiky meziválečného Československa. Jedním z hlavních úkolů ministerstva sociální péče bylo rovněž řešit bytovou nouzi ochranou nájemníků, subwencemi a další podporou stavebního ruchu.⁷¹ Bytový problém považoval Kárník za největší a nejdéle působící slabinu sociální politiky v českých zemích.⁷² Významným rysem nestátní sociální péče v meziválečném období byla angažovanost středních vrstev. Po roce 1918 vznikalo mnoho dobrovolných spolků a institucí. Nebyly ale financovány z veřejných prostředků, proto byly odkázány na sbírky a takové akce, které mohly jejich činnost rozvíjet. V dobrovolných spolcích se setkáváme s velkým zaujetím dobrovolných pracovníků a příznivců.⁷³

Účelem dalšího nařízení československé vlády č. 38/1919 bylo zajistit bytové jednotky osobám, které měly v obci domovské právo, nebo byly z naléhavých důvodů nuceny v obci pobývat. Majitelé bytů museli oznamovat bytovému úřadu byty, které nebyly momentálně využívány k bydlení. Totéž platilo pro místnosti v rámci bytů. Nařízení vlády zmocňovalo obce byty zabírat a nabízet je uchazečům o bydlení v dané obci. Nařízení bylo záhy nahrazeno zákonem č. 592/1919 Sb. z. n. o zabírání bytů obcemi. Tento zákon velmi výrazně zasáhl do práv vlastníků bytů a zároveň ovlivnil volný trh s byty. Nicméně neměl dlouhého trvání, jeho platnost skončila již v roce 1921.⁷⁴ Ochrana nájemníků byla posílena dalšími legislativními úpravami. Zejména zákonem č. 275/1920 Sb. z. n. Mezi zajímavé body tohoto zákona patří následující: pronajímatelé mohli vypovědět smlouvu pouze na základě rozhodnutí okresního soudu; nájemné i s vedlejšími poplatky se smělo zvýšit jen o 20 % nad stanovenou částku; podnájemné nesmělo být větší než průměrné nájemné.⁷⁵

Gruber hodnotil výsledek dosavadních opatření k řešení bytové krize jako minimální.⁷⁶ Nouze o byty byla pokládána jako přechodný jev, který se sám od sebe postupně vyřeší. Spojením několika vládních předloh, které se zabývaly dílčími problémy, vznikl zákon č. 100/1921 Sb. z. n. o stavebním ruchu. Za nejdůležitější byly považovány jeho části o finanční podpoře stavebního ruchu a o daňových úlevách. Dosud se mohly finančně podílet na stavbě domů s malými byty stát, obce, okresy a obecně prospěšná stavební družstva. Nově k tomuto výčtu přibyl „kdokoliv“. Z tohoto titulu bylo pro rok 1921 uvolněno 80 milionů korun z výnosu loterijní půjčky.

U staveb, které prováděly obecně prospěšná stavební sdružení, obce, okresy nebo župy, tvořila dle výše uvedeného zákona podpora státu 80 % při stavbě rodinných domků,

⁶⁹ WINTER, Lev: O dosavadní práci a snahách ministerstva sociální péče. *Sociální revue* 1, 1920, 12, s. 53.

⁷⁰ KUBIŠTA, Hynek: Poválečná politika bytová v republice Československé. *Sociální revue* 2, 1921, 2, s. 232–242.

⁷¹ MUSIL, Libor: Chudoba a československý stát mezi dvěma světovými válkami. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*, G 36, Brno 1994, s. 23–45.

⁷² KÁRNÍK, Z.: České země.

⁷³ KODYMOVÁ, P.: Sociální práce, s. 111–138.

⁷⁴ GAŠPARÍK, Pavol: K zákonu č. 138/1948 Sb. o hospodárení s bytmi. *Hospodárstvo a právo*, 1948, 5–6, s. 46–53.

⁷⁵ MILDSCUH, V.: Poválečná bytová otázka; GRUBER, J.: Bytová politika.

⁷⁶ Tamtéž.

90 % u stavby nájemních domů s více jak dvěma byty, u staveb svobodáren či nocleháren. Těmto stavbám bylo rovněž přiznáno úplné osvobození od daně třídní a činžovní na dobu padesáti let. Další přípustné zvýšení nájemného vyplývalo ze zákona č. 130/1922 Sb. z. n., který stanovil, že nájemné může být navýšeno u bytů obsahujících dvě obytné místnosti s kuchyní maximálně o 40 %, u větších bytů pak o 60 %.⁷⁷

Mildschuh považoval bytovou otázku před první světovou válkou a po první světové válce za zcela odlišnou. Zatímco předválečná bytová otázka zahrnovala všechny nedostatky bydlení chudých vrstev a tvořila jen část neutěšené životní situace této části společnosti, poválečná bytová otázka se týkala nejen sociálně slabých vrstev, ale všech obyvatel.⁷⁸

Za problém považoval Zdeněk Kárník po první světové válce také úroveň bydlení. Například 86 % bytů bylo bez příslušenství. V letech 1921–1925 bylo v Československu postaveno více než 21 tisíc rodinných domků, v roce 1928 dokonce více než 100 tisíc bytů. Do bytové výstavby se zapojily také velké závody, které stavěly pro své zaměstnance za přispění státu. Mezi nejpodnikavější v tomto ohledu patřila podle Kárníka Škodovka.⁷⁹

Otázku sociálního bydlení řešil na území dnešní České republiky Tomáš Baťa již v době založení své obuvnické firmy v roce 1894. Nové pracovní příležitosti v této firmě zároveň znamenaly potřebu bytové výstavby pro zaměstnance, kteří každodenně dojížděli do práce. První vlna výstavby započala po první světové válce. Na počátku 20. století byl Zlín spíše vesnicí, tudíž výstavba města probíhala na zelené louce. První obytnou kolonii na Letné, jejímž autorem byl architekt Jan Kotěra a později František Lydie Gahura, tvořily jednodomky, dvojdomky a čtyřdomky. Dispozičně byly řešeny na principu kuchyně, obytné místnosti a až dvou ložnic, součástí bylo i splachovací WC, koupelna a voda zavedená do kuchyňské linky. Jednopatrové domky byly od sebe odděleny pouze živým plotem. V souvislosti s prudkým rozvojem továrny Baťa v letech 1925–1930 byla zahájena další výstavba rodinných domků. Po roce 1947 nahradila baťovské individuální bydlení sídlištní výstavba.⁸⁰

Na Ostravsku se staly nejtýpičtějším prvkem bytové zástavby dělnické kolonie. Ty byly budovány jednak jako soubory nájemních domů budované průmyslovými podniky (závodní kolonie) soukromými podnikateli, jednak jako smíšené soukromé kolonie budované podnikateli nebo obcemi v období bytové krize (nouzové kolonie). Hornické kolonie ovlivňovaly charakter sídelních poměrů na Ostravsku více než sto let a staly se mezníkem mezi zastaralou řemeslnou výstavbou a moderní stavbou obytných domů, především panelových sídlišť.⁸¹

Až do konce 20. let 20. století panovala nejkritičtější situace v oblasti bydlení v Praze.⁸² Vilibald Mildschuh sledoval vývoj zdejších bytových poměrů na základě materiálu o činnosti a odhadech domů a cenách pozemků z veřejných pozemkových knih. Zjistil, že v letech 1869–1902 se bytové poměry v Praze postupně zlepšovaly, avšak stále byly velmi

⁷⁷ MILDSCHUH, V.: Poválečná bytová otázka.

⁷⁸ MILDSCHUH, Vilibald: K naší otázce bytové. In: *Sbírka přednášek pořádaných Českou národohospodářskou společností*. Praha 1931, s. 3–31.

⁷⁹ KÁRNÍK, Z.: České země.

⁸⁰ CEKOTA, Antonín: *Baťa – myšlenky, činy, život, práce : Knihovna Baťovy služby veřejnosti*, IV. Praha 1929.

⁸¹ JEMELKA, Martin: *Na Šalomouně : společnost a každodenní život v největší moravskoostravské hornické kolonii (1870–1950)*. Ostrava 2008.

⁸² KÁRNÍK, Z.: České země.

špatné zejména s ohledem na jejich obsazenost. Jako velmi špatné a nápravu vyžadující byly shledány bytové poměry nejslabších vrstev – chudých rodin. V roce 1869 připadalo na 100 bytových jednotek 522 osob, zatímco v roce 1900 již pouze 439. Příčinu poklesu spatřoval Mildschuh v poklesu „cizích“ osob, k nimž byli počítáni podnájemníci, nocležníci, nebo osoby služebné. V roce 1869 připadalo 177 „cizích“ osob na 100 bytových jednotek, v roce 1890 jen 80. Tato skutečnost neznamenal, že by lidé bydleli lépe. Mildschuh porovnal počty všech bytů v Praze s daty ze sčítání bytů v roce 1930. Konfrontoval tímto způsobem vývoj počtu bytů a osob v Praze v letech 1900, 1921 a 1930 (srov. tab. 1).⁸³

Tab. 1: Vývoj počtu bytů a osob v Praze v letech 1900, 1921 a 1930⁸⁴

Rok	Oblast	Počet všech bytů*	Počet civilních obyvatel	Počet osob na 100 bytových jednotek
1900	Praha I–VIII, Bubeneč, Košíře, Nusle, Vršovice	100 262	440 478	439
1921	Velká Praha	166 732	646 211	388
1930	Velká Praha	229 843	798 945	348

* Byty určené k bydlení, k bydlení a zároveň k provozování živnosti a byty prázdné.

Zatímco v letech 1880–1930 stoupl v Praze počet bytů s nejdříve jedním pokojem, navýšení počtu větších bytů stejným tempem nepostupovalo. Taktéž se zmenšila průměrná velikost bytů. Zlepšení bytových poměrů bylo v letech 1900–1930 nepochybné. Průměrný počet osob v bytech klesal. Podle Mildschuha *průměrná hustota obydlí poklesla ve všech kategoriích bytů, v těch největších stejně jako v těch nejmenších*.⁸⁵

Porovnáním statistiky bytových poměrů v roce 1930 v Praze a v německé Vratislavi (Breslau, dnes Wrocław v Polsku) vyvodil Mildschuh následující závěry. Ochrana nájemníků podle něj vede ke zmenšení životních nákladů a zároveň ke zmenšení mezd (*ceteris paribus*). Odstranění ochrany nájemníků naopak vede ke zvýšení životních nákladů a v dalším i ke zvýšení mezd, a tudíž i cen bytů. Ceny bytů nepodléhajících zákonné ochraně nájemníků byly v Praze 2–3krát vyšší než ceny bytů tzv. chráněných. Nejdražší byly byty nechráněné o jednom pokoji s kuchyní i bez ní, zejména v souvislosti s větší poplatkou po tomto druhu bytů. Ač se bytové poměry pomalu zlepšovaly, stále hovoříme o bytové krizi. Špatné bytové poměry jsou semeništěm různých nepravostí a vedou k sociální nespokojenosti a nepokojům.⁸⁶ K nápravě viděl dvě možné cesty: jednak zlepšení důchodových poměrů širokých vrstev, jednak zlevnění bytů. Zatímco první cesta byla z hospodářských důvodů vyloučena, druhá cesta se jevila jako velmi těžko schůdná. Mildschuh věděl, že nápravu situace nelze provést jednoduše a že povede kruhově ke zhoršení bytových poměrů.⁸⁷ Co nejdříve se dostat k normálnímu stavu odstraněním ochrany nájemníků a zvýšením nájmu povede opět ke zhoršení bytové situace. Kladl si otázku, jak

⁸³ MILDSCUHU, Vilibald: *Vývoj bytových poměrů v Praze a osnova nového bytového zákona*. [s. l.] 1932, s. 492–520.

⁸⁴ MILDSCUHU, V.: *Vývoj bytových poměrů*, s. 493.

⁸⁵ Tamtéž, s. 496.

⁸⁶ Tamtéž.

⁸⁷ MILDSCUHU, V.: *Poválečná bytová otázka*.

zabránit zhoršování bytových poměrů u nejslabších vrstev. Těto otázky byla věnována pozornost v osnově nového bytového zákona předloženého Národnímu shromáždění na jaře 1932.

Také další autoři viděli jako velkou chybu zákonodárství, že neřešilo bytový problém hned po roce 1918. Potřebné zákony týkající se bytového problému jako ochrana nájemníků, výše nájemného, stavební ruch a další byly odsunovány a jejich řešení se provádělo pouze krátkodobými zákony, tzv. zákony na rok.⁸⁸

Nový bytový zákon byl připravován již od roku 1924. Václav Sekera konstatoval v roce 1932, že málokterá ze zákonných předloh byla po věcné stránce připravena tak svědomitě jako právě bytový zákon.⁸⁹ První osnova zákona byla parlamentu předložena roku 1926, avšak při schvalování neuspěla. Místo toho se tak pokračovalo podle Sekery v soustavě bytových provizorií, čehož následkem bylo vystupňování stavebního ruchu v roce 1928.⁹⁰ Tuto skutečnost potvrdil i Mildschuh, podle něhož bylo do konce roku 1924 se státní podporou postaveno více než 21 000 domů s přibližně 46 000 byty.⁹¹ Nárůst počtu staveb představoval stejné množství domů, kolik se v této době nacházelo na území tzv. Velké Prahy (v roce 1921 zde 19 000 domů). Následující dva roky se stavební činnost rapidně utlumila. Tato situace vedla úřednickou vládu k přípravě nové osnovy bytového zákona a ustavila osmičlenný poslanecký výbor, tzv. koaliční pomocný výbor (bytovou osmu)⁹², který by ji projednal. Avšak k vlastnímu projednání zcela přepracované předlohy bytového zákona došlo až v únoru roku 1932.

Od roku 1928 byl zákon o stavebním ruchu šestkrát a zákon o ochraně nájemníků pětkrát novelizován.⁹³ Eustach Mölzer upozorňoval, že dosud vydané bytové zákony neřešily problém po všech stránkách a vůbec nezkoumaly příčiny, které bytovou nouzi způsobily.⁹⁴ Jako jednu z příčin viděl neexistenci zákonné úpravy, která by regulovala ceny stavebních pozemků a zároveň znemožňovala spekulaci s pozemky. Pozemková spekulace se objevovala zejména ve velkých městech, ohrožovala konečná řešení bytové krize a zároveň zdravou výstavbu měst. Vyvolaly ji hlavně zákony z let 1927–1928, které poskytovaly daňové výhody novostavbám. Přitom ceny pozemku mají podle Mölzera podstatný vliv na výši nájmu. Dříve činila kvóta ceny pozemků průměrně 15 %, avšak v posledních letech 30 a více procent. Proto Mölzer doporučoval řešit pozemkovou politiku například dle zahraničních modelů.⁹⁵ V některých německých a amerických městech je obci vyhrazeno předkupní právo ke všem pozemkům a zároveň musejí majitelé stavebních pozemků každoročně přiznávat cenu pozemků za účelem vyměření daně. Tím se získával spolehlivý cenový seznam a zároveň bylo vyloučeno nadměrné zvyšování cen pozemků.

Výkon sociální práce na poli bytové péče nacházíme v dobovém časopise *Sociální pracovnice* z roku 1932. Jako dobrý příklad je uváděna praxe sociální práce v Hannoveru. Zde

⁸⁸ Srov. Tamtéž; PETR, Alois: Bytový problém. *Sociální rozhledy* 5, 1929, s. 74–76.

⁸⁹ SEKERA, Václav: Dočkáme se definitivního bytového zákona? *Sociální problémy* 2, 1932, s. 167–169.

⁹⁰ Tamtéž.

⁹¹ MILDSCUH, V.: Poválečná bytová otázka.

⁹² PETR, A.: Bytový problém, s. 74–76.

⁹³ SEKERA, V.: Dočkáme se, s. 167–169.

⁹⁴ MÖLZER, Eustach: Bytová politika a ceny pozemků. *Sobota : týdeník pro politiku, sociální dávky a hospodářství* 1, 1930, 9, s. 161–163.

⁹⁵ Tamtéž.

měli od roku 1928 sociální pracovnice pro péči bytovou. Městský bytový úřad stanovil povinnost umožnit sociální dozor pro všechny malé byty, dále byty, do nichž byli přijímáni podnájemníci a nocleháři, byty naturální – poskytované zaměstnavatelem jeho personálu, byty sklepní, podstřešní a všechny svobodárny. Sociální pracovnice tyto byty systematicky v určeném čase navštěvovaly a sledovaly čistotu bytů, zda jsou větrány apod. Nedostatky technického rázu hlásily bytovému úřadu, nedostatky sociálního charakteru řešily samy. Dozvídáme se tak například o zajištění postelí v místech, kde chyběly, zabezpečení ošetrovatelské služby pro hospodyně, která onemocněla, získání podpory nemajetným osobám a rodičům vícero dětí či zajištění výměny bytů. Hlavním cílem bytové péče bylo zprostředkovat péči chudým lidem přímo v jejich bytech.⁹⁶

První světová válka porušila rovnováhu mezi nájmý a stavebními náklady. Postupem času došlo k vyrovnání porušené rovnováhy a v některých státech (Dánsko, Norsko, Švédsko, Švýcarsko, Finsko, Holandsko, Jugoslávie, Itálie, Anglie, Turecko) zároveň ke zrušení ochrany nájemníků, což bylo přijímáno pozitivně.⁹⁷ V tabulce 2 uvedené údaje Státního úřadu statistického pro Československo a okolní státy dokládají vyšší výdajů na bydlení v poměru k celkovým životním nákladům.

Tab. 2: Výše výdajů na bydlení v poměru k celkovým životním nákladům⁹⁸

Státy s ochranou nájemníků	Nárůst výdajů na bydlení	Výdaje na bydlení v poměru k životním nákladům
Itálie	105 %	23 %
Německo	90 %	18 %
Anglie	86 %	—
Francie	62 %	12 %
Polsko	—	12 %
Československo	—	9,1–9,5 %
Rakousko	—	4 %

Dobová literatura považovala za „normální“ náklady na byt částku o výši 14–25 % životních nákladů. Podle toho byly za státy s nižšími výdaji na bydlení považovány Francie, Polsko, Československo a Rakousko.

Bytovou nouzi se podle Zdeňka Kárníka snažil ve 20. a 30. letech 20. století magistrát města Prahy ve spolupráci s vládními organizacemi řešit na třech stupních: v okrajových částech města byly koncipovány čtvrti s malými byty, které by byly dosažitelné pro sociálně slabší rodiny; byly projektovány kolonie rodinných domků a vil; zabráněním spekulací s pozemky pomocí pozemkové reformy.⁹⁹

Bytová péče se stala součástí sociální práce zhruba v době po skončení první světové války. Avšak teprve po více než dvaceti letech od jejího konce vstoupily do praxe sociální práce bytové sociálně-zdravotní služby zavedené v Praze. V roce 1937 začala Praha pokusně na základě domácích i zahraničních zkušeností organizovat bytovou službu

⁹⁶ Sociální pracovnice pro péči bytovou. *Sociální pracovnice* 1, 1932, 4, s. 3.

⁹⁷ MILDSCHUH, V.: K naší otázce bytové, s. 3–31.

⁹⁸ Tamtéž, s. 20.

⁹⁹ KÁRNÍK, Z.: České země.

v obecních domech postavených pro sociálně slabé občany. Přidělené byty opatřené striktním vnitřním řádem se dostaly do péče sociálních pracovníků, které se aktivně podílely na zlepšení celkové úrovně rodinného života a udržování domovního objektu. Návrh bytové péče byl představen v roce 1937, realizace se však posunula až na rok 1940.¹⁰⁰

Problematiku bytové otázky sledovaly sociální pracovníce prostřednictvím časopisu *Sociální pracovníce* vydávaného Organizací sociálních pracovníků. Ve čtvrtém ročníku časopisu jsou čtenáři seznámeni s bytovou otázkou v článku Jožky Nevařilové.¹⁰¹ Otázka bydlení je považována za jednu ze závažných otázek sociální politiky a sociální péče. Sociální pracovníce se s ní setkávaly v každodenní práci, protože bydlení je v souvislosti se všemi problémy sociálních případů, ať už se jednalo o zdravotní, nebo výchovnou stránku.

V průběhu času docházelo logicky i k různým výkladům pojmu *byt*. Luděk Kubeš se například věnoval historickému vymezení pojmu *rodinný byt*, popisu ideální velikosti a způsobech využití jeho obyvateli. Nejčastější podobou rodinného bytu byla kuchyň a dva nebo více pokojů s přesně určeným charakterem, tj. ložnice, jídelna a salon. Předstíh přibyla až v 19. století, vlastní toaleta pak ve druhé polovině téhož století (do té doby byl jeden záchod pro celý dům společný, popř. nejvýše jeden na poschodí). Koupelna se objevila teprve kolem roku 1900, navíc jen u bytů s přinejmenším čtyřmi pokoji. Součástí malých bytů se stala až po roce 1920.¹⁰² Tyto informace porovnal Kubeš s realitou Velké Prahy. Z celkového počtu 226 468 zdejších obydlených bytů mělo společný záchod 50,5 % bytů a jen 32,1 % samostatnou koupelnu. Z 59 907 nově postavených bytů bylo 20,1 % bez vlastního záchodu a 29,4 % bez vlastní koupelny. Pro doplnění celkového obrazu o bydlení ve 30. letech Kubeš uvedl, že čtvrtina bytů byla bez plynu a elektřiny, v 1,86 % bytů se svítilo plynem a dálkové topení mělo pouze 2,63 % bytů. Využívání pokojů v bytech neodpovídalo potřebám tehdejšího bydlení. Rodiny se soustřeďovaly a tísnily v tzv. obytné kuchyni a ostatní pokoje používaly jen pro reprezentativní účely (návštěvy). Kubeš zároveň uvádí, že většinu dne tyto pokoje *ležely ladem*. Majitelé bytů se snažili zvýšit svou kupní sílu přibráním podnájemníků do svých bytů. Kubeš kritizoval řešení bytové krize masovou výstavbou malých bytů, které nesplňují podmínky pro základní životní potřeby svých obyvatel. Obával se, že se malé byty stanou sociálním standardem.¹⁰³ O přelidňovanosti pražských bytů svědčí i aktualita z časopisu pro sociální pracovníce. V roce 1934 bylo evidováno v Praze více než 56 tisíc přelidněných bytů, v nichž bydlelo celkem 264 tisíc osob. Na jeden přelidněný byt připadalo dle zpráv statistického úřadu města Prahy průměrně 4,69 osob, na jednu přelidněnou místnost 3,27 osob.¹⁰⁴

Rodiny, které přicházely za sociálními pracovníci pro bytovou péči, byly v dobových textech děleny na tři skupiny: (1.) rodiny, které nebyly schopny v žádném případě zaplatit ani nejnižší nájemné; (2.) rodiny, které by mohly po omezení některých životních potřeb byt zaplatit, ale dávají přednost zlepšení jiných životních potřeb, např. lepšímu oblečení, jídlu a zábavě, případně si spouští na zakoupení vlastního rodinného domku; (3.) rodiny, které by si bez problémů mohly dovolit lepší bydlení, ale buď nemají možnost získat byt

¹⁰⁰ KODYMOVÁ, P.: Historie.

¹⁰¹ NEVAŘILOVÁ, Jožka: Bytová otázka. *Sociální pracovníce* 4, 1935, 1, s. 3–7.

¹⁰² KUBEŠ, Luděk: Kontrola bytů a bydlení. *Sobota : týdeník pro politiku, sociální dávky a hospodářství*, 1936, 7, s. 180.

¹⁰³ Tamtéž, s. 180–182.

¹⁰⁴ Přelidněné byty. *Sociální pracovníce* 3, 1934, 3, s. 32.

pro jejich nedostatek, či pro jeho nevhodnou polohu vzhledem k zaměstnání, netouží po zlepšení bytové úrovně, nebo z určitého konzervatismu byt měnit nechtějí.¹⁰⁵

Za hlavní příčinu bytové krize po první světové válce považoval Vilibald Mildschuh ekonomickou nerovnováhu.¹⁰⁶ Nájemné v nových domech bylo mnohem vyšší, než mohli lidé ze svých příjmů platit. Následkem toho novomanželé zůstávali v bytech společně se svými rodiči, nebo zůstávali v podnájmu, příp. bylo odkládáno založení vlastní rodiny. Stejný názor zastával i Karel Herman, jenž považoval za příčinu bytové krize nedostatek cenově dostupných bytů.¹⁰⁷ Rudolf Dušek viděl tíživost meziválečné situace v porušení svobody stěhování, svobody soukromého majetku a zbytečné udržování tohoto stavu v mírových letech.¹⁰⁸ V dobových pramenech lze nalézt následující dva příklady. Mnohé rodiny musely za těchto poměrů žít odděleně, protože neměly privilegovaný byt tam, kde se nacházela práce živitele rodiny. Člověk-soukromník nemohl získat provozovnu pro svůj podnik tam, kde by mohl prosperovat a svými výrobky konkurovat.¹⁰⁹ Každý občan byl tudíž podle zákonné úpravy odkázán na státem přidělený byt (privilegovaný byt) bez možnosti najít si byt vhodnější (např. z existenčních důvodů), byt větší/menší, s jinou dispozicí, nebo v jiné lokalitě. Stejně tak byl do bytu státem přidělen tzv. zákonný nájemník. Pokud to byl člověk „obtížný“ pro ostatní nájemníky, majitel domu neměl žádnou šanci se takového nájemníka zbavit, vyměnit jej za jiného a zlepšit tak život ostatním obyvatelům domu. Růžena Pelantová označila částečné řešení po stránce finanční i po stránce *bytové politiky jako záplatování, tedy způsob, který metodám sociální práce vůbec neodpovídá*. Měla představu *správné bytové politiky*, která má být vedena snahou, aby pro co možno největší počet obyvatelstva, které spolupracuje se sociálními pracovníci, bylo možné opatřit co nejlepší bytové podmínky, tj. nejvyšší bytovou úroveň za nájemné odpovídající platovým možnostem.¹¹⁰

Dalším problémem byla úroveň bydlení. Podle Kárníka bylo 86 % bytů po první světové válce bez příslušenství.¹¹¹ To odpovídá údajům z historické statistické ročenky, podle které mnoho zdravotně závadných bytů bylo také v meziválečném období. Jednalo se zejména o byty sklepní a v nouzových stavbách.¹¹²

Jedním z hlavních rysů státní sociální politiky v Československu mezi dvěma světovými válkami byla podle Musila nepřítomnost trvale platných univerzálních programů. Univerzální programy měly v meziválečném období jen přechodnou platnost. Příkladem jsou opatření v oblasti ochrany nájemníků a podpory stavebního ruchu. Uváděné normy měly obvykle roční platnost. Předmětem ochrany nájemníků byla regulace výše nájemného a podmínek výpovědi majitelem. Postupné uvolňování ochrany nájemníků chápe Musil jako proces redukce počtu občanů čerpajících požitky ze státní regulace trhu s byty, čili jako proces přeměny účelu ochrany nájemníků ze všeobecné regulace v zákonné opatření na ochranu bytové situace chudších vrstev. Státní podpora stavebního ruchu

¹⁰⁵ PELANTOVÁ, Růžena: Úkol těch, kdo tvoří dům. *Sociální pracovnice* 9, 1940, 1, s. 129–133.

¹⁰⁶ MILDSCHUH, V.: Poválečná bytová otázka.

¹⁰⁷ HERMAN, Karel: Názor podnikatele na problém bytový. In: Sbíрка přednášek, s. 55–68.

¹⁰⁸ DUŠEK, Rudolf: Zákon o ochraně nájemníků a stavebním ruchu jako naléhavý problém národohospodářský. In: Sbíрка přednášek, s. 32–54.

¹⁰⁹ Tamtéž.

¹¹⁰ PELANTOVÁ, R.: Úkol, s. 132.

¹¹¹ KÁRNÍK, Z.: České země.

¹¹² *Historická statistická ročenka ČSSR*. Praha 1985.

znamenala finanční podporu státu na stavbu nových obytných domů, kterou byly zmírňovány nedostatky bytů a nezaměstnanost.¹¹³

Zákon o ochraně nájemníků a stavebním ruchu byl považován za národohospodářský problém. Technická rada Dušek uváděl, že zákonodárství o ochraně nájemníků a podpoře stavebního ruchu svědčilo o nedostatku účelného a záměrného jednání, že bylo *výronem nahodilé politické vládní konstelace nebo jen politických rozpaků*.¹¹⁴ Jednou z podmínek zdravého stavebního ruchu bylo zrušení ochrany nájemníků koncem roku 1937. Rovněž Fört považoval zákon o ochraně nájemníků za porušení přirozených základů výroby i obchodu se zbožím bytovým.¹¹⁵

S úmyslem podpořit odbornost sociálních pracovníků v oblasti bytové péče se připravoval k realizaci *Kurs o bydlení pro sociální pracovníky*. O obsahu kurzu informovala E. Tausšigová v časopise *Sociální pracovníce*.¹¹⁶ Plán kurzu připravil za účelem doplnit vzdělání sociálních pracovníků A. Goldfeld, ředitel Nadace F. L. Lavanburg v New Yorku. Kurz měl seznámit sociální pracovníky s příčinami a rozsahem špatného bydlení a s prostředky, jak stav bydlení zlepšit. Z dalších témat zmiňovaného kurzu lze jmenovat například: *Proč mají sociální pracovníci studovat problém bydlení; Vztah bydlení k sociálním problémům; Bydlení jakožto vnější činitel v životě rodiny; Jak se dnes bydlí; Obyvatelé čtvrtí chudiny; Proč se bydlí podnormálně: Vztah příjmu k činži a rodinnému rozpočtu; Čím se dříve odpomáhalo špatnému bydlení; Dnešní plány osídlování; Stavební hnutí v Evropě a jeho výsledky a Sociální pracovník řídící osídlování*. Teorii měly doplnit praktické návštěvy bytů a čtvrtí. Kurz byl plánován ve spolupráci s Asociací škol sociální práce v New Yorku.

V roce 1941 se Pelantová zamyslela nad otázkou, zda práci bytové pracovnice má skutečně zastávat sociální pracovníce. Odpověděla si následovně: *ano, ale jen do určité míry*. Argumentem byla její odborná činnost ve formě případové práce (*casework*), kterou zastávají sociální pracovníce příslušného vzdělání. Protiargumentem byla naopak součást náplně práce bytové pracovnice, jež se odvíjela od dozoru nad řádným využíváním bytu. Tato činnost se však kryla s povoláním živnostenských inspektorů. Pelantová shrnula, že je nutné, aby sociální pracovníce v oblasti bytové péče dokonale ovládly své pracovní pole a dovedly vytěžit z praxe poznatky nejen pro jim svěřené rodiny, ale uplatnit nabyté zkušenosti také v bytové politice města a státu. Podle Pelantové se jednalo sice o těžký úkol, avšak šlo o skutečnou sociální práci v pravém slova smyslu.¹¹⁷

Období let 1938–1949

Praktický příklad naplňování bytové péče sociální prací nacházíme v publikaci Kodymové.¹¹⁸ Nachází se zde drobná informace o praxi Milady Hrádkové, která jako první v bytové péči rovněž praktikovala. Jako vhodná lokalita pro vyzkoušení bytové péče byl vybrán Břevnov, kde bylo nejvíce dluhů na nájemném, nejvíce stížností na nájemníky i nejvyšší počet obecních bytů. Tzv. bytová sociální pracovníce (nešlo o pracovní pozici, pozn. aut.)

¹¹³ MUSIL, L.: Chudoba, s. 23–45.

¹¹⁴ DUŠEK, R.: Zákon, s. 32.

¹¹⁵ FÖRT, L.: Nouze bytová, s. 43.

¹¹⁶ TAUSŠIGOVÁ, E.: Kurs o bydlení pro sociální pracovníky. *Sociální pracovníce* 3, 1934, 8, s. 127.

¹¹⁷ PELANTOVÁ, Růžena: Bytová péče sociální. *Sociální pracovníce* 10, 1941, 1, s. 22–28.

¹¹⁸ KODYMOVÁ, P.: Historie.

působila na hospodářském odboru magistrátní úřadovny v Břevnově. Po navázání spolupráce se všemi místními sociálními institucemi a poté, co se informovala o znalostech a dovednostech týkajících se vedení domácnosti, provedla Hrádková orientační šetření v obecních bytech. Všem nájemníkům byla zavedena karta o rodinných, zdravotních a bytových poměrech. V úředních hodinách přijímala Hrádková všechny zájemce o pomoc, či radu. V hodinách vyčleněných pro terénní sociální práci osobně rodiny kontaktovala a formou případové práce se snažila dosáhnout alespoň zlepšení jejich životní situace.¹¹⁹ Součástí byla i nabídka kurzů vaření, péče o děti a hospodaření. Po skončení kurzu následovaly návštěvy sociální pracovnice v rodinách. Vedle případové práce se sociální pracovnice zaměřovala na odstraňování nevyhovujících interakcí mezi klienty a jejich prostředím a také na praktický nácvik, jak zvládat domácnost, péči o děti, hygienu, jak předcházet sousedským sporům a jak se sžít s novou lokalitou. Součástí práce Hrádkové byla i osvěta a prevence. Kodymová konstatuje, že v bytové péči nacházíme i zrod techniky síťování a prvků komunitní péče.¹²⁰

V roce 1939 se ve Stockholmu konal kongres mezinárodního svazu pro lidové bydlení. O jeho průběhu informuje stať o problémovém bydlení s vícero dětmi v rodině.¹²¹ Na programu byla stavba domů pro zvláštní skupiny obyvatelstva (*invalidy, asociální a mnohadětné rodiny*) a základní zásady regionálního a racionálního plánování měst. Bytová nouze a nezaměstnanost byly označeny za dvě hlavní příčiny znemožňující rozvoj rodin. Z konferenčních příspěvků vyplynulo, že stát i obce mají povinnost vykonávat bytovou péči při řešení problému bydlení hospodářsky slabých rodin, a to po stránce stavebně-technické i sociální.

V oblasti bytové politiky způsobilo další napětí na trhu s byty obsazení pohraničí v roce 1938. Stav branné pohotovosti vyžadoval podstatnější zásah do bytového trhu, než se uskutečnil prostřednictvím zákonů č. 178/1940 Sb. z. n. (zajišťování bytů pro státní zaměstnance) a č. 254/1942 Sb. z. n. (o zajišťování a zabírání bytů a omezení stěhovacího práva). Bytový trh nemohl ani zdaleka uspokojit běžnou potřebu bytů. O to více se nedostávalo bytů nově vznikajícím rodinám a těm rodinám, které se za prací stěhovaly z vesnic do měst. Je samozřejmé, že se hned v roce 1946 snažila situaci řešit vláda. Zákon č. 163/1946 Sb. z. n. o některých opatřeních bytové péče byl zákonem dočasným. Jeho platnost byla omezena pouze do roku 1948. Důvody omezené platnosti byly nedostatečně zmapovaná situace na trhu s byty a také nevyjasněné řešení do budoucna. Podle § 30 uvedeného zákona byla jeho působnost omezena jen na obce, které měly více než 3 000 obyvatel.¹²²

Podle Gašparíka způsobil zákon hluboký zásah do zásad volného obchodu s byty a zároveň ukládal povinnosti širokému okruhu občanů, které omezovaly jejich osobní a majetkovou sféru.¹²³ Zákon byl považován za velmi přísný. Bytovou krizi může definitivně odstranit jen intenzivní budování nových bytových jednotek. Gašparík poukázal na skutečnosti, že pokud existoval dostatek volných bytů pro zájemce, celý trh s byty usměrňoval pouze hospodářský princip nabídky a poptávky. Jakmile se ale rovnováha mezi nabídkou a poptávkou porušila, stala se regulace bytového trhu nevyhnutelnou záležitostí státních

¹¹⁹ Případová práce zahrnovala sociální práci s jednotlivci a s rodinou. KRAKEŠOVÁ, M.: Psychogenese.

¹²⁰ KODYMOVÁ, P.: Historie.

¹²¹ Problém bydlení mnohadětných rodin. *Sociální pracovnice* 9, 1940, 4, s. 54–61.

¹²² GAŠPARÍK, P.: K zákonu, s. 46–53.

¹²³ Tamtéž.

orgánů. Zásah státu do bytového trhu se stává úspěšným jen tehdy, pokud se uskutečňuje zároveň dvěma cestami: podporou stavební činnosti a spravedlivým distribuováním existujících bytových jednotek podle pořadí naléhavosti.¹²⁴

Tento způsob přidělování bytových jednotek však nemůže být úspěšný bez současného omezení práv, která neúměrně upřednostňují jednu skupinu obyvatel před druhou při projevení zájmu o volnou bytovou jednotku. Gašparík to ilustruje příkladem, kdy stát uložil vlastníkům domů a uživatelům bytů (z hlediska bytového trhu jde o skupinu preferovaných) určitá omezení, aby tak zlepšil vyhlídky sociálně slabších na uspokojení jejich bytových potřeb. Zjevně se jedná o kritiku zákona o zabírání bytů z roku 1919.

Rovněž Král popsal vývoj bytové situace v českých zemích za okupace.¹²⁵ Bytová otázka se vyhrtila bezprostředně po mnichovské dohodě v roce 1938, kdy se do pohraničí přistěhovaly statisíce uprchlíků. Na konci roku 1940 bylo asi 95 000 domácností bez vlastního bytu, do roku 1941 tento počet narostl na 125 000 domácností. V roce 1940 bydlelo 21 % všech obyvatel v bytech o jedné místnosti, dalších pak 42 % v bytech o dvou místnostech. V roce 1941 byl vyhlášen zákaz civilních staveb. Před rokem 1940 se stavěly byty výlučně pro Němce, kteří měli být usídleni v českých městech. Tyto byty se stavěly z prostředků obcí a měst a z prostředků velkých podniků pod německým vedením. Požadavky českého obyvatelstva zůstaly bez povšimnutí, ačkoli na počátku roku 1941 bylo zjištěno 70 000 sociálně slabých rodin. V dalších letech se situace zhoršovala, protože bytová výstavba byla zastavena, ale počet žadatelů o byty rostl. Od roku 1940 byla postupně zrušena ochrana nájemníků, čímž byly postiženy zejména rodiny sociálně nejslabší.

Teprve v letech 1941–1942 se plně projevíly důsledky zrušení zákona na ochranu nájemníků. Následující tabulka zachycuje stav cen nájemného k 1. lednu 1942 dle výsledků reprezentativního šetření.

Tab. 3: Ceny nájemného v korunách k 1. 1. 1942¹²⁶

Město	Byty ve starých domech		
	1+1		2+1
	chráněné	nechráněné	
Praha	574	749	1 209
Brno	306	450	781
Ostrava	414	538	818
Plzeň	264	472	752
Olomouc	310	462	642
České Budějovice	164	208	654
Pardubice	293	324	610
Zlín	527	—	715
Hradec Králové	385	617	805
Náchod	254	315	676

¹²⁴ GAŠPARÍK, P.: K zákonu, s. 46–53.

¹²⁵ KRÁL, Václav: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*. Praha 1959.

¹²⁶ MUSILOVÁ, Dana: Byty a úroveň bydlení v letech 1939–1945 : Příspěvek ve výzkumu každodennosti. In: LACINA, Vlastislav a kol. (ed.): *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, 12. Praha 1991, s. 99.

Neutěšené bytové poměry zažívali i dělníci, kteří byli nuceni kvůli velké koncentraci do průmyslových závodů bydlet v provizorních ubytovnách a ve zvláštních barákových táborech. Šlo o katastrofální důsledky režimu nucené práce v období okupace. Stav ubytoven neodpovídal základním hygienickým požadavkům. Jedním z průmyslových měst bylo například Kladno. Bytové poměry byly v dobové literatuře (zpráva městského úřadu v Kladně z roku 1939) v Kladně ještě před okupací popisovány jako katastrofální.¹²⁷ Neexistovalo vyhovující bydlení pro tak velký počet dělníků, kteří neměli prostředky na pořízení vlastního bytu. Stejně neutěšený obraz nabízelo bydlení zemědělských dělníků.

V průběhu války se sociální pracovnice zaměřovaly také na bydlení chudých v menších městech a na venkově v tzv. sociálních zařízeních, kterými byly často obecní domky. Kohoutková-Veselá identifikovala důvody, pro které se nájemníci obecních domků stali „obecními“ chudými: stáří = neschopnost k práci, příliš početná rodina, alkoholismus, duševní choroba, mravní narušenost = nemanželské děti. Při identifikaci vycházela ze zpráv dozorcích důvěrníků, kteří hlásili Okresní péči o mládež nevyhovující životní podmínky včetně bytových u dětí. Nevhodné bytové poměry podle autorky studie v okrese J. mravně degenerovaly rodiny a ty se pak častěji ocitaly u soudu. Jako příklad uvádí rodinu s pěti dětmi do dvanácti let žijící v místnosti obecního domku o velikosti 2,5 × 3 m. Školní prospěch dětí rekrutujících se z dětí obývajících tyto obecní domky byl v 60 % podprůměrný.¹²⁸ Tyto skutečnosti odpovídaly definici sociálního případu, který byl v náplni práce sociálních pracovnic v této době.

Vzestup sňatků a rostoucí porodnost bytovou tíseň jen prohlubovaly. V posledním roce války zničily válečné operace tisíce dalších bytů. Celkem bylo podle Václava Krále válkou v českých zemích poničeno 10 827 budov, dalších 36 530 budov bylo těžce poničeno, což dohromady představovalo zničení 73 350 bytů. Lehce bylo poškozeno dalších 190 000 budov. Je jasné, že okupace přinesla v oblasti bydlení těžké ztráty.¹²⁹

Další zajímavým materiálem k období let 1938–1949 je analýza úrovně bydlení Dany Musilové.¹³⁰ Ve svém výzkumu sledovala běžný denní život sociálně slabších a středních vrstev společnosti v období protektorátu na základě studia archivních pramenů. Zvýšenou poptávku po levnějších bytech dostupných sociálně slabším rodinám na podzim roku 1938 využili mnozí majitelé domů a ceny nájmu „adekvátně“ zvýšili. Nedostatek bytů se projevoval nejenom v Praze, ale i v dalších městech, v Příbryslavi, v Hradci Králové, Týně nad Vltavou, Táboře, Plzni. Avšak stav v Praze Musilová označila za bytovou krizi.¹³¹ Během druhé světové války byla výstavba obytných domů zcela zastavena a rovněž opravy staršího bytového fondu neprobíhaly. Pro vytvoření uceleného obrazu bydlení Musilová analyzovala také kvalitu bytů a výši nájmného. Během okupace neprobíhala žádná výzkumná šetření, tudíž dobové rozbory vycházely s posledního výzkumu z roku 1931. V Čechách mělo 49,4 % tzv. dělnických bytů pouze jedinou místnost a 46 % dvě místnosti (byt 1+1). Byt 1+1 byl ve statistikách označován za typický byt sociálně slabé rodiny (pokoj a kuchyň). Ve skutečnosti jej ale spíše tvořila obytná kuchyň, kde se odehrával každodenní život rodiny. Na Moravě a ve Slezsku byla podle Musilové situace o něco

¹²⁷ Tamtéž.

¹²⁸ KOHOUTKOVÁ-VESELÁ, Libuše: Naši obecní chudí. *Sociální pracovnice* 11, 1942, 10, s. 125–127.

¹²⁹ KRÁL, V.: Otázky.

¹³⁰ MUSILOVÁ, D.: Byty a úroveň bydlení, s. 91–103.

¹³¹ Tamtéž.

příznivější, protože jednu místnost mělo jen 26,3 % bytů a 62,2 % tvořily byty 1+1. Na Ostravsku obývaly byt nezdědky dvě, či dokonce tři rodiny. Byty pro sociálně slabší vrstvy byly situovány především ve starší zástavbě, čemuž odpovídala i jejich kvalita. Celých 75 % městských bytů postrádalo příslušenství a jen 18 % mělo vlastní koupelnu. Mnoho rodin žilo často ve zdravotně závadných sklepních bytech. Dalším problémem malých bytů byla jejich přelidněnost.¹³² Ze stejného výzkumu z roku 1931 vyplývalo, že v Čechách existovalo 23,3 % a na Moravě a ve Slezsku 21,3 % přelidněných bytů. Téměř 5 % všech domácností vůbec nemělo vlastní byt. Nejvyšší počet přelidněných bytů se soustřeďoval tehdy v tradičních dělnických čtvrtích okolo průmyslových závodů. Některé rodiny ve venkovských a příměstských oblastech vlastnily rodinné domky, které však postavily na dluh ještě před válkou. Jejich kvalita byla hodnocena ve srovnání s městskými byty velmi kriticky. Majitelé rodinných domků byli nuceni pronajímat část domu, aby měli na splácení dluhů za stavbu, a často se sami tísnili v jedné místnosti.¹³³

Výstavbě nových bytů se během druhé světové války věnovaly – za částečné podpory státu – především velké podniky jako Vítkovické železárny, Baťa, Poldi, Zbrojovka a Zikmund. Úroveň bydlení ovlivňovaly rovněž demografické faktory, např. porodnost a sňatečnost, které od roku 1943 stouply.¹³⁴ Vítkovické železárny měly výsadní místo v péči o bydlení svých zaměstnanců, protože ta tvořila pilíř podnikového sociálního programu. Majitelé uvolňovali na výstavbu bytů dostatečné finanční příspěvky. Bydlení shledávali jako prioritní problém zaměstnanců, které potřebovali pro plynulý chod železáren.¹³⁵ Bytová péče se rozvíjela ve Vítkovicích od samotného vzniku podniku. První podporou bydlení se staly již ve 30. letech 19. století domky postavené pro úředníky a vybrané odborné dělníky. Byty byly přidělovány také technikům a mistrům.¹³⁶ Na počátku 20. let 20. století Vítkovické železárny značně investovaly do udržování a nové výstavby bytů pro zaměstnance. V tomto období vlastnily 292 obytných domů s 1 750 byty pro dělníky a jejich rodiny a 34 domů kasárenského typu.¹³⁷ Roku 1944 spravovalo bytové oddělení železáren celkem 2 586 dělnických bytů, 624 úřednických deputátních bytů najatých především pro úředníky, 22 bytů pro penzisty v Rožnově pod Radhoštěm, 34 domovníckých a služebních bytů, 145 bytů pronajatých cizím osobám a 74 bytů ve starobinci. Dále spravovalo 6 000 lůžek v kasárnách a barácích. Stěží by bylo možno nalézt před rokem 1944 v českých zemích podnik, který by dokázal zajistit ubytování téměř polovinu zaměstnanců, jako tomu bylo v případě železáren ve Vítkovicích.¹³⁸

Úroveň bydlení je ovlivněna i výší nájemného. Za období okupace tvořilo nájemné největší položku v celkových výdajích domácností. Několikeré zvýšení cen nájemného nepříznivě ovlivnilo i situaci sociálně slabších rodin.

¹³² Za přelidněný byt se považoval ten, pokud v místnosti včetně kuchyně žily více než dvě osoby. Tamtéž.

¹³³ Tamtéž, s. 94–95.

¹³⁴ Tamtéž, s. 91–103.

¹³⁵ JIŘÍK, Karel: Hutní úřednické a dělnické kolonie a kasárny v Ostravě. In: *Ostrava: příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*. Šenov u Ostravy 2001, s. 304–344.

¹³⁶ MATĚJČEK, Jiří: Sociální politika Vítkovických železáren od 70. let 19. století do 1. světové války. In: *Ostrava: sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města*, 9. Ostrava 1977, s. 236–250.

¹³⁷ STEINER, Jan: *Hospodářské dějiny*, 5: *Sociální postavení dělnictva Vítkovických železáren v letech 1918–1938*. Praha 1980.

¹³⁸ JIŘÍK, K.: Hutní úřednické a dělnické kolonie, s. 304–344.

Během druhé světové války představovala bytová otázka jeden z nejsložitějších sociálních problémů. Zahrnovala neutěšený stav bytového fondu, přelidnění starších bytů a nedostatek nových levných bytů, ubohé dělnické kolonie na periferii i žalostné domky domkářů a malorolníků na venkově. Nebylo navíc myslitelné, aby byla v průběhu války věnována bytové otázce větší pozornost. Musilová k této skutečnosti nalezla výstižný komentář pocházející z archivních pramenů: [...] *dnes není možné počítat s vyřešením bytové otázky, ale je nutno předstírat, že je otázka řešena [...]*.¹³⁹

Závěr

Cílem textu bylo reflektovat bytovou krizi v českých zemích v letech 1918–1948 na pozadí práce sociálních pracovníků jako jednoho z nástrojů jejího řešení. Časově byl příspěvek vymezen obdobím let 1918–1948 v souvislosti se státními útvary na českém území, které ovlivňovaly vývoj bytové otázky, a s formováním profese sociální práce. Sociální práce jakožto praktická činnost i odborná disciplína vznikla na území dnešní republiky na počátku 20. století. Její zrod byl dle odborné diskuze spojen se začátkem vzdělávání v sociální práci. Nicméně vývoj péče o potřebné má své kořeny již ve středověku.

Prvopočátky bytové péče se objevovaly počátkem 19. století, kdy byla bytová otázka popisována jako tíživý sociální problém. Projevovala se v nepoměru mezi bytovou potřebou ekonomicky slabého obyvatelstva a úhradou za bydlení. Povinnost pečovat o občana, který se ocitl v nouzi, příslušela na základě chudinského zákona obci. Prvním legislativním zásahem do oblasti bydlení byl tzv. Císařský patent z roku 1852, který upravoval vznik spolkových družstev pro veřejné a obecně prospěšné účely. Bytová sdružení sloužila dle svých stanov ke zlepšení bytových poměrů nezámožného obyvatelstva. Dozor nad sdruženími vykonávalo po roce 1918 ministerstvo sociální péče. Bytová politika hrála před první světovou válkou okrajovou roli. V důsledku přílivu pracovních sil do průmyslových měst se ve velkých městech (Praha, Brno) objevovaly zejména sociální a hygienické problémy. Bytová výstavba se soustředila na levné dělnické byty relativně malých rozměrů.

V bytové otázce před první světovou válkou a po ní existovaly zřejmé rozdíly. Zatímco před rokem 1914 zahrnovala všechny nedostatky bydlení chudých, po válce se netýkala jen sociálně slabých vrstev, nýbrž všech obyvatel. V bytové politice se objevovaly dva způsoby řešení nedostatku bytů: nepřímá podpora v podobě daňových úlev a přímá podpora ve formě poskytnutých úvěrů. Během první světové války, kdy se nové byty nestavěly a staré neopravovaly, jako by problém s nedostatkem bytů na čas zmizel. Příčinou byl velký podíl mužů na frontě a také nemožnost si na své poměry stěžovat, protože první světová válka přinesla potlačování a porušování lidských práv a svobod. Ovšem „zmizení problému“ bylo jen relativní. Druhá vlna nouze o byty od konce první světové války nastala po vyhlášení české samostatnosti v roce 1918.

Problematiku bydlení považovali odborníci za interdisciplinární problém. Za významného spojence při řešení bytové otázky byli považováni sociální pracovníci. Předmětem jejich práce byla okamžitá podpora, která by přinesla alespoň malou pomoc obyvatelům bytu v rámci dostupných možností.

Sociální péče první republiky byla zabezpečována z veřejnoprávních a soukromoprávních zdrojů. Lidé z nižších příjmových skupin bydleli pouze v provizorních příbytcích,

¹³⁹ MUSILOVÁ, D.: Byty a úroveň bydlení, s. 103.

kteří často nevyhovovaly ani základním hygienickým požadavkům na bydlení a ohrožovaly tak jejich zdraví. S ohledem na opatření bytové politiky (zákonné úpravy o ochraně nájemníků, o zabírání bytů obcemi, o podpoře stavebního ruchu, dávky z majetku apod.), na ustavení ministerstva sociální péče s odborem bytové péče a na rozvoj sociální práce jako praktické odborné činnosti se vlastním vzděláváním došlo k intenzivnějšímu rozvoji sociální péče. Sociální pracovnice rozšířily svoji činnost také o tzv. bytovou péči. V Praze byl návrh bytové péče představen v roce 1937. Nestátní sociální péči v meziválečném období reprezentovaly početné dobrovolné spolky a instituce, které vznikaly po roce 1918. Pořádaly sbírky a další akce, které rozvíjely jejich činnost a angažovanost dobrovolných pracovníků i příznivců. S úmyslem podpořit odbornost sociálních pracovnic v oblasti bytové péče se v roce 1934 připravoval k realizaci Kurz o bydlení pro sociální pracovnice.

V dobových odborných časopisech se objevovaly ukázky ze zahraničí. Jako příklad lze uvést švýcarský Bern, kde pracovaly bytové inspektorky ve službách obcí, nebo obecně prospěšných bytových družstev. Jejich práce přitom spočívala zejména v kontrole dodržování legislativních nařízení. Podobnou zkušenost měly i sociální pracovnice v Hannoveru. Také ony převážně dozíraly na obyvateli bytů, nicméně zde se již profilovala rovněž odborná činnost sociální práce. Hlavním cílem bytové péče bylo totiž zprostředkovat péči chudým lidem přímo v jejich bytech. Téma adekvátnosti angažování sociální práce v oblasti bytové péče bylo předmětem diskuze na československé scéně. Argumentem bylo překrývání práce sociálních pracovníků a bytových inspektorů při zabezpečování kontroly nad obyvateli bytů. Nicméně výsledek byl pro sociální práci pozitivní, neboť bylo doporučeno, aby sociální pracovnice pokračovaly v odborné práci a nadále realizovaly případovou práci (*casework*) a t uplatnily své zkušenosti v bytové politice města a státu. Objektem sociální práce neměli být jen jedinci a jejich rodiny. Počítalo se s rozšířením pole působnosti sociálních pracovníků. Proto můžeme považovat bytovou péči za počátek techniky síťování a užívání prvků komunitní péče.

Způsoby řešení bytové otázky nacházíme v minulosti také u velkých podniků. Příkladem je sociální bydlení firmy Baťa, jehož výstavba započala po první světové válce. Za částečné podpory státu se pak v průběhu druhé světové války věnovaly výstavbě nových bytů především velké podniky.

Bytová otázka se vyhroutil bezprostředně po Mnichovské dohodě v roce 1938, kdy se do pohraničí přistěhovaly statisíce uprchlíků. V roce 1941 byl vyhlášen zákaz civilních staveb. Přednostně se stavěly byty pro Němce, zatímco požadavky českého obyvatelstva zůstaly bez odezvy. Zrušením ochrany nájemníků v roce 1940 byly postiženy zejména rodiny sociálně nejslabších. Neradostné bytové poměry zažívali i dělníci, kteří byli nuceni kvůli velké koncentraci do průmyslových závodů bydlet v provizorních ubytovnách a ve zvláštních barákových táborech. Šlo o katastrofální důsledky režimu nucené práce během nacistické okupace. Úroveň bydlení ovlivňovala i výše nájemného. Během protektorátu tvořilo nájemné největší položku v celkových výdajích domácností. V průběhu války nebylo navíc možné bytové otázky věnovat větší pozornost.

Závěrem lze říci, že sociální práce jako odborná praktická činnost kopírovala poptávku bytové politiky po profesionální pomoci jednotlivcům a rodinám v závislosti na vývoji sociální politiky na českém území v letech 1918–1948. Sociální pracovnice se aktivně zapojovaly do bytové péče. Prostřednictvím časopisu *Sociální pracovnice* byli pravidelně seznamováni s bytovou politikou a bytovou péčí s příklady dobré praxe ze zahraničí. Bytová

péče se tak stala v tomto období plnohodnotnou oblastí sociální politiky, v níž sociální pracovníci hráli jedinečnou roli.

Summary

The Housing Crisis in Czech Lands in the Years 1918–1948 and Social Work as One of the Tools of Its Solution

Marie Špiláčková

The aim of the text was to reflect upon the housing crisis which took place in the Czech lands in the years 1918–1948, and to consider the simultaneous efforts of social workers as one of the tools for the solution of the crisis. There were visible differences between the housing issue before the World War I and after this conflict. Whereas before the World War I included all the shortcomings of poor housing, after the war was not just about lower social levels, but also for all people. The issue of housing was considered as an interdisciplinary problem. Social workers were regarded as important allies in addressing the housing issue. The subject of their work was immediate assistance to people in difficult life situations. Housing care performed by social workers had its origins back in the 1920s, as an official department of the Ministry of Social Welfare. A professional course was prepared for social workers, housing care was a subject matter of professional conferences abroad. They were regularly acquainted with the field of housing care, including examples from international practice, by means of articles in the Social Worker journal. Social work as a professional practical activity followed the demand of housing policy for professional assistance to individuals or families depending on the development of social policy of Czechoslovakia at the time. Social workers applied their experience in the housing policy of towns and the state. Therefore, housing care became a full-fledged area of social policy in which social workers held a unique role.

Alois Schwarz (1854–1928), orędownik akulturacji ostrawskich Żydów do kultury niemieckiej

JANUSZ SPYRA

Spyra, Janusz: Alois Schwarz (1854–1928), Spokesman of Ostrava Jews' Integration into German Culture

The article presents the activities of Alois Schwarz, a chemistry and natural history professor at the Landes- Oberrealschule (a type of regional high school) in Moravian Ostrava, author of numerous works and the organizer of international brewing congresses. He belonged to the social and political urban elite and he was a member of the city council for three terms. He also played an active role in local associations. In 1902, he founded a high school for girls, the Female High School (Mädchen- Lyzeum), which he managed for 20 years, promoting the model of modern education in the German language. He advocated the idea that Jews should adopt the German language and culture, which was believed to be universal, according to the general notion of humanism.

Key words Acculturation * Moravian Ostrava * Austrian Silesia * Associations * Education System * Newspapers

Contact *Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie; janusz.spyra@wp.pl*

Alois Schwarz jest postacią znaną, co dokumentują jego biogramy m.in. w austriackim i ostrawskim słowniku biograficznym¹. Ich autorzy skupiają się jednak na omówieniu jego działalności naukowej w dziedzinie chemii i browarnictwa, podkreślają też zaangażowanie w krajowym i międzynarodowym ruchu ochotniczych straży pożarnych. Tymczasem A. Schwarz odgrywał bardzo istotną rolę w życiu politycznym i społecznym Morawskiej Ostrawy, jak też mniejszości żydowskiej, z której się wywodził, i wśród której żył i działał. Przyczynił się zwłaszcza do pogłębienia procesów akulturacji Żydów do społeczności większościowej, w tym przypadku niemieckiej. Dlatego warto poświęcić mu więcej uwagi.

Schwarz urodził się w gminie Kanice w powiecie Brno-kraj na Morawach w dniu 19 czerwca 1854 roku. Ukończył Wyższą Szkołę Realną (Staats- Oberrealschule) w Brnie,

¹ OBERMAYER-MARNACH, Eva (Hg.): *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, 11/54. Wien 1999, s. 422–423 (autor G. Heindl); MYŠKA, Milan – Dokoupil, Lumír (eds.): *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*, Nová řada 2 (14), s. 119–120 (M. Myška); SEIBT, Ferdinand – LEMBERG, Hans – SLAPNICA, Helmut (Hg.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte der Böhmischer Länder*, 3/10. München – Wien 1999, s. 799. Uzupełniające informacje znaleźć można w prasie lokalnej i regionalnej, m.in. w cieszyńskiej *Silesii*, która zamieszczała jego krótkie biogramy z okazji 25-lecia działalności nauczycielskiej, nadania tytułu rady szkolnego oraz 60. rocznicy urodzin. *Silesia*, 21. 11. 1900, s. 4; tamże, 18. 2. 1911, s. 4; tamże, 21. 6. 1914, s. 7.

później chemię i technologię na niemieckiej politechnice (Technische Hochschule) także w Brnie. W latach 1874–1875 był asystentem w katedrze technologii chemicznej². W czasie studiów był członkiem studenckiego zrzeszenia Corps Austria Brünn, założonego w 1873 roku przy wsparciu starszej korporacji Corps Marchia Brünn, która skupiała byłych słuchaczy różnych niemieckich uczelni³. Po ukończeniu studiów od 18 listopada 1875 r. pracował jako zastępca profesora (suplent) w Wyższej Szkole Realnej w Bielsku⁴, od początku roku szkolnego 1877/1878 w Wyższej Szkole Realnej w Brnie. Ostatecznie w lipcu 1879 r. znalazł stałe zatrudnienie w Krajowej Wyższej Szkole Realnej w Morawskiej Ostrawie. W powstałej dwa lata wcześniej pierwszej szkole średniej na terenie miasta uczył chemii, chemii analitycznej i historii naturalnej, czasami matematyki. W 1881 r. otrzymał nominację na profesora szkoły średniej⁵. Czasami publikował swoje prace w sprawozdaniach szkolnych⁶, był też członkiem i rewizorem stowarzyszenia wspierającego uczniów szkoły⁷. Później był także członkiem podobnego stowarzyszenia w gimnazjum komunalnym, które zostało powołane do życia w 1896. Także w tej szkole Schwarz uczył chemii na godzinę⁸.

Obejmując posadę profesora chemii i historii naturalnej w Krajowej Wyższej Szkole Realnej w Morawskiej Ostrawie Schwarz, mimo młodego wieku, był już znanym niemieckim naukowcem⁹. Zapewne w okresie swojej asystentury prowadził własne badania z zakresu chemii i browarnictwa, o których jego biogramy milczą. W każdym razie już wiosną 1878 r. został wysłany przez morawską Izbę Handlową i Przemysłową w Brnie na wystawę światową w Paryżu dla zapoznania się z postępami nauki w zakresie rafinacji cukru oraz produkcji piwa¹⁰. W następnych latach Schwarz kontynuował podróże studyjne po Niemczech, Belgii, Anglii, Danii i Holandii, które miały na celu zapoznawanie się z postępami w dziedzinach związanych z browarnictwem oraz najważniejszymi ośrodkami produkcji piwa. Będące efektem tych studiów prace z chemii organicznej

² ŠIŠMA, Pavel: *Učitelé na německé technice v Brně 1849–1945*. Praha 2004, s. 88, 190.

³ W 1886 został także członkiem Corps Marchia Brünn. Por. KONIAKOWSKY, Norbert: *Corps Marchia Brünn 1865–1995*. Trier 1995.

⁴ Już tutaj angażował się w organizację III Generalnego zebrania nauczycieli należących do Krajowego Związku Nauczycieli Śląska Austriackiego (österr.-schles. Landes-Lehrerverein) z siedzibą w Opawie, które w tym roku odbyło się w Bielsku. *Schlesisches Schulblatt* 5, 1876, s. 181.

⁵ *Erster Jahres-Bericht der Landes-Oberrealschule Mähr.-Ostrau für das Schuljahr 1883/1884*. Mährisch-Ostrau 1884, s. 26 i kolejne roczniki sprawozdań szkolnych. Por. HANACEK, Wladimir: *Geschichte der Landes-Oberrealschule im 1. Vierteljahrhundert ihres Bestehens (1877–1902)*. In: *XIX. Jahresbericht der Landes-Oberrealschule... für das Schuljahr 1901/02*. Mährisch-Ostrau 1902.

⁶ *Isomorphismus und Polymorphismus der Mineralien*. In: *Erster Jahresbericht der Landes*, s. 3–37. Ukazała się też jako osobna broszura.

⁷ W 1898 r. był jednym z fundatorów Kaiser Franz Josef-Jubileums-Stiftung w wysokości 3 tysięcy koron, która miała wspierać uczniów szkoły realnej *XV Jahres-Bericht Landes-Oberrealschule... für das Schuljahr 1897/1898*. Mährisch-Ostrau 1898, s. 40, 50; *XVII Jahres-Bericht Landes-Oberrealschule... für das Schuljahr 1899–1900*. Mährisch-Ostrau 1900, s. 2, 13–15.

⁸ *Jahres-Bericht des deutschen Privat-Gymnasiums in. Mähr.-Ostrau über das Schuljahr 1896–97*. Mährisch-Ostrau 1897, s. 8 i następne roczniki; *Bericht über die ersten 10 Jahren seiner Tätigkeit, verfasst und herausgegeben vom Vereinausschusse* [Verein zur Unterstützung würdiger und bedürftiger Schüler am Kommunal-gymnasium in Mährisch-Ostrau]. Mährisch-Ostrau 1908, s. 12.

⁹ Już w 1889 r. jego krótki biogram trafił do leksykonu zasłużonych ludzi Moraw. HELLER, Herrmann: *Mährens Männer der Gegenwart*, 3. Brünn 1889, s. 174–175.

¹⁰ Efektem była publikacja *Die Bierbrauerei und Zuckerfabrikation auf der Pariser Weltausstellung*, która ukazała się w 1879 roku.

oraz fachowe publikacje w zakresie piwowarstwa¹¹, zwłaszcza w zakresie zimnych technik (*Kältetechnik*) produkcji piwa, przyniosły mu międzynarodowe uznanie. Wiele artykułów zamieścił na łamach *Österreichischer Chemikerzeitung*, z którym współpracował przez prawie 50 lat. Czasami publikował na temat produkcji żywności, cukrownictwa, higieny czy geologii. Widać w jego pracach nastawienie na praktyczne wykorzystanie chemii¹².

Bardzo szybko z widza stał się współuczestnikiem międzynarodowych kongresów i wystaw. W 1886 r. był m.in. jurorem morawskiej wystawy krajowej w Brnie, w 1892 r. Wystawy Przemysłowej i Rzemieślniczej w Ołomuńcu. W 1900 r. został członkiem morawskiej i austriackiej komisji ds. wystawy światowej w Paryżu; mieszkał wtedy przez kilka miesięcy w stolicy Francji. W 1903 r. przebywał na kongresie chemii stosowanej w Berlinie, w 1904 r. był członkiem komitetu organizacyjnego międzynarodowej wystawy Przemysłu Spirytusowego i Fermentacyjnego, w 1906 r. jurorem międzynarodowej wystawy higienicznej w Wiedniu¹³. Ze wszystkich pobytów na tych kongresach publikował sprawozdania i relacje. Założył m.in. *Österreichischer Verein für Eis- und Kälteindustrie*, redagował też jego organ, czasopismo *Zeitschrift des Verein für Eis- und Kälteindustrie*. Poza tym wydawał od 1889 r. *Brautechnischen Rundschau*. Był też współorganizatorem (jako I sekretarz komitetu austriackiego) I międzynarodowego kongresu zimnych technik w Paryżu w 1908 r. Na zlecenie organizatorów wydał pamiątkowe opracowanie w języku niemieckim i francuskim, które później przesłał między innymi cesarzowi Franciszkowi Józefowi I¹⁴. Był też współorganizatorem kolejnych światowych kongresów zimnej produkcji piwa w Wiedniu w 1910 r. i w Chicago w 1913 roku¹⁵. Był członkiem wielu międzynarodowych gremiów naukowych, m.in. *Internationaler Assoziation für den Fortschritt der Hygiene* w Brukseli (1894) oraz *Assoziation Internationale du froid* (tu pełnił funkcję prezidenta sekcji oświaty). Został wybrany honorowym członkiem królewskiej Akademii w Lizbonie (1903)¹⁶ oraz cesarskiego Instytutu Rolniczego w Moskwie. Otrzymał również francuski *Medaille d'honneur*.

Pomimo szerokich międzynarodowych kontaktów Schwarz szybko też zasymilował się w morawsko-ostrowskim środowisku. W rozwijającym się przemysłowym regionie jego naukowe zainteresowania znajdowały bardzo praktyczne zastosowanie. Związek ten został umocniony rodzinnie, kiedy w 1881 r. poślubił młodszą o kilka lat (ur. 20 stycznia

¹¹ Zwłaszcza *Breueretechnische Reiseskizzen*. Frankfurt a. d. Oder 1883; *Die Eis- und Kühlmaschinen und deren anwendung in der Industrie : Für Theoretiker und Praktiker*. München – Leipzig 1888 oraz *Die künstliche Kälte u. ihre Verwendung*. Wien 1911. Ogółem opublikował ponad sto prac naukowych, liczne artykuły w czasopiśmie fachowych ukazały się jako osobne broszury.

¹² M.in. *Verfälschung der Nahrungs- und Genußmittel*. Wien 1883; *Entstehung der Steinkohle*. Wien 1884; *Vorkommen und Bildung Steinsalzes*. Mährisch-Ostrau 1887; *Das ostrauer-karwiner Steinkohlenrevier. Österreichisch-ungarische Revue : Monatsschrift für die gesammten Culturinteressen Österreich-Ungarns* 24, 1899, s. 353–372.

¹³ XVII Jahres-Bericht Landes-Oberrealschule, s. 2; XX Jahres-Bericht Landes-Oberrealschule... für das Schuljahr 1902/03. Mährisch-Ostrau 1903, s. 2; *Silesia*, 17. 1. 1928, s. 3.

¹⁴ SCHWARZ, Alois (Hg.): *Festschrift für den 1. internationalen Kongress für Kälteindustrie in Paris*. Wien 1908; TENŽE (red.): *Monographie en l'honneur du ler Congrès international du froid, Paris, 5–12 octobre 1908, offerte aux membres du congrès par le comité autrichien*. Vienne 1908.

¹⁵ Także w tym przypadku był redaktorem drukowanego sprawozdania. TENŽE (Hg.): *Festschrift für den dritten Internationalen Kältetkongress, Washington – Chicago, 15.–24. September 1913 : Den Teilnehmern des kongresses gewidmet vom Österreichischen Verein für Kälteindustrie*. Berlin – Wien 1913.

¹⁶ W uznaniu działalności w dziedzinie chemii *Silesia*, 30. 10. 1904, s. 5.

1859 r.) Hedwig¹⁷, córkę Emanuela Neumanna, posiadacza browaru w Radwanicach na Śląsku Cieszyńskim, w tym czasie jednego z największych zakładów tego rodzaju w regionie. Z małżeństwa pochodziło kilkoro dzieci, m.in. dwóch znanych później synów Paul (1882–1951), pisarz polityczny i gospodarczy, później dyplomata oraz Robert (1884–1961), który został inżynierem i międzynarodowym znawcą problemów ropy naftowej¹⁸. Schwarz wspierał fachową wiedzą swego teścia w prowadzeniu browaru, później także szwagra, Artura Neumanna, który po śmierci ojca w 1896 r. przejął zakład. Ten jednak nie inwestował w rozwój browaru i musiał go na początku lat 20. XX wieku sprzedać. Dla nowo budowanego wielkiego parowego browaru Markusa Strassmanna Schwarz zaprojektował technologiczne oczyszczanie zużytej wody¹⁹.

Bardzo szybko Schwarz stał się w Morawskiej Ostrawie osobą publiczną, na początek szerząc wiedzę z zakresu nauki i techniki w formie wykładów. Niektóre z nich ukazywały się drukiem czy to w lokalnej prasie, czy w postaci broszur²⁰. Udzielał się także w działających na terenie miasta stowarzyszeniach, a pierwszym, do którego wstąpił, była Ochotnicza Straż Pożarna. Do lokalnego oddziału straży pożarnej został przyjęty 18 marca 1880 r., w latach 1884–1885 był jego sekretarzem, od 1890 r. stał na czele III kompanii. Przewodniczył też komitetowi, który miał przygotować obchody 20-lecia powstania ostrawskiej straży pożarnej oraz publikację rocznicową²¹. Zestawił też dwie następne publikacje: z okazji 40-lecia rocznicy istnienia straży pożarnej²² oraz z okazji 50-lecia, już po I wojnie światowej²³. Jeszcze mocniej udzielał się na szerszym strażackim forum. Założony w 1872 r. w formie stowarzyszenia oddział ochotniczej straży pożarnej w Morawskiej Ostrawie należał do istniejącego od 1869 r. Zrzeszenia morawsko-śląskich ochotniczych strażaków (*Verband der mährisch-schlesischen freiwilligen Feuerwehren*), które stawiało sobie za cel koordynowanie działań lokalnych oddziałów oraz wspieranie ich działalności. Co dwa lata odbywały się walne zebrania Zrzeszenia, na które każdy oddział delegował jednego członka, bieżącymi sprawami kierował kilkunastoosobowy centralny zarząd. Schwarz nie tylko został delegatem morawsko-ostrawskiego oddziału do tego gremium, ale przez kilkanaście lat sprawował funkcję skarbnika Zrzeszenia morawsko-śląskich strażaków i był w tej funkcji bardzo widoczny²⁴. Sam takim także został wyróżniony medalem

¹⁷ O zaręczynach informowała *Silesia*, 9. 1. 1881, s. 5.

¹⁸ Ich siostrami były Lilli (ur. 1883), później zamężna Pressburger oraz Hedwig (ur. 1893).

¹⁹ DANĚK, Radoslav; Pivovarník. In: MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš (red.): *Člověk v Ostravě v XIX. století*. Ostrava 2007, s. 69, 72.

²⁰ Np. *Uiber die kleinsten organischen Wesen. Vortrag, gehalten ind der Turnhalle der Mähr.-Ostrauer Landes-realschule am 29. Februar 1880*. Mähr.-Ostrau [1880] (nadbitka z *Mähr.-schlesischen Grenzboten*); *Die Kälte-Erzeugungsmaschinen und ihre Anwendung in der Industrie: Vortrag, gehalten im Mährischen Gewerbeverein, am 26. März 1887*. Brünn 1887 (nadbitka z *Mährisches Gewerbeblatt*). Por. *Silesia*, 7. 1. 1881, s. 4.

²¹ SCHWARZ, Alois – LEDERER, Gustav (Hg.): *Festschrift zur Gedenkfeier des 20jährigen Bestandes der freiwilligen Feuerwehr Mähr.-Ostrau am 3., 4. und 5. September 1892*. Mährisch-Ostrau 1892. Jest tu m.in. artykuł SCHWARZ, Alois: *Chronik der Mähr.-Ostrauer freiwilligen Feuerwehr 1862–1892* (s. 22–46).

²² LEDERER, Gustav – SCHWARZ, Alois (Hg.): *Festschrift zu der Gedenkfeier des 40-jähriges Bestandes der freiwilligen Feuerwehr Mähr.-Ostrau am 15. und 16. Juni 1912*. Mähr.-Ostrau 1912. Sam Schwarz napisał artykuł *Vierzig Jahre im Dienste der Nächstenliebe* (tamże, s. 7–14).

²³ SCHWARZ, Alois (red.): *Festschrift zu der Gedenkfeier des 50-jähriges Bestandes der freiw. Feuerwehr Mähr.-Ostrau am 26. und 27. August 1922*. Mähr.-Ostrau 1922.

²⁴ Por. Zemský archiv v Opavě, fond Okresní Úřad Hranice 1, inv. č. 869, sign. 138. Na zjezdzie w lipcu 1889 r. w Ołomuńcu A. Schwarz składał sprawozdanie kasowe, postawił też wniosek, aby ufundować medal za 25 lat służby w straży pożarnej. *Silesia*, 10. 5. 1889, s. 4; tamże, 24. 7. 1889, s. 5.

zasługi za 25-letnią ofiarną pracę na rzecz ochrony pożarowej i ratownictwa. W 1898 r. był sekretarzem Zrzeszenia. Później powstał osobny niemiecki związek straży pożarnych na Morawach (Deutschen Feuerwehrlandesverband für Mähren), którego Schwarz był sekretarzem, był też sekretarzem kasy pogrzebowej morawskich i śląskich związków strażackich. Reprezentował Morawy oraz Austro-Węgry w międzynarodowych gremiach strażackich. W 1900 r. był delegatem morawskiego Namiestnictwa oraz wiceprezydentem jury przy międzynarodowym kongresie straży pożarnych w Paryżu²⁵. Przy okazji został członkiem Fédération des sapeurs pompiers de la France w Paryżu. Był też jurorem na międzynarodowej wystawie Ochrony Przeciwożarowej i Ratunkowej w Berlinie w 1901 r.

Od samego początku Schwarz należał do aktywnych członków założonego w 1881 r. Związku Rzemieślniczego (Gewerbe-Verein) w Morawskiej Ostrawie²⁶, m.in. wygłaszając wykłady o oświetleniu gazowym, o wystawie światowej w Paryżu itp. Organizował też wycieczki dla członków stowarzyszenia. Już w 1889 r. był członkiem Wydziału, później sekretarzem stowarzyszenia. W 1902 r. w sprawozdaniu na corocznym zebraniu podkreślał szeroką działalność Związku. Na tymże zebraniu zgłoszono propozycję, aby utworzyć w Morawskiej Ostrawie Muzeum Przemysłu i Rzemiosła. Pomysł poparł burmistrz oraz Schwarz, który złożył formalny wniosek, aby Związek Rzemieślniczy opracował w tej kwestii memorandum do władz miasta²⁷.

Z działalnością w tym stowarzyszeniu związana była publicystyczna działalność Schwarza, która miała na celu zapoznanie szerszej publiczności z szybko rozwijającym się regionem, Czynił to m.in. przez publikowanie przewodników, w których nacisk kładł na opis naturalnych bogactw regionu oraz istniejących tu zakładów przemysłowych. Pierwszym jego przewodnikiem, opracowanym na prośbę władz Związku Rzemieślniczego, był *Führer durch den Industrie-Bezirk von Mährisch-Ostrau und Umgebung*, który ukazał się w 1886 roku²⁸. Jak we wstępie napisał autor chciał zawrzeć w nim podstawowe informacje o regionie dla coraz liczniejszych turystów, a oparł się na swoich własnych wycieczkach i zebranych informacjach ustnych, wykorzystał też istniejące publikacje. W następnych latach ukazało się jeszcze kilka dalszych wydań przewodnika Schwarza, piąta edycja w Lipsku w renomowanym wydawnictwie Leo Woerl's Reisebücher-Verlag, specjalizującym się w tego rodzaju publikacjach²⁹. Przewodniki Schwarza zresztą przeważnie zasięgiem wykraczają poza Morawską Ostrawę. Pisał też mniejsze lub większe przewodniki z okazji odbywających się w mieście zjazdów, a ich celem było przybliżenie miasta i okolicy gościom, często przybywających z odległych stron. Tak powstały publikacje z okazji 6. ogólnomorawskich zawodów strzeleckich w 1896 r., czy zjazdu przemysłowców północnych Moraw i Śląska w 1904 roku³⁰. Ze względu na swoją bogatą działalność

²⁵ *Silesia*, 15. 10. 1898, s. 4; tamże, 21. 9. 1902, s. 5.

²⁶ Proces powstawania *Silesia*, 30. 12. 1881, s. 4; tamże 1. 1. 1882, s. 5. Krótco KLADIWA, Pavel – POKLUDOVA, Andrea – KAFKOVÁ, Renata: *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*, II/1. Ostrava 2008, s. 454.

²⁷ *Silesia*, 25. 1. 1889, s. 5; tamże, 4. 5. 1902, s. 5. Por. NEUSSER, Alois: *Bericht anlässlich dreissigjähriges Bestandes des Mährisch-Ostrauer Gewerbe-Vereines*. Mährisch-Ostrau [1911], s. 4, 8, 14, 17.

²⁸ SCHWARZ, Alois: *Führer durch den Industrie-Bezirk von Mähr.-Ostrau und Umgebung (Witkowitz, Prziwos, Poln.-Ostrau und Hruschau) sowie die Nachbarstädte Friedek, und Neutitschein*. Mährisch-Ostrau 1886.

²⁹ TENŽE: *Illustrierter Führer durch das Industriegebiet von Mähr.-Ostrau und Umgebung*. Leipzig [1906].

³⁰ TENŽE: *Fest-Führer für das 6. Mähr. Landesschiessen zu Mähr.-Ostrau*. Mährisch-Ostrau 1896; *Führer durch das Industriegebiet von Mähr.-Ostrau : Den Teilnehmern des XVII. Verbandstages des Zentral-Verbandes*

publicystyczną Schwarz został też członkiem Związku Niemieckich Pisarzy i Dziennikarzy Moraw i Śląska (Deutsche Journalisten- und Schriftsteller für Mähren und Schlesien) z siedzibą w Brnie³¹.

W późniejszym czasie, kiedy stał się właścicielem domu w Morawskiej Ostrawie, Schwarz zaangażował się też w działalność Stowarzyszenia Posiadaczy Domów i Gruntów dla Morawskiej Ostrawy i okolic (Verein der Haus- und Grundbesitzer für Mährisch Ostrau und Umgebung), którego był jednym z inicjatorów. Zebranie konstytucyjne odbyło się 11 lipca 1901 r., przybyłych powitał profesor Schwarz, po spełnieniu niezbędnych formalności związanych z rejestracją został wybrany przewodniczącym. Na pierwszym walnym zebraniu w dniu 5 maja 1902 r. relacjonował osiągnięcia stowarzyszenia w pierwszym roku działalności. Funkcję przewodniczącego pełnił i w kolejnych latach³².

Jako nauczyciela Schwarza żywo interesowały sprawy oświaty. Dał temu wyraz nie tylko własną pracą w szkole średniej, ale również w obszernej mowie z okazji jubileuszu 25-lecia Wyższej Szkoły Realnej w 1902 r. Kreśląc historię zakładu zakończył ją cytatem z Micheleta: *L'education du garcon, dans l'idee moderne, c'est d'organiser une force, de creer un createur*.³³ Nie mogło go więc zabraknąć w Niemieckim Związku Szkolnym (Deutscher Schul-Verein), organizacji oświatowej, która powstała w okresie zaostrożającej się rywalizacji niemiecko-słowiańskiej w monarchii austro-węgierskiej, zwłaszcza na polu szkolnictwa. Związek uruchamiał liczne niemieckie prywatne szkoły, przedszkola i ochronki oraz gromadził na to środki. Miejscowa grupa Niemieckiego Związku Szkolnego w Morawskiej Ostrawie, Gruszowie i Přívozie (Ortsgruppe Ostrau, Hruschau, Přívoz des Deutschen Schulvereins) powstała w 1881 r. i już pod koniec 1887 r. liczyła 250 członków. Na jej czele stał burmistrz dr Gustav Fiedler, Alois Schwarz przez wiele lat był sekretarzem³⁴. Przejawiał szczególną aktywność w ramach Niemieckiego Związku Szkolnego pod koniec XIX stulecia, kiedy w ciągu jednego roku (1898) doprowadził do założenia niemieckich szkół w Michałkowicach, Małych Kończycach (na Śląsku Cieszyńskim) oraz Zábřehu. We wszystkich tych miejscach stanął na czele komitetów organizujących szkoły, nie ukrywał też celów ich powoływania: miały być rozsądnikiem (*Pflanzstätte*) niemieckiego języka i niemieckiej kultury, ale także narodowej i wyznaniowej tolerancji oraz prawdziwej miłości ojczyzny i patriotyzmu³⁵.

Podobne cele deklarowały inne stowarzyszenia, z którymi Schwarz się utożsamiał. Najwięcej dla sprawy równouprawnienia Żydów zrobili w Austrii niemieccy liberałowie, nic więc dziwnego, że zdecydowana większość wyznawców judaizmu w 2. połowie XIX wieku, także z Morawskiej Ostrawy, popierała właśnie ich politykę. Reprezentacją niemieckich liberałów był Związek Niemiecki (Deutscher Verein), formalnie stowarzyszenie, które założono w Wiedniu w końcu 1869 r., a działało poprzez lokalne oddziały

der Industriellen Österreichs in Mähr.-Ostrau am 10., 11. und 12. Dezember 1904 gewidmet vom Nordmährisch-schlesischen Industriellen-Verbände. Mährisch-Ostrau [1904]. Por. TENZE: *Ausflüge in die Umgebung von Friedland.* Wien – M.-Ostrau 1891.

³¹ W 1898 r. został wybrany zastępcą członka zarządu. *Silesia*, 23. 3. 1898, s. 3.

³² *Silesia*, 12. 7. 1901, s. 4; tamże, 16. 7. 1901, s. 4; tamże, 8. 5. 1902, s. 4.

³³ XX Jahres-Bericht Landes-Oberrealschule, s. 15–19.

³⁴ *Silesia*, 25. 3. 1888, s. 4; tamże, 10. 4. 1889, s. 4. Por. WOTAWA, August von: *Deutsche Schul-Verein 1880–1905: Eine Denkschrift.* Wien 1905.

³⁵ *Silesia*, 4. 1. 1898, s. 3; tamże, 15. 1. 1898, s. 4; tamże, 13. 2. 1898, s. 4; tamże, 23. 3. 1898, s. 5; tamże, 10. 4. 1898, s. 4; tamże, 5. 10. 1898, s. 4; tamże, 14. 7. 1901, s. 5.

w formie stowarzyszeń. Statut Związku Niemieckiego dla Morawskiej Ostrawy i okolic (Deutscher-Verein für Mährisch-Ostrau und Umgebung) został zatwierdzony 18 lipca 1870 roku. Stowarzyszenie miało *chronić duchowe i materialne interesy członków w liberalnym duchu*³⁶. Także Schwarz był zwolennikiem niemieckiego liberalizmu i członkiem Związku Niemieckiego, choć nie zajmował w nim eksponowanych funkcji, jak np. adwokat Alois Hilf, wiceprezes, a później długoletni prezes żydowskiej gminy wyznaniowej w Morawskiej Ostrawie. Żydowscy przedsiębiorcy oraz przedstawiciele wolnych zawodów odgrywali ważną rolę w tym środowisku, które dominowało w życiu politycznym miasta aż do I wojny światowej, a ich rola rosła wraz z powiększającą się liczbą wyznawców judaizmu w mieście³⁷. Schwarz angażował się w popieranie niemieckości przeciwko Słowianom nawet poza Morawską Ostrawą. Między innymi w 1888 r. podpisał odezwę do *Deutsche Stammgenossen* wzywającą do zjednoczenia wszystkich Niemców przeciwko zagrożeniu słowiańskiemu. Został też na zebraniu konstytucyjnym 3 kwietnia 1888 r. wybrany do władz nowo utworzonego Narodowego Stowarzyszenia Niemieckich Mieszczan i Chłopów Okręgu Sądowego w Nowym Jiczynie (National-Verein deutscher Bürger und Bauern für den Sprengel des Neutitschein Kreigerichtes)³⁸.

Bardziej go jednak interesowały przedsięwzięcia związane z życiem komunalnym, choć prowadził je również w ramach środowiska niemieckiego. W ciągu całego XIX stulecia jednym z największych nośników i symboli kultury niemieckiej był teatr, stąd różne środowiska w Morawskiej Ostrawie już od 1870 r. próbowały doprowadzić do jego powstania, co przekreślił kryzys w 1873 r. Po raz kolejny powołano stosowny komitet w 1883 r. na czele z Aloisem Hilfem, jednak w 1892 r. zdecydowano, że na zakupionej wcześniej parceli zostanie wybudowany Dom Niemiecki. Miało to być miejsce spotkań i współpracy wszystkich niemieckich organizacji w mieście, przeciwwaga środowiska czeskiego, które w tym czasie postanowiło urządzić Národní dům. Aby to zablokować przywódcy niemieckich liberałów zaproponowali budowę jednego wspólnego obiektu, choć część członków Związku Niemieckiego była temu zdecydowanie przeciwna. Na zebraniu 29 września 1892 r. Schwarz przemawiał za dyscypliną partyjną i za tym, żeby zawierzyć przywódcom partii. Czesi jednak odrzucili propozycję, bowiem Niemcy nie chcieli spełnić ich postulatów co do czeskich szkół. Ukonstytuowało się więc Stowarzyszenie Niemiecki Dom, które podjęło energiczne kroki dla zrealizowania własnego obiektu. Aktywnie uczestniczył w nich Schwarz jako członek lokalnego komitetu dla Morawskiej Ostrawy oraz członek komitetu organizującego zabawy i imprezy dla zdobycia środków na budowę. Przed oddaniem Niemieckiego Domu do użytku w 1895 r. przewodniczył też komitetowi redakcyjnemu³⁹.

³⁶ Później występowali też pod nazwą Partii Konstytucyjnej. Por. KLADIWA, P. – POKLUDOVÁ, A. – KAFKOVÁ, R.: Lesk a bída, s. 408–414, 449–453. Por. PULZER, Peter: The Austrian Liberals and the Jewish Question: 1867–1914. *Journal of Central European Affairs* 23/2, 1963, s. 131–142.

³⁷ Zgodnie z zawartym kompromisem mandaty do Rady Miejskiej dzielono proporcjonalnie do składu wyznaniowego mieszkańców miasta. Podobnie było w Bielsku.

³⁸ *Silesia*, 6. 6. 1888, s. 5. Odezwa jako dodatek do tamże, 18. 3. 1888.

³⁹ Jest też autorem okolicznościowej publikacji. SCHWARZ, Alois: *Das Deutsche Haus in Mährisch-Ostrau. Gedankenblätter zur Feier der Eröffnung am 2. und 3. Juni 1895, den Mitgliedern und Förderern des Vereins Deutsches Haus gewidmet*. Mährisch Ostrau 1895, zwł. s. 14–20. Na koszty budowy przeznaczył zyski z broszury pt. *Führer durch den Stadtpark*, którą opracował dla świątecznych gości (s. 37).

Renomowana pozycja naukowca i profesora szkoły średniej, rodzinne koligacje oraz działalność w różnych niemieckich organizacjach i stowarzyszeniach⁴⁰ spowodowały, że szybko Schwarz zaczął się zaliczać do decyzyjnej elity Morawskiej Ostrawy. Znalazło to wyraz w wyborze do władz miejskich. Alois Schwarz był członkiem Wydziału Rady Miejskiej w trzech kadencjach, pierwszy raz w latach 1891–1896, później w kadencjach 1900–1905 i 1905–1908⁴¹. Jako ekspert w sprawach techniki oraz szkolnictwa zajmował się przede wszystkim sprawą budowy wodociągu oraz stosunkami sanitarnymi w mieście, w późniejszym okresie wchodził w skład kuratorium do spraw szkół handlowych w Morawskiej Ostrawie⁴². Jako gminny radny nadal optował za tym, aby władze miejskie podjęły kroki do zbudowania teatru miejskiego, jako że sala w Domu Niemieckim była niewystarczająca. W 1902 r., po oficjalnym wniosku zgłoszonym przez Schwarza, Rada Miejska jednogłośnie uchwaliła stosowne kroki, a do utworzonego w 1904 komitetu teatralnego, którego Schwarz był sekretarzem, wchodził też A. Hilf (a później m.in. Markus Strassmann). Jak zawsze Schwarz opracował pamiątkową publikację wydaną z okazji otwarcia teatru miejskiego, a w istocie niemieckiego, co miało miejsce w 1907 r.⁴³

Jednak największą zasługą Aloisa Schwarza było uruchomienie szkoły średniej dla dziewcząt, czyli liceum żeńskiego. Powstanie tej placówki odpowiadało na coraz większy problem społeczny w skali monarchii, mianowicie niedostępności edukacji ogólnej na szczeblu średnim dla dziewcząt, co zamykało przed nimi możliwość samodzielnego podejmowania pracy poza zajęciami pomocniczymi bądź pogodzeniem się z rolą żony i matki. Było to szczególnie istotne dla inteligenckich rodzin żydowskich, które doceniały wagę edukacji, i którym zależało na zapewnieniu córkom nowoczesnego wykształcenia. Dopiero w 1900 r. ministerstwo wyznań i oświaty w Wiedniu zdecydowało o możliwości tworzenia specjalnych szkół średnich dla dziewcząt, w postaci 6-klasowych liceów żeńskich⁴⁴. Inicjatorem utworzenia takiej szkoły w Morawskiej Ostrawie był Alois Hilf⁴⁵, który zwołał na początku 1902 r. zebranie robocze w sprawie powołania stowarzyszenia, które miałyby uruchomić liceum żeńskie. Po szybkim zatwierdzeniu statutu (27 marca 1902) opublikowano zaproszenie do wstępowania do stowarzyszenia, zebranie konstytucyjne odbyło się 30 czerwca, a na czele zarządu stanął Hilf. Na pierwsze zebranie zarząd zaprosił jako eksperta Schwarza, który zaprezentował podstawowe zasady, na jakich powinien opierać się planowany zakład dla młodzieży żeńskiej. W efekcie zarząd zwrócił się do niego, aby zechciał go zorganizować, a kiedy się zgodził, został mianowany dyrektorem⁴⁶. Ministerstwo kultu i oświaty wyraziło oficjalną zgodę 15 sierpnia 1902 r., jeszcze

⁴⁰ Por. KLADIWA, P. – POKLUDOVÁ, A. – KAFKOVÁ, R.: Lesk a bída, s. 460. O rozwoju życia politycznego w Morawskiej Ostrawie na przełomie XIX i XX wieku ibidem, s. 446n.

⁴¹ KLADIWA, Pavel: *Obecní výbor Moravské Ostravy 1850–1913: Komunální samospráva průmyslového města a její představitelé*. Ostrava 2004, s. 54, 81.

⁴² *Silesia*, 3. 7. 1901, s. 3; tamże, 14. 7. 1901, s. 5; tamże, 22. 1. 1902, s. 4; tamże, 28. 6. 1902, s. 3; tamże, 5. 7. 1902, s. 3. O rozbudowie infrastruktury w mieście KLADIWA, P.: *Obecní výbor*, s. 147–151.

⁴³ SCHWARZ, Alois: *Das Stadttheater von Mährisch-Ostrau: Festschrift zur feierlichen Eröffnung des Stadttheaters am 28. September 1907*. Mährisch-Ostrau [1907].

⁴⁴ *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1900, 65, s. 543–550.

⁴⁵ Z okazji 70. urodzin odsłonięto w liceum jego olejny portret jako założyciela zakładu. *Zwanzigster Jahresbericht des öffentlichen Vereins-Mädchen-Lyzeums in Mähr.-Ostrau Schuljahr 1921–1922*. Mährisch-Ostrau 1922, s. 4.

⁴⁶ Początkowo A. Schwarz prowadził szkołę bezpłatnie, a morawskie władze szkolne zgodziły się na udzielenie mu rocznego urlopu, co potem przedłużano. Towarzystwo Licealne musiało opłacać wynagrodzenie zastępują-

wcześniej opublikowano założenia programowe szkoły. Liceum żeńskie miało działać na podstawie prowizorycznego statutu wydanego przez ministerstwo 11 grudnia 1900 r. jako zakład nowoczesny dający dziewczętom pełne średnie wykształcenie ogólne. Po skończeniu sześciu klas i zdaniu matury miały mieć możliwość studiów na uniwersytecie, aby zostać nauczycielką licealną, a jak zapowiadano, prace nad dalszymi dopuszczalnymi dla nich zawodami trwają. Szkoła zaczęła działalność 20 września 1902 r. w udostępnionym przez władze miasta lokalu w jednej ze szkół, z jedną klasą liczącą 26 uczennic. Na inauguracji obecna była niemal cała elita Morawskiej Ostrawy, a w mowie inauguracyjnej Schwarz m.in. podkreślił, że szkoła powstała dzięki współpracy z rodzicami, i na tym mu później zawsze bardzo zależało. Wyniki już pierwszego roku były tak zachęcające, że w marcu 1903 r. stowarzyszenie licealne podjęło starania, żeby Schwarz został dyrektorem liceum także w kolejnych latach⁴⁷. W tym samym czasie podobne stowarzyszenie w Cieszynie (Verein für höhere Mädchenerziehung) ogłaszało wpisy do szkoły gospodarstwa domowego, gdzie dziewczęta miały uzyskać gruntowne przygotowanie do prowadzenia domu⁴⁸.

Liceum Żeńskie w Morawskiej Ostrawie rozwijało się bardzo dobrze, choć początkowo uczyli w nim nauczyciele z innych szkół, dopiero stopniowo zatrudniano własną kadre. Sam Schwarz nauczał przyrody i chemii, opiekował się też gabinetem historii naturalnej oraz laboratorium chemicznym. Szkoła szybko osiągnęła zakładaną liczbę sześciu klas, w 1905 r. utworzono przy niej dwuklasową szkołę ludową. Dowodem wysokiego poziomu były szybko uzyskiwane przez kolejne klasy tzw. prawa publiczności, choć nie bez znaczenia była renoma Schwarza oraz jego znajomości – nie przypadkiem był w tym okresie członkiem władz miejskich⁴⁹. Największym wsparciem ze strony władz Morawskiej Ostrawy było wybudowanie dla liceum nowoczesnego budynku przy ul. Matiční 18 wartości ok. 120 tysięcy koron, którą to inwestycję jednogłośnie poparli wszyscy radni na posiedzeniu w dniu 17 lutego 1905 roku. Budynek, w którym mieściła się także dwuklasowa szkoła handlowa żeńska, oddano do użytku w roku szkolnym 1906/1907, w lipcu 1906 r. odbyły się w liceum pierwsze egzaminy maturalne. Szkoła liczyła w tym momencie ok. 170 uczennic. W tym czasie Alois Schwarz zajmował się już wyłącznie dyrekcją liceum żeńskiego, bowiem z końcem lipca 1905 r. został przeniesiony przez morawski Wydział Krajowy w Brnie na emeryturę. W 1911 r. otrzymał tytuł radcy szkolnego, co było wyrazem uznania za zorganizowanie licznych przedszkoli i szkół ludowych oraz kierowanie liceum⁵⁰.

cego go w Szkole Realnej suplenta.

⁴⁷ *Ostrauer-Zeitung*, 4. 7. 1902, s. 3; tamże, 22. 9. 1902, s. 3; *Silesia*, 24. 9. 1902, s. 3. Początki liceum żeńskiego opisał sam A. Schwarz w wydanym pod koniec roku sprawozdaniu szkolnym, które pod jego redakcją ukazywało się odtąd corocznie. SCHWARZ, Alois: Zur Geschichte des Mädchenslyzeums in Mährisch Ostrau. In: *Erster Jahresbericht des Mädchen-Lyzeums in Mährisch-Ostrau über das Schuljahr 1902–03*. Mährisch-Ostrau 1903, s. 3–9.

⁴⁸ Liceum Żeńskie w Cieszynie zaczęło działać dopiero w 1912 r., wcześniej powstało czeskie w Polskiej Ostrawie. BOGUS, Marzena – SPYRA, Janusz: Szkoła zamiast klasztoru : Kobięca droga do samostanowienia w zawodzie nauczycielki w XIX i w I poł. XX w. na przykładzie Śląska Cieszyńskiego. *Historická demografie* 34, 2010, 1, s. 48–49.

⁴⁹ Subwencję państwową liceum uzyskało przy poparciu posła do Rady Państwa Maxa Mengera, otrzymało też 2 tysiące koron subwencji ze strony władz morawskich.

⁵⁰ *Dritter Jahresbericht des Mädchen-Lyzeums... das Schuljahr 1904–1905*. Mährisch-Ostrau 1905, s. 11; *Silesia*, 24. 5. 1905, s. 3; tamże, 18. 2. 1911, s. 4.

Prowadzona przez Schwarza żeńska szkoła średnia realizowała w pełni program ministerialny, z licznymi zajęciami dodatkowymi i rozszerzonym zakresem wielu przedmiotów. Dyrektor dodał do tego nowoczesne podejście do spraw higieny, somatologii i wiedzy o higienie uczył w szkole dyplomowany lekarz, naukę uzupełniały wycieczki oraz zajęcia sportowe, z nauką pływania włącznie. Na początku XX wieku takie podejście w odniesieniu do dziewcząt z wyższych sfer było bardzo nowatorskie. Słabością liceów żeńskich był fakt, że ustawodawstwo nie zrównało ich ustawowo z gimnazjami dla chłopców, a licealna matura nie dawała uprawnień do podejmowania studiów wyższych. Absolwentki mogły jedynie studiować jako nadzwyczajne słuchaczki na wydziale filozoficznym, by uzyskać uprawnienia nauczycielek liceów żeńskich⁵¹. Schwarz początkowo uważał, że model liceum żeńskiego się sprawdził, choć potrzebne są zmiany⁵², później optował za wprowadzeniem pełnej szkoły średniej dla dziewcząt na bazie reformowanej szkoły realnej. Wyrażał to między innymi w trakcie konferencji dyrektorów liceów żeńskich, które od 1904 r. odbywały się w Wiedniu. Proponowano tu różne zmiany do przepisów ministerialnych, coraz częściej mówiono o generalnej reformie⁵³. Po kolejnej konferencji dwie osoby, w tym Schwarz, zawiązyły w kwietniu 1910 r. przygotowany memoriał ministrowi wyznań i oświaty. Ministerstwo wydało dwie decyzje w kwestii programu liceów żeńskich, jednak zmiany zaczęto wprowadzać dopiero pod koniec I wojny światowej i były ograniczone⁵⁴.

Omówiona wyżej aktywność Aloisa Schwarza skierowana była do ogółu niemieckojęzycznej ludności Morawskiej Ostrawy i okolic, choć także w dużej mierze do środowiska żydowskiego, którego liczebność po zniesieniu ograniczeń prawnych po 1867 r. szybko rosła. Przykładem liceum żeńskie, którego uczennice w przybliżeniu w połowie pochodziły z żydowskich rodzin zainteresowanych zapewnieniem pełnej, nowoczesnej edukacji nie tylko chłopcom, ale i dziewczętom. Nic dziwnego, że z taką renomą i doświadczeniem Schwarz działał również we władzach żydowskiej gminy wyznaniowej w Morawskiej Ostrawie, choć preferowano tu osoby zasłużone, zwłaszcza przy założeniu gminy w 1875 roku. Najpierw został wybrany do 15-osobowego Wydziału, co miało miejsce 4 lutego 1885 roku, przy czym uzyskał 110 głosów na 115 możliwych. Także 10-osobowy zarząd gminy wyłaniano w drodze wyborów, ale praktycznie była to kooptacja osób uznanych za zasłużone dla życia miejscowej społeczności żydowskiej, a najwięcej do powiedzenia miał długoletni prezes Markus Strassmann. Wśród 10 kandydatów na wybory, które miały się odbyć 29 grudnia 1887 r., znalazł się także profesor Schwarz. Wszyscy zostali wybrani, Schwarz wszedł do sekcji szkolnej, podobnie jak w 1891 roku⁵⁵. Po zmianie statutu gminy w 1895 r. Schwarz znowu wszedł do 10-osobowego Zarządu, tak samo w 1901 r., zaś w 1906 r. wszedł do ścisłego zarządu jako radca gminny (*Kultusrat*)⁵⁶.

⁵¹ Szerzej omawiają to w *Zweiter Jahresbericht des Mädchen-Lyzeums... das Schuljahr 1903–1904*. Mährisch-Ostrau 1904, s. 13–15; *Dritter Jahresbericht des Mädchen-Lyzeums*, s. 12–13.

⁵² SCHWARZ, Alois: Die Reform des Frauenstudiums. In: *Neunter Jahresbericht des öffentlichen Mädchen-Lyzeums in Mährisch-Ostrau über das Schuljahr 1910/1911*. Mährisch-Ostrau 1911, s. I–X.

⁵³ *Siebenter Jahresbericht des Mädchen-Lyzeums... das Schuljahr 1908–1909*. Mährisch-Ostrau 1909, s. 5; *Achter Jahresbericht des Mädchen-Lyzeums... das Schuljahr 1909–1910*. Mährisch-Ostrau 1910, s. 5–6.

⁵⁴ Jedynie najwyższe klasy szkoły uzyskały status reformowanego gimnazjum. *Fünftehnter Jahresbericht des öffentlichen Mädchen-Lyzeums... das Schuljahr 1916–17*. Mährisch-Ostrau 1917, s. 10, 17.

⁵⁵ *Silesia*, 6. 2. 1885, s. 3; tamże, 18. 12. 1887, s. 4; tamże, 1. 1. 1888, s. 4; tamże, 25. 1. 1891, s. 4.

⁵⁶ *Silesia*, 8. 6. 1895, s. 3; tamże, 14. 7. 1901, s. 5; tamże, 6. 1. 1906, s. 4. Informacje o działaniach A. Schwarza we władzach gminy znaleźć można w Protokołach zarządu gminy wyznaniowej w Morawskiej Ostrawie z lat

Często bywał jako przedstawiciel władz gminy wyznaniowej na zebraniach działającego w ramach gminy Żydowskiego Towarzystwa Kobiecego, które prowadziło działalność głównie dobroczynną, skierowaną do biednych uczniów oraz potrzebujących żydowskich rodzin. Towarzystwo ukonstytuowało się przy okazji jubileuszu 40-lecia panowania cesarza Franciszka Józefa I na początku listopada 1888 r., na czele stała żona prezesa Strassmana, sekretarzem została Hedwig Schwarz. Także później żona Schwarza wchodziła w skład władz Towarzystwa⁵⁷.

Alois Schwarz wspierał także inne żydowskie przedsięwzięcia⁵⁸, działał również w loży B'nai B'rith, skupiającej największe autorytety z grona ostrawskiego żydowskiego establishmentu⁵⁹. Przede wszystkim jednak działał w sekcji szkolnej gminy wyznaniowej. Religijne wykształcenie dzieci i młodzieży zawsze leżało w centrum uwagi każdej żydowskiej wspólnoty, w Morawskiej Ostrawie od 1863 r. działała szkoła żydowska, która w 1880 r. została przejęta przez gminę⁶⁰. Była to szkoła religijna, do której uczęszczały przede wszystkim dzieci z biedniejszych rodzin, znajdując w niej także obowiązkowy zakres wiedzy „świeckiej”, przewidzianej programami ministerialnymi. Wraz z postęпами akulturacji coraz więcej żydowskich dzieci i młodzieży uczęszczało jednak do szkół publicznych, korzystając z przewidzianej ustawami nauki religii, prowadzonej przez rabinów (w szkołach średnich) bądź zatrudnionych przez gminę nauczycieli. Wraz ze wzrostem liczebności Żydów lawinowo rosła liczba uczniów, którym gmina wyznaniowa musiała zapewnić naukę religii⁶¹, rosły też koszty prowadzenia szkoły ludowej. Dalszemu utrzymywaniu odrębnej szkoły przeciwni byli przede wszystkim bogatsi członkowie gminy, którzy płacili najwyższe podatki kultowe, ale swoje dzieci posyłali do szkół publicznych. Poza tym większość bogatego żydowskiego establishmentu ostrawskiego opowiadała się za pełną akulturacją do kultury niemieckiej, a szkoła żydowska podtrzymywała jednak żydowską odrębność. Podobnego zdania był również Schwarz, który jak wiemy był zwolennikiem zakładania szkół niemieckich, a jako referent szkolny w gminie był głównym przeciwnikiem dalszego prowadzenia szkoły wyznaniowej. W 1906 r. w imieniu sekcji szkolnej wnioskował o jej likwidację, szkoła jednak przetrwała, m.in. na skutek sprzeciwu gminnego rabina dr. Jakoba Spiry⁶².

W czerwcu 1914 r. Alois Schwarz obchodził 60. urodziny, jednocześnie 40 lat pracy w nauczycielstwie. Szczególnie uroczyście gratulowały mu władze Towarzystwa Licealnego, które zamówiły jego portret u Adele Streissler⁶³. Wkrótce wybuchła wojna, podczas

1900–1906. Židovské muzeum Praha, *Dokumentace židovských obcí: Ostrava* 1, sign 1798.

⁵⁷ *Silesia*, 7. 11. 1888, s. 4; tamże, 5. 2. 1890, s. 4; tamże, 13. 2. 1898, s. 4; tamże, 9. 1. 1902, s. 3; tamże, 12. 2. 1903, s. 4 i dalsze.

⁵⁸ Np. schronisko dla biednych żydowskich dzieci, które gmina wyznaniowa urządziła w Ostrawicy. *Ferienheim für jüdische Schulkinder des Kultusgemeindesprengels Mährisch-Ostrau*. Mährisch-Ostrau 1912, s. 27.

⁵⁹ Został przyjęty w 1899 r. do loży *Silesia* działającej w Opawie. W 1924 r. wraz z innymi członkami z Morawskiej Ostrawy i okolic przeszedł do nowo powstałej loży „Ostravia” B'nai B'rith: *Monatsblätter der Grossloge für den Čechoslovakischen Staat* 3, 1924, 10, s. 285; tamże 7, 1928, 2, s. 75.

⁶⁰ *Silesia*, 15. 9. 1880, s. 4; KRAUS, Ferdinand: *Geschichte der jüdischen Volksschule*. In: GOLD, Hugo (Hg.): *Juden und Judengemeinde Mährens in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn 1929, s. 377.

⁶¹ Na początku XX wieku naukę religii mojżeszowej pobierało 1 200 uczniów w szkołach ludowych i 200 w szkołach średnich. *Silesia*, 30. 10. 1904, s. 5.

⁶² PRZYBYLOVÁ, Blažena: *Židovská škola v Moravské Ostravě*. In: *Ostrava: Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, 21. Ostrava 2003, s. 387–389.

⁶³ *Silesia*, 21. 6. 1914, s. 7.

której Schwarz zgłosił się na ochotnika do służb prasowych armii austriackiej i wizytował różne miejsca walki. Skutkowało to wieloma artykułami w prasie austriackiej i niemieckiej oraz krzyżem Czerwonego Krzyża II klasy⁶⁴. Efektem był też artykuł nt. stosunków szkolnych w okupowanej przez Austriaków części Królestwa Polskiego. Dużo uwagi poświęcił w nim szkolnictwu żydowskiemu, zwłaszcza chederom⁶⁵, oczywiście oceniając je negatywnie.

Po zakończeniu I wojny światowej Schwarz nadal kierował Liceum Żeńskim w Morawskiej Ostrawie. Dopiero w nowej rzeczywistości politycznej i społecznej, zgodnie z jego dążeniami, szkoła zaczęła się przekształcać w reformowane gimnazjum żeńskie począwszy od roku szkolnego 1922/1923. Jeszcze 6 czerwca 1922 r. Schwarz przemawiał na akademii z okazji 20-lecia zakładu, wkrótce potem zachorował. Poprosił najpierw o urlop, później przeszedł na emeryturę. Uroczyste pożegnanie odbyło się 20 marca 1923 r.⁶⁶, jednak do końca życia wspierał działalność szkoły, teraz jako członek zarządu stowarzyszenia licealnego, które było właścicielem szkoły. Pisał nadal artykuły, redagował okolicznościowe publikacje. Był jeszcze obecny na uroczystości 25-lecia istnienia liceum żeńskiego w dniu 15 maja 1927 r., później znowu zachorował. Zmarł 14 stycznia 1928 w sanatorium w Zlatych Horach (Zuckmantel). Jego zgon w licznych wspomnieniach uczyły różne gremia, do których należał⁶⁷, nie zapomniano o nim *Silesia*⁶⁸, morawsko-ostrawska prasa pisała o tym raczej skromnie⁶⁹. Krótki *Nachruf* zamieszczony w sprawozdaniu liceum żeńskiego, którym kierował ponad 20 lat, podkreślał, że Alois Schwarz był wyróżniającym się reprezentantem niemieckości (*Deutschtum*) Morawskiej Ostrawy, że założył liczne szkoły, ale największą zasługą była „nasza” szkoła, którą kierował z wielkim poświęceniem, i w której zatrudniał wspaniałą personel. Był zwolennikiem nowoczesnego wychowania, w nauczaniu preferował pogłębienie, starał się także o fizyczny rozwój wychowanek, z którymi pozostawał w przyjacielskich stosunkach, podobnie jak z ich rodzicami. Według niego szkoła i dom stanowią jedną rodzinę⁷⁰.

Tym, co wydaje się charakterystyczne dla życiorysu Aloisa Schwarza, jest jego ogromna aktywność, typowa dla wielu innych przedstawicieli społeczeństwa żydowskiego w krajach monarchii austro-węgierskiej w 2. połowie XIX i na początku XX wieku. Jest to postać, którą charakteryzują się często grupy mniejszościowe, bardziej zmotywowane, aby zaznaczyć swoją obecność i własną tożsamość wobec dominującej większości. Kariera dyrektora liceum żeńskiego może być też przykładem innych ważnych dla wspólnoty

⁶⁴ Fünfzehnter Jahresbericht des öffentlichen Mädchen-Lyzeums, s. 14, 16.

⁶⁵ SCHWARZ, Alois: Das Schulwesen im österreichischen Verwaltungsgebiete Polens. In: Fünfzehnter Jahresbericht des öffentlichen Mädchen-Lyzeums, s. 5–8. Artykuł ukazał się również w *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts* 7, 1917, s. 48–54.

⁶⁶ Zwanzigster Jahresbericht des öffentlichen Vereins-Mädchen-Lyzeums, s. 13.

⁶⁷ M.in. *Zeitschrift des Verein für Eis- und Kälteindustrie* 21, 1928. Dalsze podaje Österreichisches biographisches Lexikon, 11/54. Wien 1999, s. 423.

⁶⁸ *Silesia*, 17. 1. 1928, s. 3; tamże, 19. 1. 1928, s. 5.

⁶⁹ Np. *Ostrauer Zeitung*, 30. 1. 1928, s. 3 wspomniał jedynie o przekazaniu zebranej w czasie pogrzebu kwoty na żydowski sierociniec.

⁷⁰ RUŽIČKA, Valerie: Schulrat Alois Schwarz. In: *Sechszwanzigster Jahresbericht [Deutsches-Vereins-Mädchen-Reform-realgymnasium in Mährisch-Ostrau] über das Schuljahr 1927–28*. Mährisch-Ostrau 1928, s. 6–7.

żydowskiej zjawisk, zwłaszcza procesów akulturacji Żydów do społeczności większościowej, w tym przypadku niemieckiej. Schwarza można wręcz określić mianem „orędownika” akulturacji niemieckiej, do czego predysponowało go własne życie, począwszy od edukacji w niemieckich szkołach i udziale w niemieckich zrzeszeniach studenckich. Zapewne dlatego bardzo wcześnie zwróciły na niego uwagę nie tylko miejscowe niemieckie gazety, ale także cieszyńska *Silesia*, która pod kierunkiem Karola Prochaski (1829–1906) urosła do rangi jednego z najważniejszych w skali całej monarchii austro-węgierskiej codziennych czasopism o nastawieniu liberalnym⁷¹. W podobny sposób cieszyńska gazeta relacjonowała procesy włączania Żydów na Śląsku Austriackim w życie społeczne po 1859 roku, donosząc o udziale wyznawców judaizmu we wspólnych „pożytecznych” przedsięwzięciach, takich jak ochotnicza straż pożarna, komunalne kasy oszczędności czy różnego rodzaju stowarzyszenia. Uważny czytelnik musiał też zwrócić uwagę, że dotyczyło to nie wszystkich Żydów, ale bardziej zamożnych i lepiej wykształconych, którzy z tego powodu często obejmowali funkcje skarbników lub sekretarzy. Skwapliwie też *Silesia* pisała o osiągnięciach uczonych i artystów wywodzących się ze środowiska żydowskiego, z uznaniem pisała o wspieraniu lub współudziale żydowskich przedsiębiorców w zakładaniu niemieckich szkół ludowych i średnich (np. gimnazjów we Frydku i Boguminie-Dworcu). Z bieżących relacji wyborczych czytelnik *Silesii* mógł też wyczytać o udziale Żydów w życiu politycznym, niemal zawsze u boku niemieckich liberałów. Wszystko to stawiało wyznawców judaizmu w sytuacji niepożądanego przez nich, ale narastającego konfliktu z czeskim i polskim obozem narodowym⁷².

Pokazanie asymilatorskich działań Schwarza przez pryzmat prasowych doniesień liberalnego dziennika przybliży również sposób, w jaki redakcja *Silesii* prezentowała zachodzące w ramach społeczności żydowskiej „pożądane” zmiany oraz drogi znajdowania przez nią swojego miejsca w ówczesnej sytuacji politycznej, narodowej i społecznej. Był to dla liberalnego organu prasowego bardzo istotny aspekt modelowania obrazu świata niemieckiego jako cywilizacji uniwersalnej, najwyższego etapu rozwoju ludzkiego ducha, przyciągającego jednostki z wszystkich sfer atrakcyjnością i wyższością, przede wszystkim kultury. Alois Schwarz i większość żydowskiego establishmentu ostrawskiego do takiego obrazu pasowali doskonale. Rysą na nim była postawa części żydowskich mieszkańców Moraw i Śląska Austriackiego, którzy nie chcieli całkowicie zrezygnować ze swojej żydowskiej tradycji, czego przykładem wspomniany spór o likwidację szkoły żydowskiej w Morawskiej Ostrawie⁷³. Sytuacja w całej monarchii, zaczęła się jednak komplikować wraz z pojawieniem się w monarchii austro-węgierskiej wojującego niemieckiego antysemityzmu oraz niemieckich partii nacjonalistycznych, które z założenia nie chciały współpracować z Żydami. Wobec utraty wpływów na rzecz coraz silniejszego obozu czeskiego i socjaldemokracji na początku XX wieku niemieccy liberałowie w Morawskiej Ostrawie byli gotowi wchodzić w sojusze z nacjonalistami, co stawiało osoby żydowskiego pocho-

⁷¹ Podstawowe informacje podaje GRÖSCHEL, Bernhard: *Die Presse Oberschlesiens von den Anfängen bis zum Jahre 1945 : Dokumentation und Strukturbeschreibung*. Schriften der Stiftung Haus Oberschlesien : Landeskundliche Reihe, 4. Berlin 1993, s. 300–301.

⁷² SPYRA, Janusz: *Żydzi na Śląsku Austriackim 1742–1918 : Od tolerowanych Żydów do żydowskiej gminy wyznaniowej*. Katowice 2005, s. 177–182.

⁷³ Taki sam konflikt o szkołę żydowską miał miejsce w 1913 r. we Frydku. SPYRA, Janusz: *Żydowskie gminy wyznaniowe na Śląsku Austriackim (1742–1918)*. Katowice 2009, s. 170.

dzenia w dyskomfortowej sytuacji⁷⁴. Odczuł to także Schwarz, który w 1908 r. po raz kolejny kandydował do Rady Miejskiej, zaś żydowscy politycy, ponieważ liczba wyznawców judaizmu znów się powiększyła, zamiast dotychczasowych 11, domagali się 14 mandatów do Wydziału Rady Miejskiej. Jednak kandydaturze Schwarza jako Żyda, sprzeciwili się nacjonałiści z Deutscher Volksverein für Mährisch-Ostrau und Umgebung. Ostatecznie dyrektor liceum żeńskiego wycofał swoją kandydaturę, żeby umożliwić powołanie wspólnej niemieckiej listy⁷⁵. W gronie miejskich dycydentów pozostał jako członek różnych komisji celowych Rady Miejskiej⁷⁶. Sytuacja powtórzyła się w kolejnych wyborach na początku 1913 roku. Początkowo Schwarz został wysunięty przez żydowskich wyborców jako kandydat na jedno z 14 przysługujących im teraz mandatów. Po kolejnych spotkaniach wszystkich niemieckich stronnictw politycznych nie znalazł się jednak na liście wspólnych kandydatów, choć miał poparcie żydowskich wyborców oraz Hausbesitzerverein i Deutscher Verein⁷⁷. W czasie tych wyborów dochodziło do gorących sporów wewnątrz obozu niemieckiego i wśród wyborców żydowskich, którzy musieli stawiać sobie pytanie, czy i jak Żydzi mają występować w sojuszu z mniej lub bardziej umiarkowanymi, ale jednak antysemitami. Po wyborach z 1913 r. obóz liberalny, włącznie z Żydami, utrzymał jeszcze władzę w Radzie Miejskiej⁷⁸, ale był to wstęp do generalnej zmiany po I wojnie, kiedy również ostrawscy Żydzi musieli przemyśleć swoje narodowe identyfikacje i polityczne stanowisko. Nie wiemy niestety, jak się do tego ustosunkował Alois Schwarz. Sam swoją działalność, jak większość osób związanych z obozem liberalnym, interpretował zapewne jako służbę dla dobra kultury i humanitaryzmu, jak brzmiał tytuł jego tekstu poświęconego łożu B'nai B'rith⁷⁹.

Summary

Alois Schwarz (1854–1928), Spokesman of Ostrava Jews' Integration into German Culture Janusz Spyra

Born in Moravia, Alois Schwarz was a chemist and brewery specialist, who later in his life organized international congresses in this field. He also founded the Austrian Association of Cold Beer Production (Österreichischer Verein für Eis- und Kälteindustrie), and edited its magazine „Zeitschrift des Vereins für Eis- und Kälteindustrie“. On the whole, he published around one hundred scientific works, and his articles in professional magazines were published as separate brochures. He was an honored member of several international associations. He was connected with Moravian Ostrava, where he worked as a professor of chemistry and natural history at the Landes- Oberrealschule. In 1881 he married Hedwig, the daughter of Emanuel Neumann, the owner of a brewery in Radvanice in Cieszyn Silesia. Schwarz belonged to the social and political elite of Moravian Ostrava and who, like the majority

⁷⁴ KLADIWA, P. – POKLUDOVÁ, A. – KAFKOVÁ, R.: Lesk a bída, s. 449–453, Jeszcze w 1897 r. żydowscy wyborcy wymusili na władzach Związku Niemieckiego jednoznacznie antysemicką deklarację.

⁷⁵ *Ostrauer Zeitung*, 16. 4. 1908 i nast.; *Silesia*, 24. 5. 1908, s. 6; KLADIWA, P. – POKLUDOVÁ, A. – KAFKOVÁ, R.: Lesk a bída, s. 409.

⁷⁶ Był też rzeczoznawcą sądu okręgowego w Morawskiej Ostrawie w zakresie chemii. *Ostravský sborník a adresář*, II: 1909–1910, sest. O. Skýpala a L. Rozehnal. Mor. Ostrava 1910, s. CXXXIII.

⁷⁷ *Silesia*, 11. 1. 1913, s. 3; tamże, 23. 1. 1913, s. 4; tamże, 25. 1. 1913, s. 3. Wszedł do Komisji Sanitarnej oraz do komisji sprawdzającej jakość dostaw wody. Tamże, 9. 3 1913, s. 6.

⁷⁸ KLADIWA, P. – POKLUDOVÁ, A. – KAFKOVÁ, R.: Lesk a bída, s. 414, 436.

⁷⁹ SCHWARZ, Alois: Fünfzig Jahre Arbeit im Dienste der Kultur und Humanität im Gebiet von Mähr.-Ostrau. In: *B'nai B'rith*, 3, 1924, 10, s. 272–276.

of the Jewish establishment, supported German liberals that did the most for Jews to obtain equality in the Austrian-Hungarian Monarchy. Being a member of the town council of Moravian Ostrava for three terms, he also contributed to the building of the city theatre. He was involved in the activities of many associations in Moravian Ostrava, especially of the Craft Society (Gewerbe-Verein), the volunteer fire department and the German School Association (Deutscher Schul-Verein). His biggest credit was the organization and the management of a high school for girls, the Female High School (Mädchen-Lyzeum; 1902). It was an attempt to solve the problem of the inaccessibility of general education at the secondary level for girls. He ran the Female High School for twenty years, promoting the model of modern education in German. As a long-term member of the religious community in Moravian Ostrava and as the head of the school section, he offered the same model to Jewish children and teenagers. He fervently supported the idea that Jews should accept the German language and culture, which was believed to be universal according to the general notion of humanism that was promoted by the Jewish association „B'nai B'rith” (Brethren of the Covenant), of which he was a member. The German model of acculturation questioned aggressive antisemitism, which was also evident at the beginning of the 20th century among Germans dwelling in the industrial region of Ostrava, which eventually led to Alois Schwarz being deprived of his position on the city council due to him being Jewish.

Współczesne środowisko dydaktyków historii w Polsce

DANUTA KONIECZKA-ŚLIWIŃSKA

Konieczka-Śliwińska, Danuta: Contemporary Circle of History Didactics in Poland

The article is not an exhaustive paper on the condition of contemporary history education in Poland's higher education institutions, but merely an introduction to the much needed discussion on the condition of contemporary history education in Poland.

*Key words History of Education * History of Teaching Methodology * Polish History Didactics Circles * Poland, journals * International Association of History Teachers*

Contact Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; konsliw@amu.edu.pl

Dydaktyka historii w polskiej refleksji naukowej to przede wszystkim dziedzina wiedzy zajmująca się edukacją historyczną społeczeństwa w przeszłości i współcześnie. Rozumiana jest także jako dyscyplina naukowa badająca przenikanie wiedzy historycznej do grup społecznych (zwłaszcza młodzieży) oraz kształtowanie się ich świadomości i kultury historycznej, a także działalność edukacyjną różnych instytucji w tym zakresie¹. Pojęcie *dydaktyka historii* pojawiło się w polskiej literaturze dydaktyczno-historycznej w okresie międzywojennym, funkcjonując wówczas obok innego określenia *metodyka nauczania historii*. Oba te terminy przez jakiś czas były stosowane zamiennie, a nawet w latach 50. i 60. XX wieku metodyka nauczania historii wyparła w Polsce dydaktykę historii, naśladując słownictwo radzieckie. Jednak, jak przekonuje Jerzy Maternicki, dydaktyka historii jest pojęciem zdecydowanie szerszym, ponieważ obejmującym nie tylko praktyczną działalność w dziedzinie edukacji historycznej, ale również szeroko rozumiane badania nad upowszechnianiem historii². W przeciwieństwie do metodyki nauczania historii, która koncentruje się przede wszystkim na rozważaniach o charakterze instruktażowym, dotyczy warsztatu dydaktycznego nauczyciela historii³. Niewątpliwie wzmocnieniu pozycji dydaktyki historii w systemie nauk pomogło wprowadzenie jej do zestawu przedmiotów akademickich w latach 20. XX wieku, a także powstanie zakładów dydaktyki historii w wielu szkołach wyższych na przełomie lat 60. i 70.

¹ MATERNICKI, Jerzy: Teoretyczne i metodologiczne podstawy dydaktyki historii. In: MATERNICKI Jerzy – MAJOREK Czesław – SUCHOŃSKI Adam: *Dydaktyka historii*. Warszawa 1993, s. 23; TENŻE: Dydaktyka historii. In: MATERNICKI, Jerzy (ed.): *Współczesna dydaktyka historii : Zarys encyklopedyczny dla nauczycieli nauczycieli i studentów*. Warszawa 2004, s. 43.

² MATERNICKI, J.: Teoretyczne i metodologiczne, s. 10.

³ STĘPNIK, Andrzej: Metodyka nauczania historii. In: MATERNICKI, J. (ed.): *Współczesna dydaktyka*, s. 191.

Niniejszy tekst nie jest wyczerpującym opracowaniem stanu współczesnej dydaktyki historii w szkołach wyższych w Polsce, bo taka synteza wymagałaby wieloosobowych badań nie tylko archiwalnych, ale także pamięciologicznych, polegających m.in. na przeprowadzeniu wywiadów i zebraniu relacji od osób współtworzących polskie środowisko dydaktyczno-historyczne w ostatnich latach. W mojej intencji ma być jedynie wprowadzeniem w tak potrzebną dyskusję nad kondycją współczesnej dydaktyki historii w naszym kraju. Obecność i stały rozwój w szkołach wyższych odpowiednio przygotowanej kadry dydaktyczno-historycznej, która programuje i realizuje poszczególne formy zdobywania lub doskonalenia kompetencji edukacyjnych wydaje się być głównym czynnikiem warunkującym optymalizację procesu kształcenia nauczycieli historii. Bez prowadzenia badań dydaktycznych, indywidualnego rozwoju naukowego wykładowców, wymiany międzynarodowej, a także stałej współpracy uczelnianych zakładów/pracowni dydaktyki historii z otoczeniem naukowym i kulturalnym trudno jest bowiem oczekiwać rozwoju tej dyscypliny naukowej.

Polskie środowisko dydaktyków historii w badaniach naukowych

Choć refleksja nad edukacją historyczną w Polsce sięga XVII wieku, kiedy to zaczęto zastanawiać się nad pożytkami płynącymi z uczenia się historii, to jednak całościowe badania nad polskim środowiskiem dydaktyków historii nie mają – niestety – tak wieloletniej tradycji. Jak dotąd, główny nurt tych badań stanowią przede wszystkim prace inicjowane i podejmowane przez prof. Jerzego Maternickiego w odniesieniu do polskiego środowiska historycznego, w ramach których analizą objęci zostali także dydaktycy historii⁴. W założeniach metodologicznych wspomnianych badań przyjęto bowiem zasadę o wydzieleniu kategorii „historycy – inni”, do której zaliczono m.in. dydaktyków historii, a także wyróżnieniu wśród zainteresowań twórczych historyków – działalności popularyzatorsko-dydaktycznej, jako podstawy do wyodrębnienia oddzielnej grupy badanych⁵. W ten sposób wśród obszernych analiz dotyczących historyków tzw. ogólnych, historyków dziejów politycznych, społeczno-gospodarczych, państwa i prawa, wojen i wojskowości, oświaty i kultury, możemy znaleźć także informacje związane z osobami zajmującymi się szeroko rozumianą dydaktyką historii w danym okresie historycznym lub na danym terenie⁶.

Na kanwie tych zdecydowanie szerokich badań nad polskim środowiskiem historycznym prof. Maternicki szczegółowo zajął się także stricte problematyką rozwoju polskiej dydaktyki historii w XIX i XX wieku⁷. Poza omówieniem dziejów dydaktyki historii

⁴ MATERNICKI, Jerzy (ed.): *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*, I–V. Warszawa 1986–1990; TENŻE: *Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*. Rzeszów 1999; MATERNICKI, Jerzy – ZASZKLINIĄK, Leonid (edd.): *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku*, 1–5. Rzeszów 2004–2007.

⁵ MATERNICKI, Jerzy: *Polskie środowisko historyczne w latach 1918–1939. Założenia metodologiczne badań, ich organizacja i dotychczasowe wyniki*. *Kwartalnik Historyczny*, 1986, 1, s. 180.

⁶ Patrz np. na temat warszawskich dydaktyków historii w okresie międzywojennym: MATERNICKI, J.: *Warszawskie środowisko historyczne*, s. 121, a także na temat wybranych dydaktyków historii związanych ze środowiskiem lwowskim: CENTKOWSKI, Jerzy: *Ewa Małczyńska jako dydaktyk historii*. In: MATERNICKI, J. – ZASZKLINIĄK, L. (edd.): *Wielokulturowe środowisko*, IV, s. 484–493; WÓJCIK-ŁAGAN, Hanna: *Franciszek Bujak jako dydaktyk historii*. In: MATERNICKI, J. – ZASZKLINIĄK, L. (edd.): *Wielokulturowe środowisko*, V, s. 500–510.

⁷ MATERNICKI, Jerzy: *Dydaktyka historii w Polsce 1773–1918*. Warszawa 1974; TENŻE: *Polska dydaktyka historii 1918–1939: Materiały i komentarze*. Warszawa 1978.

w Polsce, począwszy od 1773 roku aż po rok 1939, i krytycznym omówieniem wybranych tekstów źródłowych, zaprezentował także propozycję teoretycznych i metodologicznych podstaw dydaktyki historii, publikując pod takim tytułem najpierw książkę w 1990 roku⁸, a potem włączając te zagadnienia do współautorskiego (z Adamem Suchońskim i Czesławem Majorkiem) podręcznika akademickiego, wydanego w roku 1993⁹. Dalsze losy współczesnego środowiska dydaktycznego zostały opisane także w formie licznych haseł w zbiorowym opracowaniu encyklopedycznym pt. *Współczesna dydaktyka historii*, opublikowanym w 2004 roku pod jego redakcją¹⁰. Szczególnie ważny wydaje się ostatni głos prof. Maternickiego, zaprezentowany na łamach *Wiadomości Historycznych* w 2004 roku, gdzie przestrzega bardzo wyraźnie przed grozącymi polskiej dydaktyce zagrożeniami: *Istnieje jednak realna groźba, że ograniczając aspiracje poznawcze tej dziedziny wiedzy, przesadnie koncentrując uwagę na jej zadaniach doraźnych, praktycznych, możemy z czasem doprowadzić do deprofesjonalizacji polskiej dydaktyki historii. Straci ona status dyscypliny naukowej, stanie się natomiast na powrót dziedziną porad fachowych i zawodowego wtajemniczenia przyszłych nauczycieli historii*¹¹. Co warto podkreślić, badania prof. Maternickiego dotyczące polskiego środowiska historyczno-dydaktycznego najprężniej rozwijały się w latach 80. i 90. XX wieku, zaś po roku 2000 ograniczyły się jedynie do terenu Lwowa i osób z tym ośrodkiem związanych. Tymczasem sytuacja polskiej dydaktyki historii ulega dalszym przemianom, a trwające już drugie dziesięciolecie przekształcenia zarówno polskiej szkoły, jak i nauki (nie tylko historycznej), skłaniają do konieczności wznowienia badań zwłaszcza w odniesieniu do współczesnej kondycji środowiska dydaktyczno-historycznego.

Poza wspomnianymi badaniami całościowymi podejmowane są także próby podsumowania losów poszczególnych środowisk związanych z głównymi ośrodkami naukowymi w Polsce. Zazwyczaj przy okazji jubileuszy profesorskich opracowuje się także informacje na temat prowadzonego (a często także utworzonego) przez daną osobę zakładu lub pracowni dydaktyki historii. Tak było m.in. w przypadku środowiska wrocławskiego, które upamiętniło nie tylko 40-lecie pracy naukowej prof. Grażyny Pańko, ale również jubileusz Zakładu Dydaktyki Historii i Wiedzy o Społeczeństwie w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego¹². Przy tej okazji prof. Joanna Wojdon zorganizowała debatę pt. *Dzień dzisiejszy i perspektywy dydaktyki historii w Polsce na tle europejskim* z udziałem przedstawicieli najważniejszych ośrodków dydaktyczno-historycznych z całego kraju¹³. Podobną inicjatywę podsumowania kierunków badawczych danego ośrodka podjęto

⁸ MATERNICKI, Jerzy: *Teoretyczne i metodologiczne podstawy dydaktyki historii*. Warszawa 1990.

⁹ MATERNICKI, J. – MAJOREK, C. – SUCHOŃSKI, A.: *Dydaktyka historii*.

¹⁰ MATERNICKI, J. (ed.): *Współczesna dydaktyka*.

¹¹ MATERNICKI, Jerzy: *Profesjonalizacja polskiej dydaktyki historii w XX wieku*. *Wiadomości Historyczne*, 2004, 2, s. 30.

¹² PAŃKO, Grażyna: *Z historii Zakładu Dydaktyki Historii w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego*. In: PAŃKO, Grażyna – WOJDON, Joanna (edd.): *Edukacja historyczna i obywatelska w szkolnictwie ponadgimnazjalnym*. Toruń 2003, s. 15–17; WOJDON, Joanna – TECHMAŃSKA, Barbara (edd.): *Wokół problemów edukacji... Księga pamiątkowa dedykowana Pani Profesor Grażynie Pańko z okazji 40-lecia Zakładu Dydaktyki Historii i Wiedzy o Społeczeństwie w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego*. Wrocław 2012.

¹³ Zapis tej debaty został opublikowany na łamach czasopisma *Klio*. Por.: WOJDON, Joanna: *Debaty Dzień dzisiejszy i perspektywy dydaktyki historii w Polsce na tle europejskim*. *Klio : Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 26, 2013, 3, s. 209–235.

m.in. w Zielonej Górze z okazji 70-lecia urodzin prof. Kazimierza Stachury¹⁴ oraz na Uniwersytecie im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w 40-lecie Zakładu Dydaktyki Historii¹⁵. Nieco inaczej stało się w przypadku środowiska warszawskiego, kiedy to próby jego syntezy podjęła się osoba z zewnątrz: prof. Adam Suchoński w ramach szerszych badań nad środowiskiem historyków warszawskich opisał także warszawskich dydaktyków historii¹⁶. Nadal jednak wiele ośrodków dydaktyczno-historycznych w Polsce (w tym m.in. Poznań, Toruń czy Rzeszów) nie opracowało swojej syntezy historycznej, podsumowującej zazwyczaj kilkudziesięcioletnią już aktywność naukową i dydaktyczną. Ze względu na nieubłagalny upływ czasu sprawa ta wydaje się być coraz bardziej paląca.

Dydaktycy historii w świetle danych statystycznych

Wg portalu *Nauka Polska* (bazy danych Ośrodka Przetwarzania Informacji od 1991 r.), w którym rejestrowani są wszyscy pracownicy nauki w Polsce, na koniec 2015 roku 38 osób ze stopniem co najmniej doktora habilitowanego ma wpisaną dydaktykę historii jako specjalność naukową¹⁷. Wśród podanych w wykazie naukowców są 4 osoby, dla których jest to główna specjalność (w kolejności alfabetycznej: Mariola Hoszowska, Barbara Kubis, Czesław Nowarski, Adam Suchoński), 2 osoby nie są historykami (reprezentują nauki o polityce lub pedagogikę, a dydaktyka historii jest ich dodatkową specjalnością), 4 osoby niestety już nie żyją (Jerzy Centkowski, Hanna Konopka, Czesław Majorek, Tadeusz Słowikowski). Po uwzględnieniu tych danych stanowi to 32 osób ze stopniem naukowym doktora habilitowanego lub profesora zwyczajnego, których możemy zaliczyć do współczesnego środowiska dydaktyczno-historycznego w Polsce. Z kolei w wykazie pracowników naukowych ze stopniem doktora – 76 osób podało dydaktykę historii jako swoją specjalność naukową. Po uwzględnieniu 4 osób, które nie są historykami (reprezentują nauki filologiczne lub pedagogikę) oraz 4 osób, które już nie żyją (Marian Dąbrowa, Wit Górczyński, Eleonora Trzcinińska, Andrzej Wasiak), grupa ta liczy 68 przedstawicieli, z czego aż 21 osób zadeklarowało, że dydaktyka historii jest ich jedyną specjalnością naukową. Trzeba jednak pamiętać, że w tej grupie część nazwisk się powtarza, są to bowiem te same osoby, które mają również habilitację i profesurę z zakresu dydaktyki historii¹⁸. Łącznie zatem liczebność współczesnego środowiska dydaktyków historii w Polsce to niewiele ponad 60 osób ze stopniem doktora, doktora habilitowanego lub tytułem profesora. W ostatnich trzech latach do tej grupy dołączyły tylko 3 nowe osoby, a 7 uzyskała habilitację lub profesurę.

¹⁴ JAWORSKI, Tadeusz: W 70 rocznicę urodzin Profesora Kazimierza Stachury. In: JAWORSKI, Tadeusz – BURDA, Bogumiła – SZYMCAK, Małgorzata (edd.): *Nauczanie blokowe i zintegrowane przedmiotów humanistycznych w zreformowanej szkole*. Zielona Góra 2002, s. 7–8.

¹⁵ WRÓBEL-LIPOWA, Krystyna: Kierunki badań w Zakładzie Dydaktyki Historii IH UMCS w Lublinie. In: KUDŁA, Lucyna – NOWARSKI, Czesław (edd.): *Dydaktyka historii jako dyscyplina akademicka wobec wyzwań współczesności*. Kraków 2008, s. 199–206; TENŻE: Czterdzieści lat dydaktyki historii w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. *Res Historica*, 2004, 18, s. 9–11.

¹⁶ SUCHOŃSKI, Adam: Warszawscy dydaktycy historii w XX w. In: DROZDOWSKI, Marian – SZWANKOWSKA, Hanna (edd.): *Warszawskie środowisko historyczne w XX w.* Warszawa 1997, s. 105–118.

¹⁷ Patrz: <http://www.nauka-polska.pl/dhtml/raportyWyszukiwanie/wyszukiwanieLudzieNauki.fs?lang=pl> (dostęp: 20. 1. 2016).

¹⁸ Patrz: <http://www.nauka-polska.pl/dhtml/raportyWyszukiwanie/wyszukiwaniePraceBadawcze.fs?lang=pl> (dostęp: 20. 1. 2016).

Poza dydaktyką historii badacze ci zajmują się praktycznie wszystkimi dziedzinami nauki historycznej. Zadeklarowali bowiem nie tylko typowe specjalności związane z poszczególnymi epokami historycznymi (w tej grupie najwięcej jest historyków nowożytnych oraz szeroko rozumianej historii XX wieku lub historii najnowszej), ale także historię oświaty i szkolnictwa, historię wychowania, historię historiografii, nauki pomocnicze historii, historię regionalną, historię wojskowości. Część osób zajmuje się dodatkowo również edukacją regionalną lub wiedzą o społeczeństwie (w rozumieniu przedmiotu nauczanego w polskim systemie oświaty, określanego często jako *wychowanie obywatelskie* lub *edukacja obywatelska*). Poza tym mamy tu przekrój różnorodnych problemów szczegółowych, jak np. społeczne problemy środków masowego komunikowania, historia najnowsza Niemiec, media w edukacji, zarządzanie informacją i wiedzą, stereotypy etniczne, stosunki polsko-czechosłowackie, dzieje duchowieństwa katolickiego w Polsce. Oznacza to, że dydaktyka historii dla wielu tych naukowców stanowi jedynie jeden z kilku innych obszarów zainteresowań badawczych, nie zawsze dla nich główny, a często – pewnie tylko dodatkowy. Jest to niewątpliwie jedna z głównych przyczyn słabości polskiego środowiska dydaktyczno-historycznego, które w praktyce dydaktyką historii zajmuje się niejako na marginesie swoich głównych badań naukowych i jest skłonna zadeklarować ją jako swoją specjalność przede wszystkim na poziomie doktoratu, przy kolejnych stopniach naukowych – tendencja ta zdecydowanie maleje, a przeważa dążenie do poszerzania zakresu swoich zainteresowań na obszary związane stricte z nauką historyczną.

Warto jednak zauważyć, że dane statystyczne podane w bazach OPI pozwalają nam jedynie na bardzo ogólną orientację w sformalizowanym stanie personalnym tego środowiska, niestety nie dostarczają nam informacji o stopniu bieżącej aktywności naukowej wskazanej grupy ani o podejmowanych przez nich projektach badawczych, chociażby z tego względu, że z pewnością znaczną część z nich stanowią także emerytowani już pracownicy nauki, a zawarte dane dotyczą głównie uzyskiwanych stopni naukowych.

Dydaktyka historii w strukturach uczelnianych

Jednym z czynników warunkujących profesjonalizację polskiej dydaktyki historii jest – jak pisze Jerzy Maternicki – zaplecze instytucjonalne w postaci uczelnianych zakładów dydaktyki historii¹⁹. Na 19 uczelni publicznych, które zajmowały się w ostatnich latach kształceniem nauczycieli i funkcjonowały w nich przez kilkanaście, a często i kilkadziesiąt lat zakłady/pracownie dydaktyki historii: już tylko w 10 uczelniach działają zakłady odwołujące się w swojej nazwie do dydaktyki historii (Uniwersytet Rzeszowski, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Uniwersytet Zielonogórski, Uniwersytet Gdański, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Uniwersytet Wrocławski, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Śląski). W 4 uczelniach zakłady zmieniły nazwę: na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie powstał Zakład Historii Kultury i Edukacji Historycznej, na Uniwersytecie Pedagogicznym im. KEN w Krakowie – Katedra Edukacji Historycznej, na Uniwersytecie Łódzkim – Pracownia Dydaktyki i Technologii Informacyjnej, a na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie – Zakład Edukacji Historycznej i Dziedzictwa Kulturowego. W 5 uczelniach (na Uniwersytecie Jana Długosza w Częstochowie,

¹⁹ MATERNICKI, J.: Profesjonalizacja polskiej dydaktyki historii, s. 30.

Uniwersytecie w Białymstoku, Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie, Uniwersytecie Szczecińskim oraz na Uniwersytecie Opolskim) nie funkcjonują już odrębne zakłady/pracownie formalnie zajmujące się dydaktyką historii, a pracujący w nich w poprzednich latach dydaktycy historii albo przeszli do innych jednostek instytucyjnych lub ogólnouczelnianych, albo są już na emeryturze. Nie znaczy to jednak, że w wymienionych uczelniach nie ma możliwości ukończenia specjalności nauczycielskiej w zakresie historii. Kształcenie przyszłych nauczycieli historii odbywa się wówczas najczęściej w ramach międzywydziałowych, ogólnouczelnianych jednostek (centrów kształcenia nauczycieli), które oferują studentom różnych kierunków przedmioty psychologiczno-pedagogiczne i dydaktyczne, zgodnie z ministerialnymi standardami.

Pod względem rozwoju instytucjonalnego zaplecza dydaktyki historii wyraźnie daje się zauważyć tendencja spadkowa, widoczna zwłaszcza w ostatnich kilku latach, kiedy to zarówno ze względu na starzenie się naukowej kadry dydaktyczno-historycznego, a także niż demograficzny wśród kandydatów na studia, coraz więcej uczelni podejmuje decyzje o likwidacji lub przekształceniu zakładów dydaktyki historii.

Dodatkowym wskaźnikiem opisującym stan współczesnego środowiska dydaktyczno-historycznego w strukturach uczelnianych jest liczebność pracowników zakładów/pracowni zajmujących się kształceniem nauczycieli historii. Jak wynika z danych podawanych na stronach domowych badanych uczelni publicznych, w grudniu 2015 roku 65 osób przypisanych było do tych jednostek instytucyjnych. Pod względem liczebności największe zakłady dydaktyki historii funkcjonują aktualnie na Uniwersytecie Wrocławskim i Poznańskim (po 7 etatowych pracowników), najmniejszy natomiast zakład jest na Uniwersytecie Rzeszowskim (tylko 2 etatowych pracowników). Dane te jednak wymagają dalszych uściśleń ze względu na indywidualną sytuację kadrową poszczególnych jednostek, m.in. w Poznaniu w Zakładzie Dydaktyki Historii zatrudnieni są także psychologzy i pedagodzy, zaś na Uniwersytecie Jagiellońskim – w Zakładzie Historii Kultury i Edukacji Historycznej tylko 2 osoby są dydaktykami historii.

Dydaktyka historii w strukturach pozauczelnianych

Kondycję polskiego środowiska dydaktyczno-historycznego odzwierciedla także jego aktywność w strukturach pozauczelnianych, w różnego rodzaju gremiach naukowych zarówno w kraju, jak i za granicą. Począwszy od IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu w 1925 roku, prawie na każdym zjeździe obradowała odrębna sekcja dydaktyczna. Już na pierwszym posiedzeniu sekcji na zjeździe poznańskim szczegółowo rozważano kwestię organizacji kształcenia nauczycieli, podejmując uchwałę o jego powołaniu z Instytutami pedagogicznymi, którym należało – zdaniem uczestników zjazdu – *na-dać większe naukowe i praktyczne rozwinięcie*²⁰. Uważano wówczas, że w procesie kształcenia nauczycieli na poziomie akademickim ważne jest zapoznanie studentów zarówno z aspektem naukowym nauczania historii, jak i z jego wymiarem metodycznym. Wreszcie, postulowano jak najszybsze powołanie fachowego czasopisma z zakresu dydaktyki, jako pilnej potrzeby w zakresie przygotowania nauczycieli historii²¹. Co warto podkreślić, to już

²⁰ Por. *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925 r.*, II: *Protokoły*. Lwów 1927, s. 176.

²¹ Tamże, s. 180, 182.

właśnie na VI Zjeździe w Wilnie w 1935 roku zwrócono uwagę na konieczność wzajemnego powiązania trzech komponentów procesu kształcenia nauczyciela historii: przygotowania merytorycznego (naukowego) z przygotowaniem pedagogicznym i obowiązkową praktyką²². Problematyka kształcenia nauczycieli, a także rozwój badań nad polską dydaktyką historii były przedmiotem m.in. Zjazdu w Lublinie w 1968 r.²³ i w Toruniu w 1974 roku²⁴.

Stałym elementem integrującym polskie środowisko dydaktyczno-historyczne jest niewątpliwie Komisja Dydaktyczna przy Zarządzie Głównym Polskiego Towarzystwa Historycznego działająca nieprzerwanie od 1932 roku²⁵. Do jej zadań należy m.in. współpraca z władzami oświatowymi, ośrodkami kształcenia kandydatów do zawodu nauczyciela, ośrodkami doskonalenia nauczycieli historii, organizacja spotkań i zjazdów nauczycieli historii, współudział w wydawaniu czasopisma *Wiadomości Historyczne*, wspieranie nauczycieli historii w doskonaleniu swojego warsztatu dydaktycznego i w prowadzeniu badań naukowych, opieka zwłaszcza nad absolwentami specjalności nauczycielskiej rozpoczynającymi pracę w szkole²⁶.

Poza Komisją Dydaktyczną, działającą przy Polskim Towarzystwie Historycznym, okresowo funkcjonowały również inne gremia naukowe skupiające środowisko dydaktyków historii, jak np. Komisja Dydaktyki Historii Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk działająca w latach 1985–1993 oraz po jej zamknięciu – Krajowa Komisja Dydaktyki Historii utworzona w 1994 roku. Do zadań wspomnianych Komisji należała m.in. integracja polskiego środowiska dydaktyków historii poprzez jego reprezentowanie na zewnątrz, ułatwianie współpracy z historykami i władzami szkolnymi, inicjowanie i organizowanie krajowych i międzynarodowych konferencji naukowych dotyczących szeroko rozumianej edukacji historycznej, współpraca z Ministerstwem Edukacji Narodowej i Sportu w kwestiach dotyczących nauczania historii²⁷.

Na forum międzynarodowym polskie środowisko historyczne aktywizuje się w ramach Międzynarodowego Stowarzyszenia Dydaktyków Historii (International Society of History Didactics, skrót ISHD), założonego w 1980 roku w Tutzing, a zrzeszającego pracowników naukowych zajmujących się problematyką edukacji historycznej oraz kształceniem i doskonaleniem nauczycieli historii²⁸. Z Polski należą do niego m.in. Barbara Kubis,

²² Patrz opis dyskusji podczas obrad sekcji VIII poświęconej nauczaniu historii: *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, II: *Protokoły*. Lwów 1936, s. 233–234, a także wystąpienie Franciszka Bujaka nt. przygotowania naukowego nauczyciela historii oraz Wisławy Knapowskiej o przygotowaniu pedagogicznym kandydatów na nauczycieli historii w szkołach średnich.

²³ Patrz np. referat: SŁOWIKOWSKI, Tadeusz: Aktualny stan badań nad dziejami nauczania historii oraz postulaty na przyszłość. In: *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 17–21 września 1968 r.*, II: *Referaty plenarne – sekcje VII–XI*. Warszawa 1968, s. 205–213.

²⁴ Patrz referat: GIEYSZTOR, Aleksander – MATERNICKI, Jerzy: *Niektóre problemy dydaktyczne studium historycznego w szkołach wyższych*. In: SŁOWIKOWSKI, Tadeusz (ed.): *Problemy dydaktyki historii w szkole średniej i wyższej. XI Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Toruniu: Kolokwium Komisji Dydaktycznej PTH (Toruń, 8 września 1974)*. Toruń 1974, s. 26–36.

²⁵ Por. m.in. ZIELECKI, Alojzy: Komisja Dydaktyczna Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Historycznego. In: MATERNICKI, J. (ed.): *Współczesna dydaktyka*, s. 148.

²⁶ Projekt regulaminu Komisji Dydaktycznej Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Historycznego, przyjęty na posiedzeniu w dniu 3 kwietnia 1957 r. APAN Warszawa. Polskie Towarzystwo Historyczne. Komisja Dydaktyczna (lata 1948–1951, 1956–1959). Sygn. 1–3, teczka nr 27 (strony nie numerowane).

²⁷ MATERNICKI, Jerzy: Krajowa Komisja Dydaktyki Historii. In: TENŻE (ed.): *Współczesna dydaktyka*, s. 158.

²⁸ CENTKOWSKI, Jerzy: Międzynarodowe Towarzystwo Dydaktyki Historii: International Society for History Didactics). In: MATERNICKI, J. (ed.): *Współczesna dydaktyka*, s. 191.

Jerzy Centkowski, Adam Suchoński, Grażyna Okła, Maria Kujawska, Joanna Wojdon, Danuta Konieczka-Śliwińska, Grzegorz Chomicki, Barbara Wagner. Od roku 2012 przedstawiciel polskiego środowiska – prof. Joanna Wojdon pełni funkcję redaktora w głównym periodyku Stowarzyszenia *Yearbook – Jahrbuch – Annales*, wydawanym corocznie.

Formy integracji środowiska dydaktyczno-historycznego

Równie ważnym zapleczem instytucjonalnym polskiej dydaktyki historii, a jednocześnie niezbędnym forum wymiany doświadczeń i prezentacji wyników badań jest rynek czasopism naukowych. Począwszy od 1933 roku funkcję fachowego czasopisma dydaktycznego dla szerokiego grona odbiorców (nie tylko ze świata nauki, ale także doradców metodycznych, a przede wszystkim dla nauczycieli pracujących w szkołach) pełnią *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, ukazujące się po II wojnie światowej pod nazwą *Wiadomości Historycznych*, a od 2006 roku jako *Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie*²⁹. Początkowo głównym wydawcą WH był Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Historycznego, później Ministerstwo Oświaty (Ministerstwo Oświaty i Wychowania, Ministerstwo Edukacji Narodowej), Państwowe Zakłady Wydawnictwa Szkolnych (późniejsze Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne), w ostatnich latach – Spółka Wydawnicza Dr Josef Raabe, a obecnie Agencja AS Józef Szewczyk³⁰. Pismo to, w udany sposób łączy w sobie problematykę akademickiej dydaktyki historii z propozycjami rozwiązań praktycznych, z tego względu znajduje swoich odbiorców nie tylko wśród naukowej kadry zajmującej się kształceniem nauczycieli, ale również w środowisku nauczycieli pracujących w różnych typach szkół.

Od 2011 roku – dzięki uprzejmości Redakcji – środowisko dydaktyczno-historyczne wypełnia swoimi artykułami i recenzjami jeden numer rocznie w wysoko punktowanym kwartalniku naukowym *KLIO : Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* wydawanego przez Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Poza recenzowanymi artykułami syntetycznymi publikowane są w nim teksty o charakterze dyskusyjnym, recenzje i omówienia, noty bibliograficzne oraz dział zatytułowany *Kronika naukowa* poświęcony najważniejszym konferencjom naukowym, projektom edukacyjnym i innym wydarzeniom z zakresu dydaktyki historii³¹.

Niewątpliwie jedną z ważniejszych form integracji środowiska dydaktyczno-historycznego, zapewniającą możliwość zaprezentowania najnowszych badań i wymianę wzajemnych doświadczeń, są liczne konferencje i spotkania naukowe. Niemalże stałym patronem konferencji naukowych środowiska dydaktyczno-historycznego jest Polskie Towarzystwo Historyczne i Komisja Dydaktyczna przy Zarządzie Głównym PTH. Początkowo organizowane były wyłącznie w ramach powszechnych zjazdów historyków polskich, potem także pomiędzy zjazdami, ale do końca lat 70. XX wieku nie miały charakteru regularnego. W latach 1985–1993, dzięki inicjatywie wspomnianej wcześniej Komisji Dydaktyki Historii Komitetu Nauk Historycznych PAN, organizowano w miarę systematyczny cykl konferencji dydaktycznych w poszczególnych ośrodkach uczelnianych (m.in. w Kra-

²⁹ Patrz strona internetowa redakcji *Wiadomości Historycznych z Wiedzą o Społeczeństwie*: <http://aspress.com.pl/historia.html> (dostęp 20. 1. 2016).

³⁰ RULKA, Janusz: *Wiadomości Historyczne*. In: MATERNICKI, J. (ed.): *Współczesna dydaktyka*, s. 417–418.

³¹ Patrz strona internetowa KLIO: <http://www.klio.umk.pl/>, (dostęp 20. 1. 2016).

kanie, Toruniu, Poznaniu, Rzeszowie, Opolu)³². W latach 90. XX wieku cykliczne spotkania o charakterze naukowym organizował m.in. ośrodek krakowski pod nazwą *Szkoły Dydaktyków Historii*³³, w ostatnim czasie także ośrodek wrocławski w trójprzedmiotowym cyklu *Edukacja – Kultura – Społeczeństwo*³⁴. Od 2003 roku nieprzerwanie każdego września spotkamy się na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu na *Toruńskich Spotkaniach Dydaktycznych*, organizowanych przez Zakład Dydaktyki Historii i Wiedzy o Społeczeństwie oraz Stowarzyszenie Oświatowców Polskich w Toruniu³⁵.

Warto także wspomnieć o inicjatywie wykorzystującej nowoczesne formy komunikacji, zainicjowanej i prowadzonej przez Zbigniewa Osińskiego na platformie internetowej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. *Baza wiedzy dla dydaktyków historii* (<http://kampus.umsc.lublin.pl>) oprócz pełnych tekstów artykułów z zakresu dydaktyki historii zawiera także adresy stron przydatnych dla tej dziedziny wiedzy, informacje o publikacjach i badaniach dydaktyków polskich, a także listę adresową poczty elektronicznej osób zarejestrowanych w bazie jako dydaktycy historii³⁶.

Główne nurty badań naukowych i publikacje z zakresu dydaktyki historii

Polskie środowisko dydaktyczno-historyczne, zdaniem Jerzego Maternickiego, prowadzi badania w czterech zasadniczych kierunkach. Pierwszy z nich to badania o charakterze historycznym nad dziejami edukacji historycznej i rozwojem myśli dydaktyczno-historycznej w poszczególnych epokach. Drugi to rozważania poświęcone teoretycznym i metodologicznym problemom dydaktyki historii, sposobom rozumienia historii, jej tradycji i społecznym funkcjom. Trzeci kierunek to badania empiryczne nad aktualną rzeczywistością edukacyjną i współczesną edukacją historyczną. Ostatni kierunek badań

³² MATERNICKI, Jerzy: Konferencje dydaktyków historii. In: TENŻE (ed.): *Współczesna dydaktyka*, s. 150.

³³ MAZUR, Janina – ZIELECKI, Alojzy (edd.): *Organizacja studiów pedagogicznych (stacjonarnych i zaocznych) w uniwersytetach i wyższych szkołach pedagogicznych*. Kraków 1996 oraz TYCHŻE (edd.): *Praktyczne kształcenie kandydatów na nauczycieli historii*. Rzeszów 1998.

³⁴ Z każdej konferencji ukazują się trzy oddzielne książki. Patrz np.: PAŃKO, Grażyna – SKOTNICKA, Małgorzata – TECHMAŃSKA, Barbara (edd.): *Edukacja 2010*. Opole – Wrocław – Lublin 2011; TECHMAŃSKA, Barbara – ZAWADKA, Marek (edd.): *Kultura 2010*. Opole 2011; TECHMAŃSKA, Barbara – ZAWADKA, Marek (edd.): *Społeczeństwo 2010*. Opole 2011.

³⁵ Każde spotkanie w Toruniu poświęcone jest odrębnej problematyce, a wygłoszone referaty i komunikaty są wydawane następnie w publikacji pokonferencyjnej: ROSZAK, Stanisław – STRZELECKA, Małgorzata – ZIÓŁKOWSKI, Mariusz (edd.): *Tradycja i mity w edukacji historycznej w dobie reformy : I Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*. Toruń 2004; ROSZAK, Stanisław – STRZELECKA, Małgorzata – WIECZOREK, Agnieszka (edd.): *Region w edukacji historycznej. Nauka – doradztwo – praktyka : II Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*. Toruń 2005; TYCHŻE (edd.): *Źródła w edukacji historycznej : III Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*. Toruń 2006; ROSZAK, Stanisław – STRZELECKA, Małgorzata (edd.): *Muzea i archiwa w edukacji historycznej : IV Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*. Toruń 2007; ROSZAK, Stanisław – STRZELECKA, Małgorzata – WIECZOREK, Agnieszka (edd.): *Polska – Europa – świat w szkolnych podręcznikach historii : V Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*. Toruń 2008; TYCHŻE (edd.): *Miejsca pamięci w edukacji historycznej : VI Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*. Toruń 2009; TYCHŻE (edd.): *Obraz, dźwięk i smak w edukacji historycznej : VII Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*. Toruń 2010; TYCHŻE (edd.): *Parlament – konstytucja – demokracja w edukacji historycznej i obywatelskiej : VIII Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*. Toruń 2011; TYCHŻE (edd.): *Wizualizacje historii : IX Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*. Toruń 2012; ROSZAK, Stanisław – STRZELECKA, Małgorzata – WIECZOREK, Agnieszka – WRÓBEL, Łukasz (edd.): *Kierunki badań dydaktycznych : Kierunki zmian edukacji historycznej : X Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*. Toruń 2013.

³⁶ Patrz więcej na ten temat: OSIŃSKI, Zbigniew: Supplement – internetowa baza wiedzy z zakresu dydaktyki historii. *Wiadomości Historyczne*, 2007, 1, s. 12.

stanowią badania porównawcze, dotyczące systemów edukacyjnych w różnych krajach³⁷. Prezentacji wyników tych badań lub szerszych refleksji powstałych na ich kanwie dokonuje się m.in. na łamach zbiorowych syntez i autorskich opracowań podsumowujących aktualny stan dydaktyki historii w Polsce. Fundamentalną publikacją w tym zakresie jest wielokrotnie cytowana w niniejszym artykule praca zbiorowa Jerzego Maternickiego, Adama Suchońskiego i nie żyjącego już Czesława Majorki, pt. *Dydaktyka historii*³⁸. Po raz pierwszy podsumowano w niej nie tylko najnowsze badania nad szkolną edukacją historyczną oraz metodami i środkami dydaktycznymi w nauczaniu historii, ale przede wszystkim zaprezentowano teoretyczne i metodologiczne podstawy dydaktyki historii. Cennym uzupełnieniem tej publikacji, zwłaszcza w odniesieniu do zmian, jakie dokonały się w nauczaniu historii po reformie systemu oświaty w Polsce w 1999 roku, jest opracowanie o charakterze encyklopedycznym pod redakcją Jerzego Maternickiego – pt. *Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny dla nauczycieli*³⁹. W kolejnych latach na rynku wydawniczym pojawiły się także trzy autorskie książki dydaktyków historii (Marii Kujawskiej, Alojzego Zieleckiego i Marii Bieniek) stanowiące ich indywidualne podsumowanie najważniejszych przemian w nauczaniu historii w Polsce, zarówno w wymiarze teoretycznym, jak i praktycznym⁴⁰. W 2006 roku środowisko krakowskie, skupione m.in. w ówczesnej Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej, zorganizowało ogólnopolską konferencję naukową poświęconą relacjom dydaktyki historii jako odrębnej dyscypliny akademickiej wobec wyzwań współczesności. Książka pokonferencyjna, która ukazała się w dwa lata później, dokumentowała ówczesny stan polskiej dydaktyki historii w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku i była znaczącym, całościowym opracowaniem na ten temat⁴¹. Ostatnim wydawnictwem o charakterze syntezy z zakresu dydaktyki historii jest seria Wydawnictwa Naukowego PWN, w ramach której ukazały się dwie książki: Ewy Choraży, Danuty Konieczki-Śliwińskiej i Stanisława Roszaka, pt. *Edukacja historyczna w szkole. Teoria i praktyka* oraz Janusza Korzeniowskiego i Małgorzaty Machałek pt. *Edukacja obywatelska w szkole : Teoria i praktyka*⁴². Stanowią one, jak do tej pory, najnowszą prezentację aktualnych problemów współczesnej dydaktyki historii w Polsce, wskazując m.in. na zupełnie nowe obszary refleksji, jakie pojawiły się w ostatnim czasie, np. obecność mitów i stereotypów w edukacji szkolnej, edukacyjne znaczenie miejsc pamięci, zastosowanie nowych technologii w nauczaniu historii, rozwój pozaszkolnych form edukacji historycznej, takich jak edukacja muzealna czy edukacja archiwalna.

W obrębie wyróżnionych przez J. Maternickiego czterech głównych kierunkach badań historyczno-dydaktycznych dają się jeszcze wyodrębnić mniejsze nurty refleksji nauko-

³⁷ MATERNICKI, Jerzy: Problemy, metody i funkcje dydaktyki historii. In: MATERNICKI, J. – MAJOREK, C. – SUCHOŃSKI, A.: *Dydaktyka historii*, s. 27–28.

³⁸ MATERNICKI, J. – MAJOREK, C. – SUCHOŃSKI, A.: *Dydaktyka historii*.

³⁹ MATERNICKI, J. (ed.): *Współczesna dydaktyka*.

⁴⁰ KUJAWSKA, Maria: *Problemy współczesnej edukacji historycznej*. Poznań 2001; ZIELECKI, Alojzy: *Wprowadzenie do dydaktyki historii*. Kraków 2007; BIENIEK, Maria: *Dydaktyka historii : Wybrane zagadnienia*. Olsztyn 2007.

⁴¹ KUDŁA, Lucyna – NOWARSKI, Czesław (edd.): *Dydaktyka historii jako dyscyplina akademicka wobec wyzwań współczesności*. Kraków 2008.

⁴² CHORAŻY, Ewa – KONIECZKA-ŚLIWIŃSKA, Danuta – ROSZAK, Stanisław: *Edukacja historyczna w szkole : Teoria i praktyka*. Warszawa 2008; KORZENIOWSKI, Janusz – MACHAŁEK, Małgorzata: *Edukacja obywatelska w szkole : Teoria i praktyka*. Warszawa 2011.

wej nad zagadnieniami kluczowymi dla tej dziedziny wiedzy. Jednym z takich nurtów są badania nad modelem kształcenia nauczyciela historii. Refleksja nad przygotowaniem nauczycieli historii towarzyszy bowiem rozwojowi polskiej dydaktyki historii już od czasów Komisji Edukacji Narodowej. Jednak dopiero rozbudowa seminariów nauczycielskich w XIX wieku, a przede wszystkim powołanie liceów pedagogicznych w latach 30. XX wieku zainicjowało szerszą dyskusję na ten temat⁴³. Zdecydowany rozwój badań naukowych nad optymalnym modelem kształcenia nauczycieli historii nastąpił wraz z rozwojem systemu oświaty w Polsce po II wojnie światowej, kiedy to nie tylko podejmowano analizę stanu i kierunków rozwoju kształcenia nauczycieli w Polsce Ludowej, ale zaczęto także interesować się tą problematyką w odniesieniu do wcześniejszych epok. Wśród wielorakich prac, zarówno w formie obszernych monografii, jak i mniejszych objętościowo artykułów, można wyróżnić cztery zasadnicze kierunki refleksji. Pierwszy z nich to badania historyczne poświęcone nauczycielom historii, ich kwalifikacjom naukowym i dydaktycznym w poszczególnych okresach historycznych⁴⁴. Drugi nurt stanowią badania dotyczące jednej z form kształcenia nauczycieli, takich jak np. seminaria nauczycielskie, licea pedagogiczne czy wyższe szkoły pedagogiczne⁴⁵. Trzeci nurt to z kolei badania poświęcone całościowemu procesowi kształcenia i doskonalenia nauczycieli, obejmującemu nie tylko kształcenie kandydatów do zawodu nauczycielskiego, ale także rozwijanie kompetencji zawodowych nauczycieli już pracujących w szkole⁴⁶. Ostatnią grupę badań, najbardziej rozległą, reprezentują prace poświęcone wybranym kompetencjom nauczycieli historii oraz wynikającym z nich konsekwencjom dla procesu kształcenia i doskonalenia nauczycieli, także ze względu na przekształcenia systemu oświaty w Polsce⁴⁷.

Problematyka badań nad modelem kształcenia nauczycieli historii w Polsce podejmowana była także w ramach międzynarodowych lub ogólnopolskich spotkań naukowych, stanowiąc główny lub poboczny temat konferencji. Pierwszą tego typu całościową dyskusję nad kształceniem nauczycieli historii podjęto podczas międzynarodowej konferencji naukowej w Poznaniu, zorganizowanej w dniach 21–23 września 1995 roku pod hasłem *Nauczyciel historii – ku nowej formacji dydaktycznej*⁴⁸. Istotny wkład w rozwój badań nad praktycznym kształceniem nauczycieli miał również ośrodek krakowski, który

⁴³ WÓJCIK-ŁAGAN, Hanna – ZIELECKI, Alojzy: Kształcenie nauczycieli historii. In: MATERNICKI, J. (ed.): Współczesna dydaktyka, s. 160–162.

⁴⁴ Patrz m.in. ZWOLSKA, Wanda: Nauczyciele historii w gimnazjach galicyjskich w dobie autonomicznej (1867–1914). *Rocznik Łódzki*, 1971, 15, s. 183–199; GÓRCZYŃSKI, Wit: Nauczyciele historii w szkołach średnich Królestwa Polskiego w latach 1815–1830. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, 1984, 26, s. 19–59.

⁴⁵ Patrz m.in. NOWARSKI, Czesław: *Akademickie kształcenie nauczycieli historii w Polsce (1945–1980)*. Kraków 1999; DOROSZEWSKI, Jerzy: *Seminaria nauczycielskie w Polsce w świetle polityki oświatowej państwa (1918–1937)*. Lublin 2002; MĘYNARCYK-TOMCZYK, Anita: *Edukacja historyczna w liceach pedagogicznych (1944–1970): Teoria i praktyka*. Kielce 2009.

⁴⁶ Patrz m.in.: WÓJCIK-ŁAGAN, Hanna: *Nauczyciele historii szkół średnich i powszechnych w latach 1918–1939: kształcenie, doksztalcenie, doskonalenie*. Kielce 1999; KOZMIAN, Danuta: *Kształcenie i doksztalcenie nauczycieli szkół podstawowych w województwie szczecińskim*. Warszawa 1986; JAROWIECKI, Jerzy – NOWECKI, Bogdan – RUTA, Zygmunt (edd.): *Kształcenie nauczycieli w Polsce Ludowej 1945–1975*. Kraków 1983.

⁴⁷ Patrz m.in. JULKOWSKA, Violetta: Kompleksowe przygotowanie nauczycieli i studentów historii do realizacji zadań edukacyjnych szkoły XXI wieku. In: JAWORSKI, Tadeusz – BURDA, Bogumiła – SZYMCZAK, Małgorzata (edd.): *Nauczanie blokowe i zintegrowane przedmiotów humanistycznych w zreformowanej szkole*. Zielona Góra 2002, s. 73–83; STRZELECKA, Małgorzata: Nowe wyzwania w procesie kształcenia nauczycieli historii. In: ROSZAK, S. – STRZELECKA, M. – ZIÓŁKOWSKI, M. (edd.): *Tradycja i mity*, s. 289–301.

⁴⁸ KUJAWSKA, Maria (ed.): *Nauczyciel historii – ku nowej formacji dydaktycznej*. Poznań 1996.

dwukrotnie (w 1995 i 1997 roku) zorganizował tzw. Szkołę Dydaktyków Historii, poświęconą dogłębnej analizie akademickiego kształcenia nauczycieli historii (m.in. przygotowaniu studentów historii do lekcji próbnych, praktykom pedagogicznym, organizacji zajęć na specjalności nauczycielskiej)⁴⁹.

Drugim, niezwykle istotnym dla rozwoju polskiej dydaktyki historii, nurtem badań są rozważania nad szkolnym podręcznikiem historii. Wśród różnorodnej problematyki podręcznikowej można wyróżnić kilka zespołów zagadnień, wokół których toczyła się dotychczasowa dyskusja i prowadzone były badania szczegółowe. Pierwszy zespół problemowy dotyczy szeroko rozumianej roli i funkcji szkolnego podręcznika historii, postrzeganych w kontekście celów, jakie ma urzeczywistniać, i warunków, w jakich spełnia swoje zadanie. Dyskusja w tym zakresie prowadzona jest niejako równolegle: w obrębie dydaktyki ogólnej (podręcznik szkolny) oraz dydaktyki historii (podręcznik historii)⁵⁰. Drugi nurt badawczy zajmuje się przede wszystkim strukturą i treścią podręcznika, jego elementami składowymi, pełnionymi przez nie funkcjami oraz ich doбором i układem. Wyrażenie w tym nurcie wyodrębniają się także badania nad obecnością historii regionalnej w treściach i strukturze podręczników dla poszczególnych typów szkół⁵¹. Trzeci zespół problemowy związany jest z analizą rodzajów (typów) podręczników, zarówno na kanwie typologii wypracowanych na gruncie dydaktyki ogólnej, jak i szczegółowo w odniesieniu tylko do podręczników historii⁵². Grupę czwartą stanowią badania nad formą graficzno-językową podręcznika. W jej zakres wchodzi także analiza szeroko rozumianej obudowy dydaktycznej, wyrażanie treści, ich przystępność, czytelność i edytorstwo oraz badanie recepcji treści podręcznika⁵³. Odrębny zespół zagadnień stanowią metody i techniki ba-

⁴⁹ MAZUR, Janina – ZIELECKI, Alojzy (edd.): *Organizacja studiów pedagogicznych (stacjonarnych i zaocznych) w uniwersytetach i wyższych szkołach pedagogicznych*. Kraków 1996; TYCHŹE (edd.): *Praktyczne kształcenie kandydatów na nauczycieli historii*. Rzeszów 1998.

⁵⁰ Na gruncie dydaktyki ogólnej ten nurt badań nad podręcznikiem odzwierciedlają prace: LECH, Konstanty: *Systemy nauczania*. Warszawa 1964; OKOŃ, Wincenty: *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*. Warszawa 1984; SKRZYPCZAK, Józef: *Podręcznik szkolny : wymagania, ocena, rozbudowa, metodyka stosowania*. Poznań 2003. Natomiast w odniesieniu do podręczników historii szczegółowe badania i klasyfikacje pełnionych przez nie funkcji prowadzili głównie A. Zielecki, J. Maternicki i W. Kojs. Patrz prace: ZIELECKI Alojzy: *Role i funkcje podręcznika historii*. Rzeszów 1984; TENŹE: *Wprowadzenie do dydaktyki historii*. Kraków 2007; MATERNICKI, Jerzy: *O nowy kształt edukacji historycznej*. Warszawa 1984; KOJS, Wincenty: *Uwarunkowania dydaktycznych funkcji podręcznika*. Warszawa 1975.

⁵¹ Por. prace m.in. ZUJEW, Dymitr: *Podręcznik szkolny*. Warszawa 1986; KOJS, W.: *Uwarunkowania*; KO-SZEWSKA, Barbara (ed.): *Z badań nad podręcznikiem szkolnym*. Warszawa 1980; MAJOREK, Czesław: *Struktura informacji w podręczniku do nauczania historii*. *Wiadomości Historyczne*, 1977, 3; MIKA, Jerzy: *Koncepcja podręcznika historii regionalnej : Śląsk Opolski*. In: KUJAWSKA, Maria (ed.): *Podręcznik historii : perspektywy modernizacji*. Poznań 1994, s. 129–132; PÓŁCWIARTEK, Józef: *Historia regionalna i lokalna w podręcznikach historii dla szkoły w Polsce XXI wieku*. In: WALCZAK, Jan – ZIELECKI, Alojzy (edd.): *Przeszość w szkole przyszłości : Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej „Podręczniki historii dla szkoły XXI wieku”*, Częstochowa 20–22 V 1997. Częstochowa 1997, s. 125–136; BURDA, Bogumiła: *Koncepcja podręcznika regionalnego dla Środkowego Nadodrza*. In: Tamże, s. 137–142.

⁵² Ogólne typologie rodzajów podręczników proponowanych na gruncie dydaktyki ogólnej przedstawił i szeroko omówił J. Skrzypczak w swojej pracy. Patrz: SKRZYPCZAK, Józef: *Konstruowanie i ocenę podręczników*. Poznań – Rzeszów 1997. W dydaktyce historii natomiast funkcjonują głównie typologie J. Maternickiego oraz koncepcja M. Kujawskiej. Por. prace: MATERNICKI, Jerzy: *Trzy typy szkolnego podręcznika historii*. *Wiadomości Historyczne*, 1975, 4, s. 162–169; KUJAWSKA, Maria: *Podręcznik obudowany do nauczania i uczenia się historii*. In: TAŹ (ed.): *Podręcznik historii*, s. 55–65.

⁵³ Por. prace m.in.: ZIELECKI, Alojzy: *Dydaktyczna koncepcja podręcznika historii i jego obudowy*. In: WALCZAK, J. – ZIELECKI, A. (edd.): *Przeszość w szkole przyszłości*, s. 13–29; GLIMOS–NADGÓRSKA, Anna: *Krytyczna analiza koncepcji dydaktycznej podręczników szkolnych historii dla szkoły podstawowej obowiązują-*

dań podręczników historii na trzech etapach ich opracowywania, dające się podzielić na badania diagnostyczne, badania podczas pracy autorsko-wydawniczej, badania gotowych podręczników funkcjonujących w praktyce szkolnej⁵⁴. Dość wyraźny nurt badawczy zajmuje się także badaniem możliwości wykorzystania podręczników w edukacji szkolnej oraz w samokształceniu ucznia⁵⁵. Wśród podanych zagadnień dodatkowo można jeszcze wyróżnić charakterystyczne badania nad zagranicznymi podręcznikami historii⁵⁶, badania sondażowe oceny i odbioru podręczników szkolnych wśród uczniów i nauczycieli⁵⁷ oraz badania nad narracją podręcznikową⁵⁸.

W ostatnim dziesięcioleciu rozwinął się szczególnie także nurt badań nad dziejami edukacji historycznej w okresie po II wojnie światowej. Przemiany społeczno-polityczne w Polsce po 1989 roku, otwarcie archiwów i dostęp do materiałów źródłowych m.in. Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej czy Instytutu Pamięci Narodowej umożliwiły przeprowadzenie nowych poszukiwań badawczych i ukazanie rzeczywistości edukacyjnej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w świetle nowych interpretacji i ocen. Dotyczy to zarówno szerszych problemów, jak np. strategia wychowawcza w PRL czy ideologizacja komunistyczna szkolnej edukacji historycznej w tym okresie, jak i węższych zagadnień poświęconych nauczaniu historii w określonym typie szkół⁵⁹. Oczywistym bodźcem pobudzającym badania nad współczesną edukacją historyczną były także ostatnie reformy systemu oświaty w Polsce z lat 1999 i 2008/2009. Wprowadzone wówczas nowe rozwiązania organizacyjne (skrócono m.in. szkoły podstawowe, wprowadzono gimnazja i szkoły ponadgimnazjalne), programowe (pojawiła się *Podstawa programowa kształcenia ogólnego*), dydaktyczne czy egzaminacyjne niejako wymogły na środowisku dydaktyków historii zajęcie się tymi problemami i udzielenie wsparcia nauczycielom historii w realizacji nowych zadań, jak np. korelacja i integracja wiedzy, nauczanie blokowe, ścieżki

cych w Polsce Ludowej w latach 1945–1980. *Wiadomości Historyczne*, 1984, 1, s. 55–65; KREUTZ, Mieczysław: *Rozumienie tekstów*. Warszawa 1968; BOLECHOWSKA, Maria: *Recepcja treści podręczników do nauczania historii. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach : Zeszyt Katedry Pedagogiki*, 4. Katowice 1965; BIENIEK, Maria: *Obudowa dydaktyczna polskich podręczników historii 1795–1914*. Olsztyn 2001.

⁵⁴ Por. prace: ZACZYŃSKI, Władysław: *Praca badawcza nauczyciela*. Warszawa 1995; PARNOWSKI, Tadeusz: *Merytoryczne i edytorskie problemy podręczników*. Warszawa 1976.

⁵⁵ SZYBKA, Czesław: *Samodzielna praca uczniów na lekcjach historii*. Warszawa 1964.

⁵⁶ Patrz prace J. Centkowskiego dotyczące niemieckich podręczników historii. CENTKOWSKI, Jerzy: *Poszukiwanie nowoczesnego modelu podręcznika historii w Niemczech*. In: KUJAWSKA, M. (ed.): *Podręcznik historii*, s. 87–93; TENŻE: *Współczesne niemieckie podręczniki historii*. In: WALCZAK, J. – ZIELECKI, A. (edd.): *Przeszłość w szkole przyszłości*, s. 297–305 oraz inne prace na temat europejskich doświadczeń podręcznikowych, np.: KUŹNIAR, Marta: *Współczesny podręcznik historii w Austrii*. In: Tamże, s. 305–309; PAŃKO, Grażyna: *Obudowa dydaktyczna czeskich podręczników do historii z lat dziewięćdziesiątych*. In: Tamże, s. 315–320.

⁵⁷ Patrz prace: DĄBROWA, Marian: *Podręczniki szkolne w ocenie nauczycieli i uczniów*. In: KUJAWSKA, M. (ed.): *Podręcznik historii*, s. 132–137; KUJAWSKA, Maria: *Polskie podręczniki historii – rzeczywistość i perspektywa zmian*. In: WALCZAK, J. – ZIELECKI, A. (ed.): *Przeszłość w szkole przyszłości*, s. 29–37.

⁵⁸ Patrz: KONIECZKA-ŚLIWIŃSKA, Danuta: *Retoryka we współczesnych szkolnych podręcznikach historii*. Poznań 2001; TOMALSKA, Halina: *Współczesne uwarunkowania narracji w podręczniku historii*. In: KUBIS, Barbara (ed.): *Edukacja historyczna a współczesność : Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi dr. hab. Adamowi Suchońskiemu w czterdziestolecie pracy dydaktycznej i naukowej oraz z okazji siedemdziesiątych urodzin*. Opole 2003, s. 475–485.

⁵⁹ OSIŃSKI, Zbigniew: *Nauczanie historii w szkołach podstawowych w Polsce w latach 1944–1989 : Uwarunkowania organizacyjne oraz ideologiczno-polityczne*. Toruń 2006; MŁYNARCZYK-TOMCZYK, Anita: *Edukacja historyczna w liceach pedagogicznych (1944–1970) : Teoria i praktyka*. Kielce 2009; WAGNER, Barbara: *Strategia wychowawcza w PRL*. Warszawa 2009; BRYNKUS, Józef: *Komunistyczna ideologizacja a szkolna edukacja historyczna w Polsce (1944–1989)*. Kraków 2013.

międzyprzedmiotowe czy system egzaminów zewnętrznych⁶⁰. Innym, znaczącym impulsem do rozwoju badań dydaktyczno-historycznych było niewątpliwie przystąpienie Polski do Unii Europejskiej i związane z tym otwarcie się na edukację regionalną, edukację europejską oraz edukację międzykulturową. W kilku znaczących ośrodkach naukowych w Polsce zorganizowano wówczas konferencje naukowe (np. w Białymstoku, Zielonej Górze, Częstochowie), podejmujące tę problematykę w odniesieniu do nauczania historii, poszukując genezy tych zjawisk m.in. w doświadczeniach polskiej szkoły okresu Druhej Rzeczypospolitej, jak i starając się odpowiedzieć na pytanie, jak należy współcześnie uczyć historii w warunkach integracji europejskiej i społeczeństwa wielokulturowego⁶¹.

Stałym obszarem refleksji polskiego środowiska dydaktyczno-historycznego, ale dość nierównomiernie rozwijającym się, ponieważ uzależnionym od ciągłych zmian, jakie wywołuje dokonujący się postęp technologiczny, jest problematyka szeroko rozumianych mediów edukacyjnych i wykorzystania technologii informacyjnej w edukacji historycznej. W 2001 roku w Bydgoszczy, ówczesna Akademia Bydgoska (dzisiejszy Uniwersytet Kazimierza Wielkiego) zorganizowała ogólnopolską konferencję naukową po raz pierwszy poświęconą zagadnieniom multimediów w edukacji historycznej i społecznej. Dyskutowano tam m.in. o wpływie nowych mediów na teorię dydaktyki historii i wiedzy o społeczeństwie, a także o wykorzystaniu komputera, internetu i innych środków audiowizualnych w nauczaniu historii⁶². Problematyka ta powróciła ponownie w 2012 roku, podczas międzynarodowej konferencji naukowej w Lublinie, kiedy to wspólnie historycy i archiwiści rozważali kwestię multimediów i źródeł historycznych w nauczaniu i badaniu⁶³.

Trzeba również wspomnieć o zupełnie nowych obszarach badań dydaktyków historii, podejmowanych w ostatnich latach ze szczególnym natężeniem, a inspirowanych problematyką obecną w najnowszych poszukiwaniach nie tylko historyków, ale także przedstawicieli innych dyscyplin naukowych (socjologów, kulturoznawców, archeologów, historyków sztuki). Jest to m.in. kwestia obecności kobiet w programach i podręcznikach szkolnych⁶⁴, zagadnienie pamięci w edukacji⁶⁵, a także szeroko rozumiana edukacja mu-

⁶⁰ Patrz np. KUJAWSKA, Maria (ed.): *Uczeń w Nowej Szkole : Edukacja humanistyczna*. Poznań 2002; PAŃKO, G. – WOJDON, J. (edd.): *Edukacja historyczna*; JAWORSKI, Tadeusz – BURDA, Bogumiła – SZYMCZAK, Małgorzata (edd.): *Nauczanie blokowe i zintegrowane przedmiotów humanistycznych w zreformowanej szkole*. Zielona Góra 2002; SROGOSZ, Tadeusz – URBANOWICZ, Beata (edd.): *Nauczanie blokowe i zintegrowane w praktyce szkolnej*. Częstochowa 2003; PAŃKO, Grażyna – WOJDON, Joanna (edd.): *Korelacja – integracja wiedzy – szansa dla ucznia*. Wrocław 2006.

⁶¹ Por. np. KONOPKA, Hanna (ed.): *Edukacja w procesie integracji europejskiej*. Białystok 2003; BURDA, Bogumiła – HALCZAK, Bogdan (edd.): *Wielokulturowość w nauczaniu historii*. Zielona Góra 2004; OKŁA, Grażyna: *Wielokulturowość w nauczaniu historii w okresie drugiej Rzeczypospolitej*. Kielce 2008; LEWANDOWSKA, Izabela: *Historyczna świadomość regionalna : Z badań nad młodzieżą licealną Warmii i Mazur*. Olsztyn 2003; BURDA, Bogumiła – SZYMCZAK, Małgorzata (edd.): *„Duża i mała ojczyzna” w świadomości historycznej, źródłach i edukacji*. Zielona Góra 2010.

⁶² RULKA, Janusz – TARNOWSKA, Barbara (edd.): *Multimedia w edukacji historycznej i społecznej*. Bydgoszcz 2002.

⁶³ AUSZ, Mariusz – SZABACIUK, Małgorzata (edd.): *Multimedia a źródła historyczne w nauczaniu i badaniach*. Lublin 2015.

⁶⁴ Patrz np. SZYMCZAK, Małgorzata: *Kobiety w polskich programach i podręcznikach do nauczania historii dla szkoły średniej po II wojnie światowej*. Zielona Góra 2011; CHMURA-RUTKOWSKA, Iwona – GŁOWACKA-SOBIECH, Edyta – SKÓRZYŃSKA, Izabela (edd.): *„Niegodne historii”?: O nieobecności i stereotypowych wizerunkach kobiet w świetle podręcznikowej narracji historycznej w gimnazjum*. Poznań 2015.

⁶⁵ POPIOŁEK, Bożena – CHŁOSTA-SIKORSKA, Agnieszka – KICIŃSKA, Urszula (edd.): *Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej, 1: Historia i edukacja*. Kraków 2013.

zealna i edukacja w miejscach pamięci⁶⁶. Na razie sygnalizowane są one pojedynczymi konferencjami czy publikacjami, ale wyraźnie można zaobserwować tendencję do ich rozwoju i bardziej pogłębionej refleksji w odniesieniu do dydaktyki historii.

Podsumowanie

Nie ulega wątpliwości, że niesprzyjającym aktualnie warunkom rozwoju polskiej humanistyki, a co za tym idzie także dydaktyki historii, jest się w stanie przeciwstawić tylko silne środowisko naukowe, podejmujące nowoczesne prace badawcze i rozwijające się zarówno pod względem personalnym, jak i instytucjonalnym. Aby to było możliwe, koniecznym wydaje się podjęcie szerokich, międzyuczelnianych badań nad polskim środowiskiem dydaktyków historii w trzech powiązanych ze sobą obszarach: historycznym, teraźniejszym i przyszłościowym, dokumentujących nie tylko minione lata, ale wskazujących także aktualne kierunki rozwoju i nowe pola badawcze. Ze względu na upływ czasu sprawą niezwykle pilną jest opracowanie w poszczególnych ośrodkach naukowych dziejów zakładów/pracowni dydaktyki historii, ukazujących ich największe osiągnięcia, rozwój kadrowy, miejsce w strukturze uczelnianej. Z kolei ze względu na zmieniającą się rzeczywistość i postęp nauki historycznej (choć nie tylko jej samej) potrzebne wydaje się ponowne podjęcie kluczowych dla dydaktyki historii tematów badawczych, takich jak odpowiedź na fundamentalne pytania po co uczyć historii, jak przygotować kreatywnych nauczycieli historii, w jaki sposób uczyć nowoczesnie itp. W przeciwnym razie, nie tylko nie uda się wzmocnić polskiego środowiska dydaktyczno-historycznego, ale i nie zatrzyma się procesu jego rozpadu.

Summary

Contemporary Circle of History Didactics in Poland Danuta Konieczka-Śliwińska

Without a doubt, the current unfavorable conditions of development of the Polish humanities, and in turn history education, can only be faced by a strong academic environment, one that conducts modern academic research and grows both personally and institutionally. To make this possible, widespread academic research needs to commence on the topic of Polish circles of history didactics, covering three inter-related fields: historical, contemporary and future-related, which would not only document the past, but also show current directions of development and new research fields. Given the time, it seems urgent for individual scientific units to work on the history and legacy of history education institutions that would highlight their major achievements, staff development and their place within university structures. On the other hand, given the changing reality and developments in historical research (as well as in other fields), it seems necessary to return to certain academic issues crucial for history education, such as the fundamental question of the purpose of teaching history, ways of generating creative history teachers, methods of providing modern education, etc. Otherwise, not only will we fail to empower the Polish history teaching circles, but we will also fail to stop their disintegration.

⁶⁶ KRANZ, Tomasz: *Edukacja historyczna w miejscach pamięci : Zarys problematyki*. Lublin 2009; WYSOK, Wiesław – STEPNIK, Andrzej (edd.): *Edukacja muzealna w Polsce : Aspekty, konteksty, ujęcia*. Lublin 2013.

LITERATURA

Recenze

KOLÁČNÝ, Jaroslav – STEINOVÁ, Šárka – WAAGE, Vladimír: *Urbarium neoconscriptum cum explicatione brevi čili Nově sepsaný řád všech trvalých povinností a rent, které plní a odvádějí dědiční poddaní slavného kláštera Broumova ve městě a okolí*. Praha : Národní zemědělské muzeum, 2014, 226 s. ISBN 978-80-86874-53-1; ISSN 0862-8483.

Nový editorský počín se vrací k dávno známé a oceňované archiválii, k tzv. Broumovskému urbáři (součást archivního fondu Velkostatek Broumov uloženého ve Státním oblastním archivu Zámrsk), který byl roku 1977 prohlášen archivní kulturní památkou. Jako takový má kritickou edici, včetně černobílého vydání obrazové přílohy, z autorské dílny Vratislava Šmelhause z let 1975 a 1976. Nejnověji se spojily Národní zemědělské muzeum v Praze, Státní oblastní archiv Zámrsk a Agentura pro rozvoj Broumova k přípravě a vydání nové edice této pozoruhodné památky z poslední čtvrtiny 17. století (urbář byl pořízen v letech 1676–1677). Z běžné produkce úředních knih vrchnostenských kanceláří pozdního 17. století (na řadě panství se v té době objevila nová generace úřednictva, jejíž představy o pracovních postupech a výsledcích se od předchůdců lišily, ale jen výjimečně po sobě její příslušníci zanechali srovnatelnou stopu) vyčnívá tento urbář svými „přílohami“: rámcovými pohledovými mapami (autoři této edice souběžně volně užívají i termínů *obrazové mapy* či *mapové obrázky*) každé lokality, jejíž aktuální stav a povinnosti vůči vrchnosti byly zaznamenány. Protože v originále jsou navíc tyto výtvarné přílohy provedeny v barvě, jedná se v současnosti o velmi oceňovaný a na pohled neobyčejně půvabný pramen. Je třeba připustit, že do jisté míry schematické výtvarné zachycení podoby lokalit polického a broumovské panství ve 70. let 17. století nejen nepostrádá osobitou krásu, ale má i svěbytnou vypovídací hodnotu. Autoři edice upozorňují na realisticky zachycenou podobu některých (především sakrálních) staveb, která je dnes více či méně odlišná. Za povšimnutí možná stojí (editoři to nijak nekommentují) realistické zachycení kominů (téměř vždy i s kouřem) na nepřehlédnutelném množství venkovských stavení. Na většině z těchto pohledových map jsou nějakým způsobem zachyceni i lidé, nejruznější hospodářské zvířectvo, schematicky základní fáze obdělávání polí, naopak poměrně realisticky záprah třetího koně při zvládání prudkého stoupání cesty. Vkrádá se i myšlenka na možnost bližšího charakterizování cest právě pomocí postaviček: na některé z nich autor viděl kočár s čtyřspřežím, na jiné pouze venkovana s trakařem. Nicméně takové úvahy už patří uživateli edice, autoři se do nich také nepouští.

Neobyčejně hodnotný je i text zachycený v editované úřední knize. Kromě předpokládatelných (a dnes již poměrně důkladně zpracovaných) údajů o majetku a povinnostech obyvatel, si autor (vrchnostenský úředník) neodpustil například záznam některých místních pověstí. Z dnešního pohledu je velmi zajímavý nejenom svérázný popis tehdejší krajiny pomocí neobvyklých příměrů a přirovnání (*roklina tak dlouhá, že dobrý výstřel z pistole by musel letět dlouho*), ale i uvedení obvyklých způsobů, jak ji udržovat, aby lidem neškodila. *Bukvice se musí v lese rychle sebrat, jinak divoká prasata se tu shromáždí a škody napáchají*, mysleli si například lidé, včetně odpovědného panského úředníka, na odlehlem území Broumovského výběžku v poslední čtvrtině 17. století. A další podobné postřehy jsou mimoděk zachyceny v textu, jehož původním úkolem bylo vytvoření podkladu fiskálního typu. Vznikl tak nejen záznam konkrétních postojů obyvatel daného regionu, ale i nepřehlédnutelný soubor názorů na způsob života, včetně jinde nezachycených praktických aspektů.

Autoři edice vytvořili český překlad urbáře. To na jedné straně přiblíží tuto zajímavou památku širšímu okruhu badatelů, ale i pouhých čtenářů. Na druhé straně je třeba akceptovat překladatelův výklad užitých pojmů. Úvod k edici je tvořen několika samostatnými kapitoly, které poměrně podrobně rozebírají urbáře jako diplomatickou kategorii i výstup dobového úřadování, dále je tu samostatná část o mapování Broumova a především popisná a výčtová charakteristika obcí v urbáři zachycených a podrobný popis tzv. horizontů (čtyři pohledové mapy hraničních partií obou panství, které dohromady tvoří kruhové panorama Broumovské kotliny a na rozdíl od pohledových map jednotlivých obcí na sebe navazují). Na závěr této části je připojena tabulka různých variant názvů zmiňovaných obcí. Další částí úvodu je pojednání o rodině Johanna Georga Hesselia, tedy o autorovi editovaného urbáře v širších souvislostech. Pod názvem *Kritická edice* se skrývá pouze seznam zkratk používaných dále v edici, což přímo odkazuje k možná největší slabině předkládané práce. Nikde totiž nejsou popsány konkrétní použité ediční (a případně i překladové) zásady, které autoři použili. Jde o komplikovanou práci jak z ohledu edičního (překlad, úřední text), tak po stránce technické (množství dnes neobvyklých grafických značek v textu, odkazy na mapový doprovod). Přesto autoři nezveřejnili ani v obecné rovině principy, jimiž se při své práci řídili. Od věci by obecně nebyla větší pečlivost například při sestavování závěrečného soupisu informačních zdrojů (některá jména jsou uvedena nepřesně, některé v textu citované práce

v něm dokonce úplně chybějí), technické sjednocení formy poznámkového aparátu v rámci celého úvodu či autorské vymezení jeho jednotlivých částí. Věcná nepřesnost se vloudila i do závěrečného poděkování.

Tak luxusní pramen, jakým nepochybně Broumovský urbář je, si jistě zaslouží edici, která reflektuje aktuální technické možnosti. Ta předkládaná, vybavená nejen kvalitním papírem, ale i zvětšeným formátem re-produkovaných pohledových map jednotlivých lokalit, takové parametry nepochybně splňuje. Knižní verze je navíc oproti případným digitálním variantám spolehlivě dlouhodobě zajištěna a obecným vnímáním jaksí „dobře uchopitelná“.

Marie Macková

PIKETTY, Thomas: *Kapitál v 21. století*. Praha : Euro-media Group, k. s. – Knižní klub v edici Universum, 2015, 663 s. ISBN 978-80-242-4870-7.

Thomas Piketty je profesorem na pařížské Vysoké škole sociálních věd a na École d'économie de Paris. Zabývá se dlouhodobě distribucí bohatství a příjmovou nerovností ve společnosti. Tato témata jsou také středobodem jeho monumentálního díla *Kapitál v 21. století*, které se dostalo prostřednictvím překladu do rukou českého čtenáře v minulém roce. Kniha francouzského ekonoma se stala velice rychle jedním z nejčtenějších ekonomických děl. Našla si své nadšené příznivce i řadu kritiků, především z řad ekonomů.¹ Od prvního vydání knihy se prodalo již více než 1,5 milionu výtisků, což je v dnešní době v rámci odborné literatury ohromující číslo.

Často je kniha srovnávána s Marxovým největším dílem *Kapitál*. Domnívám se, že se jedná ve velké míře o popularizační a snad i komerční klam, neboť autor používá logicky jiných metod výzkumu, než jaké mohl využívat v 19. století Karl Marx, a Piketty rovněž na více místech analyzuje a kritizuje Marxův *Kapitál*. Podle autora např. Marx opomenul rozvíjející se národní účetnictví ve Velké Británii, možnost trvalého technického pokroku a stálého růstu produktivity. Marx neměl pravděpodobně k dispozici ani přesné statistické údaje, které by potvrdily jeho závěry, a navíc se stal obětí své doby, protože ke svým závěrům došel již v roce 1848, tedy předtím, než začal s výzkumem, který by je mohl vysvětlit (s. 28, 263n.). Tato kritika je oprávněná pouze částečně, neboť Marx společně s Engelsem řadu svých tezí rozvinuli a revidovali. Dle mého názoru nelze marxismus chápat pouze na základě toho, co vzešlo z pera Karla Marxe ve 40. letech 19. století.

Daleko konstruktivnější kritika se ovšem týká metody práce. Piketty dokládá na konkrétních příkladech, že Marx zacházel s dostupnými statistikami často poměrně svévolně a ne zcela systematicky. Nesnažil se kupříkladu zjistit, zda výrazná kapitálová intenzita, která podle jeho názoru vyplývá z účetnictví ně-

kolika továren, je reprezentativní pro celou britskou ekonomiku, případně pro dané průmyslové odvětví (s. 261–263).

Předkládaná kniha je výsledkem patnáctiletého výzkumu, a proto se na úvodních padesáti stranách seznámí čtenář nejen s Marxem, ale také s myšlenkami rusko-amerického ekonoma Simona Kuznetse, anglikánského pastora Malthuse či sociologicky orientovaného myslitele Tocquevillo. Francouzský ekonom se snaží rovněž analyzovat beletristická díla Jane Austenové či Honoré de Balzaca, kteří ve svých románech popisují majetkovou hierarchii doby, v níž žili.

Multidisciplinární výzkum založený kromě ekonomie na znalostech historických dat a jevů, sociologie, geografie i statistiky je autorovi vlastní. To je zřejmě také jeden z důvodů oblíbenosti tohoto díla. Na více než 650 stranách Piketty v rámci tří staletí popisuje akumulaci a distribuci kapitálu a s ní spojenou nerovnost ve dvaceti státech světa, přičemž hlavní důraz, i vzhledem k dostupnosti relevantních informačních zdrojů, je kladen na státy západní Evropy, USA a další vyspělé ekonomiky. Vývoj ve státech východní Evropy po roce 1945 je popsán nedostatečně s přihlédnutím k málo prozkoumaným hospodářským dějinám po tomto datu, což ovšem neubírá knize na kvalitě. Domnívám se, že by měla Pikettyho práce motivovat vědce ve východoevropském prostoru k výzkumu podobné tematiky, neboť se jedná o celospolečensky přínosný projekt.

Kniha je rozdělena do šestnácti kapitol, ve kterých jsou analyzovány mimo jiné důchod, produkce, růst, proměny kapitálu, dělení mezi práci a kapitál, růst mezd, majetková nerovnost, progresivní zdanění, sociální stát atd. Za jednu z nejpodnětějších považuji kapitolu s názvem *Schopnosti a dědictví v dlouhém období* (s. 422–474).

Autor pomocí komparativní metody předkládá často velice přesvědčivá fakta, založená na velkém množství archivních pramenů či dobových statistických údajů, které demonstrovuje na přehledných tabulkách a grafech.² Uvedme jako cenný informační zdroj přiznání k daní z příjmů, které – jak sám autor přiznává – je ovšem mnohdy značně podhodnocené, s čímž musí badatel počítat (s. 316–317).

Pokud bychom si vzali jako příklad faktor nerovnosti ve Spojených státech amerických, byla dle Pikettyho zjištění v USA před první světovou válkou nižší úroveň nerovnosti než v Evropě. Mezi 50. a 70. léty 20. století byla ve Spojených státech amerických nejmenší nerovnost v historii a od 70. a 80. let zde dochází k velkému nárůstu nerovnosti (s. 326–333).

Jednou z hlavních autorových tezí je, že majetek pocházející z minulosti roste rychleji než produkce a mzdy, čímž se z podnikatelů postupně stávají rentiéři

¹ Mezi konstruktivní kritiky zařadme například nositele Nobelovy ceny za ekonomii Josepha Stiglitze a britského ekonoma Jamese A. Robinsona.

² Přesný popis zdrojů, ze kterých autor čerpal, bibliografické odkazy, statistické metody i matematické modely jsou uvedeny v odborné příloze prostřednictvím webových stránek. To umožňuje některé tabulky a grafy revidovat, popř. doplňovat.

(s. 648). Tento jev tedy ohrožuje vlastní podstatu racionálního hospodářského vývoje, na níž je inovativní růst postaven. Výnosová míra kapitálu dle autora trvale překračuje míru ekonomického růstu (roční zvýšení důchodu a výroby), což vede k extrémní koncentraci kapitálu, k divergenci v rozdělení majetku ve společnosti a k rozvratu demokratických hodnot.

Na rozdíl od mnoha jiných kritiků své doby přichází Piketty s několika návrhy řešení. Za zcela zásadní považuje zaručení práva na univerzitní vzdělání co nejširší populaci. Demokratizace vzdělávání má snížit nerovnost v pracovních důchodech (s. 344). Je ovšem otázkou, zda tato teze bude i v budoucnu univerzálně platná.

Mezi dalšími návrhy můžeme najít také roční progresivní zdanění, které by zatížilo největší majetky. Tento krok by měl umožnit demokratickou kontrolu potenciálně výrobního procesu a zároveň by zachoval podnikatelskou dynamiku a otevřenost vůči mezinárodní výměně (s. 495). Vyloučení regresivního zdanění u nejvyšších příjmových kategorií je rovněž předpokladem pro rozvoj nepostradatelného sociálního státu (s. 556). Progrese v daňové oblasti přinesla snížení nerovnosti způsobené průmyslovým kapitalismem, čehož si byli vědomi všichni socialisté, a proto návrhy na progresivní zdanění najdeme v jejich spisech, počínaje *Komunistickým manifestem*. Optimální výše horní sazby by se měla dle Pikettyho pohybovat okolo 80 % v nejvíce rozvinutých státech (s. 578). Francouzský ekonom je toho názoru, že progresivní daň ze soukromého majetku je nástrojem, jenž umožní, aby se kontrola nad kapitalismem znovu řídila veřejným zájmem (s. 600). V tomto ohledu si nejsem jist, zda autor nepřeceňuje daňovou progresi jako hlavní nástroj ekonomické demokratizace.

Jako další řešení se v Pikettyho publikaci objevuje zavedení regionální či kontinentální daně z kapitálu (s. 525). Zajímavý je v této souvislosti jeho autorům velký „skok“ do minulosti, když uvádí, že pád Římské říše vedl k zániku říšské pozemkové daně a tím pádem i vlastnických titulů a katastrálních zápisů s ní souvisejících, což posílilo ekonomický chaos středověku (s. 585).

Thomas Piketty svou provokativní publikaci znovu otevřel témata, která otřásají dějinami již několik staletí. S řadou údajů uvedených v knize se dá polemizovat, pochybovat nad nimi či je vyvracet. Zůstává ovšem skutečností, že *Kapitál v 21. století* rozvířil ekonomické debaty na toto téma prakticky v celém západním světě. Kniha je sice nesmírně obsáhlá, ale většina informací je podávána čtivým způsobem, což ocení i méně fundovaní čtenáři.

Adam Židek

KOMÁREK, Stanislav: *Muž jako evoluční inovace? : Eseje o maskulinitě, její etologii, životních strategiích a proměnách.* Praha : Academia, 2013, 262 s. ISBN 978-80-200-2086-4.

Biolog, filozof a spisovatel Stanislav Komárek se ve své provokativně nazvané knize, která vznikla v rámci

projektu UNCE 204004 a výzkumného záměru *Antropologie komunikace a lidská adaptace*, neotěle a podnětně zabývá souborem otázek souvisejících se souhrnnou etologií a „přírodopisem“ muže jako biologického a kulturního fenoménu lidské společnosti. Má tu nezpochybnitelnou výhodu, že je přírodovědcem a současně filozofem, což mu umožňuje úspěšně překonávat zavedené mantinely novodobé vědy, stále tradičně členěné na obory přírodní a společenské. Činí tak s noblesou spisovatele syntetizujícího znalosti a rozhled biologa a invenci autora zajímavějšího se o humanitní vědy. Tato pozice komplexního badatele a široce interdisciplinárně vzdělané osobnosti je nesmírně inspirativní a pro historika orientovaného výzkumně na kulturní dějiny a historickou demografii zcela výjimečná. Čtivostí práce výrazně napomáhá její esejistická forma, o vědeckých kvalitách svědčí rozsáhlá, převážně cizojazyčná, literatura, dobré orientaci v textu jmenový a věcný rejstřík.

Dílo začíná obecným filozofickým úvodem, nastiňujícím problém uchopení lidské přirozenosti a činí tak s rozmachem specialisty biologa, pro kterého je zcela adekvátní zařazovat muže do živočišné říše a komparovat v rámci skupiny savců. Současně upozorňuje na bariéru danou rozdělením věd na přírodní a společenské, kdy tato dichotomie vede často ke vzniku polopравd. Přírodovědci zdůrazňují mnohdy čistě biologický pohled, v rámci něhož za vše mohou geny a humanitní vědy zase spatřují v člověku spíše bytost nemající původně lidskou přirozenost a měnící se především výchovou v podobě často bezbřezé formovatelné. Jde pochopitelně o krajní meze obou „táborů“. Rovněž gender má svá výrazná specifika, která jsou, podle názoru autora, „bazálně“ daná, již při fázi socializace ze strany rodičů, jež je nezastupitelná a nutná. Úvod končí Komárek tezí o tom, že lidé svou přirozenost nutně mají a pak se nabízí otázka, jak ji vlastně hodnotit a do jaké míry je „civilizovatelná“.

Po tomto prologu se autor věnuje otázkám pohlaví a naznačuje, proč se v evoluci objevila pohlavní polarita, která přináší nové rekombinace vlastností, má však své limity. Jako do jisté míry optimální se v daném kontextu jeví bytost hermafroditní (u Platóna mýtus o původním člověku jako hermafroditu). Seznamuje čtenáře se strategiemi reprodukce (skupiny hermafroditické a gonochoristní) u různých živočichů včetně savců, kde konstatuje, že podíl otcovské péče o potomstvo je malý až nulový. U savců znamená fakt kojení jasnou dominanci samic.

Vzhledem k zájmu autora o historii nepřekvapí, že je do práce zařazena kratičká kapitola o tradičním vnímání mužsko-ženské polarity v antickém Řecku a staré Číně jako modelových civilizací s výraznou mužskou dominancí. Obě na teoretické úrovni vypracovaly koncepci mužství a ženství. Čínská filozofie přišla s konceptem jang a jin (kosmické principy), přičemž v jangu je skryt zárodek jinu a naopak. Přesto je „mužský“ prvek jang myšlení milejší. Obdobně vnímá mužský a ženský princip Aristotelés, přičemž ten mužský se zdá být lepší, správnější, více žádoucí. Muž je

aktivní činitel (teplo), žena pasivní (chlad). Ejakulát se do ženy, „seje“, přičemž sperma je vyšší než ženská krev (menstruační). U žen nemůže vzniknout semeno, jsou proto nižší a méněcenné. To lze doložit také jazykově. V řadě jazyků pojmy člověk a muž splývají.

Od charakteristik a popisů mužského „jsoucná“ přechází autor k hlubším analýzám primárních, sekundárních a „terciálních“ pohlavních znaků. Zabývá se, v široké komparaci se světem živočichů, primárními atributy, jako je penis, obřízka, skrotum, kastrace, přes sekundární osrstění, vlasy, vousy až k „terciálním“ znakům, jejichž fundamentem je oděv. Autor přihlíží k rozdílům v odívání podle sociálního zařazení a genderu s uvedením mužského oblékání v souvislosti s imponačním chováním (porovnáva muže a primátého samce); viz např. módní rozšiřování ramen – úsloví „dělat ramena“.

Dalším tématem práce je zkoumání mužských a ženských duší – jejich podob a odlišností. Vychází z dnes známé rozdílnosti morfologické struktury mozku obou pohlaví, ale také z jinakosti mozku homosexuálů a heterosexuálů. Maskulinita i feminita bývá rozdílnou měrou součástí konkrétních osob, tzn. existují až velmi feminní muži a velmi maskulinní ženy, přičemž podle Komárka *nejvíce kreativními jedinci jsou ti s vysokou hladinou maskulinity i feminity zároveň* (srov. s. 79).

Komárek upozorňuje na značný zájem současné společnosti o transsexualitu jako dobový androgynní ideál poté, co si na homosexualitu již zvykla. Pozornost je věnována typickým mužským životním orientacím, koníčkům a prostředím, v nichž své aktivity realizují. Případně je autor označuje za „rejdiště“. Náleží k nim matematika, filozofie, hudba, šachy, počítače, motorismus, velké a sofistikované stroje a mechanismy, vysoké finance (burza), sběratelství.

Zajímavá je kapitola zabývající se předivem vztahů mezi pohlavími. Začíná zhodnocením monogamie a polygamie s tím, že např. S. Freud a jeho žák K. Jung byli zastánci polygamie. Akcentuje, že ve věci pro lidstvo obecně tak zásadní, jako je ono pojmy autorovými „zaháčkování“ – tedy síla pouta mezi muži a ženami, onen jedinečný biochemismus – stále v podstatě zásadně odolává uchopení vědou. V podkapitole nazvané *Jak spolu žít* vyzdvihuje autor současný fakt výrazného prodlužování věku u obou pohlaví v civilizačně vyspělém světě a z toho plynoucí problémy dlouhodobých vnitropárových vztahů (společné soužití v délce 50 a více let). Má za to, že nejméně partnery tolerované nejsou sexuální nevěry, ale vazby duchovního rázu.

Zabývá se také hodnotou panenství a panictví v dějinách a připomíná, že panenská blána je jediné „tvarové“ specifikum člověka proti zvířatům. Jen panny nebo stařeny, tedy ženy mimo reprodukční životní fázi, mohly provádět magické úkony, jejich hodnota byla nejvyšší. Znásilnění bylo a je ve všech lidských kulturách penalizováno. Manželství prodlužuje mužům věk, penzionování naopak krátí. V daném kontextu se autor rozepisuje o síle citové vazby mezi rodiči a dětmi opačného pohlaví.

K jádru knihy náleží kapitola nazvaná *Muži mezi sebou*, v níž jsou mapovány mužské společnosti od dětství, období pubertálních part, přes fázi iniciačních rituálů až do času dospělosti. Autor zde nastiňuje svou odpověď na ústřední otázku, totiž, zda je muž evoluční inovací. Odpověď zní – ano. Předivo citových vazeb, jež vzniká mezi muži od jejich dětství do stáří, tvoří podle Komárka „páteř“ celé společnosti a představuje jednu z nezásadnějších inovací. Je to schopnost kooperace, primárně ve válce a lovu, později i při akumulaci idejí, nastává *emoční zastítování* (s. 111); *Vytvořením samčí pospolitosti a solidarity nabývá samec zřejmě biologické převahy a určuje vývoj druhu v daleko větší míře než samice* (s. 113). Toto zásadní téma pak autor dále informačně obohacuje a rozvádí o výčet a charakteristiku maskulinních institucí. K nim řadí tzv. „mužské domy“ (v Evropě britské kluby a koleje, německé Burschenschaftы atd.). K dalším typickým mužským „místům“ patří hospody a sportovní kluby. V závěru obsáhlé kapitoly podává autor stručný nástin vztahu společnosti k homosexualitě obecně a ke všem zakázaným sexuálním praktikám v historickém přehledu od středověku po současnost.

Ústřední téma je dále rozvíjeno rozbohem maskulinity, podle označení autora, „drsné a bojovné“. Tou typicky mužskou činností je válka, která je prvním pohlavím absolvoována – na rozdíl od většiny zvířecích samců – kolektivně, v kooperaci, přičemž její aktéři jsou spojeni „emočním tmelem“. Válka je blízká kolektivnímu lovu. Ten byl v historické retrospektivě činností méně závažnou, i když poskytoval maso velkých zvířat. Lov lze chápat také jako předmět významné reprezentace a prestiže. Stal se náhražkou války, přičemž poskytoval mužům prostor k mimořádným hrdinským činům, o nichž se pak dlouze hovořilo. Některé z nich se nakonec staly předmětem kolektivní paměti. V našich podmínkách mohla jen šlechta lovit velkou zvěř, poddaní zvěř drobnou a chytat ptáky do sítí a na lep. Dnes lov poklesl na myslivost a „myslivecká latina“ je podle autora smutným „pohrobkem“ hrdinských příběhů. Armádu Komárek charakterizuje jako „veliké sadomasochistické rejdiště“, kde se nejvíce uplatňují muži s „velkým sadomasochistickým potenciálem“. Ke kulturám s výrazným sadomasochistickým fundamentem náleží vedle japonské aztécká a také německá. Podle Komárka vykazují *kromě militarismu a neustálého dráždění smrti také jakési vypjaté estétství, lásku k poezii, květinám atd., což lze určit jako kompenzační fenomén* (s. 162). Dalšími typicky mužskými světy jsou loupežnické bandy, společenství v kriminále, ale také různé varianty fotbalu.

Při objevování mužských prostorů neunikl autorovi ani svět „tlumený a kontemplativní“, jež prezentuje klášter. Předobraz poustevnictví lze spatřovat v dětských pubertálních bandách s jejich budováním „bunkrů“ na odlehlých místech, v dětských tajemstvích, slibech atd. Jak křesťanství, tak i buddhismus zná monachismus (život v bezdomoví). Křesťanské poustevnictví bylo ve své eremitické podobě spojeno

i s výkony vrcholně sportovními (sv. Simeon Stylita a jeho život na sloupu).

Autor podrobil zkoumání všechna typická maskulinní prostředí, proto nemohl vynechat tzv. „ekleziomorfni“ neboli svou hierarchii církvi podobné prostředí. Jednalo se o muže soustředěné kolem nějakého paradigmatu náboženského nebo paranáboženského typu. Do této kategorie byla zařazena katolická církev středověku a raného novověku, jiné církve, novověká věda, komunistické strany a myšlenkové proudy vzniknuvší z marxismu. Komárek je označuje jako tzv. „spásonosné mašinerie“. K typickým projevům těchto struktur patří stále očisťování pravého učení od herezí, jejich pronásledování a likvidace. Určujícími znaky jsou stále oprádnění sebe sama mýty a rituály, ze své podstaty jsou sebestředné, vytvářejí systém vnitřního soudnictví (např. akademické soudy, dnes činnost grantových agentur). V současnosti dle autora prožívají všechny hierarchizované struktury krizi, exemplárním příkladem se globálně stala americká firma.

Rozsáhlá, vnitřně značně členěná poslední kapitola nese příznačný název *Proměny maskulinity*. Je uvedena konstatováním o značné proměně mužů v západních společnostech za posledních sto let. Za počátek „mužského soumraku“ považuje autor etapu vrcholu maskulinní dominance, tzn. konec 19. století. Nastíňuje vzepětí éry romantismu („muž titán“) k „muži činu“ druhé poloviny 19. století, od lorda Byrona k F. Nietzschemu a hrdinům Verneových a Mayových románů. Dekonstrukce nastala již v době od 90. let 19. století do počátku první světové války, kdy nastoupilo období rozkladu „tradičních schémat“ evropské civilizace. „Maskulinní exploze“ byla podle autora krátká a přešla do fáze delegování mužských rolí na stát, který se stává živatelem, ochráncem, atd. Stát přichází s myšlenkou sebeobětování občana pro vlast-stát. Příznačná je německá jazyková varianta „Vaterland“. První světovou válku chápe autor jako zásadní civilizační zlom, mimo jiné s výraznou změnou v dějinách žen. Dnesní „sociální“ stát by se mohl výstižněji jmenovat „Mutterland“. Feminita přešla z ženského světa, kde se jíž nosí, na stát. Všeobíhající péče však přináší „dusivou“ administrativní kontrolu, nevědomým cílem se stává infantilizace občanů. Vše funguje, roste-li ekonomika.

V současnosti dochází poprvé v dějinách k zániku dělby práce mezi pohlavími v důsledku stále progresivnější vědy a techniky. Zcela se proměnila rodina, přibývá „single“ domácnosti i s dětmi, mizí pud sebezáchovy. Role otců v práci i rodině se radikálně změnila.

Z podkapitoly *Soumrak femininity* mrazí. Autor zde suggestivně načrtává dnešek euroamerické civilizace, tj. existenci „mixáží“ vlastností obou pohlaví, naprostou nivelizaci, všeobecně workoholictví. Společenským ideálem se stává „androgynita“, mateřství je již něčím téměř dehonestujícím. Jinak je tomu v islámském světě, kde ještě zůstala zachována tradiční role obou pohlaví i reprodukční poměry. Jak vidí Komárek budoucnost naší civilizace? Zcela tristně. Ne smrt, ale opak života, tzn. neživotí, vyvanutí, vymizení.

Dílo je psáno velmi živým, čtivým až suggestivním jazykem, klade si ty nejnepřístupnější otázky, na něž se snaží nacházet odpovědi. Zásadní přínos spatřuji v koncepci nahlížení na člověka ze zcela netradičních a velmi inovativních úhlů pohledu. Zařazení člověka do říše přírody a jeho komparace se světem savců přináší mnoho nového. Rovněž volné proměňování v historickém čase a přesahy do mimoevropského prostoru vedou k zajímavým výsledkům.

Ludmila Nesládková

CZYŻ, Renata (red.): Bogumił Hoff (1829–1894) – „odkrywca” Wisły. Wisła: Wydawnictwo „Luteranin”, Parafia Ewangelicko-Augsburska : Interfon, 2014, 136 s. ISBN 978-83-89796-88-2.

Bírorac do reki publikacije, usmiecham się już do jej zewnętrznej strony (okładka w formie starego kajetu). Książka *Bogumił Hoff (1829–1894) – „odkrywca” Wisły*, która ukazała się pod koniec 2014 roku, jest wynikiem spotkania kilku badaczy podczas konferencji naukowej (pod tym samym tytułem) z okazji 185. rocznicy urodzin oraz 120. rocznicy śmierci tytułowego bohatera. Jak pisze Renata Czyż, redaktorka tej 136-stronicowej publikacji, przedstawione referaty nie wyczerpały tematu, zatem eksploracja zagadnienia jest niezbedna. Tym niemniej, tytuły szesciu zamieszczonych artykułow już teraz pozwalają uzupelnic dotychczasowe noty i teksty, a nazwiska badaczy gwarantują, że temat, który postanowili poddać analizie, nie został potraktowany powierzchownie i „okolicznościowo”.

Pierwszy tekst, *Zanim przybył Hoff... Wyprawy naukowo-badawcze i podróże patriotyczne do źródeł Wisły*, którego autorką jest Renata Czyż, stanowi ciekawe studium, w którym sledzimy powolne „odkrywanie” osady i tworzenie historiografii tego miejsca. Począwszy od „klasyka”, czyli Jana Długosza i jego wzmianki o tryskającym źródle, poprzez informację w kronice Marcina Krómera i o mapie Jonasza Nigriego, prowadzi nas adnotacjami o wkładzie badawczym Baltazara Hacqueta, Leopolda J. Szersznika i charakterystykami podróży kilkunastu „znaczących” osób z regionu, Galicji i innych obszarów. Znajdziemy tu krótkie, ale znakomite narracyjnie opisy wycieczek chociażby księcia Ludwika von Anhalt Coethena w 1810 r., Apoloniusza Tomkowicza z 1834 r., niemalże dekadę później Wincentego Pola i Jacka J. Łobarzewskiego, o eskapadzie Ludwika Pietrusińskiego, Ludwika Zejsznera (pierwszego grotolaza w tych stronach). Autorka wspomina także o wyprawie Bogusza Zygmunta Stręczyńskiego. Nie pominięła również anonimowych not zamieszczonych w *Gwiazdce Cieszyńskiej* oraz nadmienia, że temat pojawił się w twórczości poetyckiej lokalnego notariusza – Andrzeja Kotuli. Więcej miejsca poświęca Lucjanowi Malinowskiemu, który został nobilitowany do pierwszego prawdziwego badacza osady. Odnotowani są także jego lokalni współpracownicy. W propagowaniu elementów regionalnych pomagał nawet Jan Michejda, a gośćmi Wisły byli także naukowcy z Warszawy jak Adolf Pawiński,

który zawarł tu w 1877 roku. Kolejne pojawiające się opisy miejscowości, które wyszły spod pióra Feliksa Kozubowskiego, Jana Bystronia, Konstantego Krynickiego, Františka Slámy, poprzedzają ten, który stał się dziś najbardziej rozpoznawalny, czyli relację Bogumila Hoffa. Zaprezentowana różnorodność zawodów i profesji „odkrywców” Wisły jest szeroka, podobnie jak rozległe są badania nad źródłami autorki artykułu. Śledząc przypisy, mamy do czynienia z materiałem pochodzącym z różnych dziedzin nauki: historii, geografii, literatury, poezji itd. Dość wspomnieć, że ten atrakcyjny, 20-stronicowy tekst oparty jest niemal setką odniesień. Podkreśl, że artykuł czyta się znakomicie, co jest zasługą języka autorki.

Do tego artykułu i podróży Hoffa nawiązuje następny tekst, Michaela Morysa-Twarowskiego *Bogumił Hoff na Śląsku Cieszyńskim*. Jeśli ktoś zechce szukać różnic w dotychczasowych przekazach o bohaterze publikacji, to nazwisko autora – młodego naukowca, gwarantuje niemal detektywistyczne śledzenie nieścisłości i docieranie do źródeł, w tym kwerendę prasową. Ileż można zmieścić na 12 stronach tekstu? Okazuje się, że wiele, nawet jeśli sam autor odsyła do wcześniejszej pracy Franciszka Germana. Twarowski znany jest z tego, że znakomicie porusza się w materiałach związanych z genealogią, także i w tym przypadku metryki oraz ustalanie związków i koligacji rodzinnych uzupełnia to, co stanowi główny temat pracy, a który dzieli na cztery okresy. Cytat z autobiografii Hoffa mówi o wycieczce w 1848 r., kolejna część dotyczy półtorarocznego pomieszkiwania w Cieszynie, trzecia opisuje etap turystycznych wojaży Hoffa i jego współpracy z Oskarem Kolbergiem oraz ostatnia, która opowiada o postaci jako o mieszkańcu Wisły. I w tym opracowaniu, oprócz rzetelnie sprawdzonych informacji, znajdziemy kilka anegdot i „przypowieści”, które ubarwiają tekst. „Malowanie” słowem indywidualności Hoffa (co mu się mocno należy, ponieważ sam parzył się zarówno literaturą jak i sztukami pięknymi), również takimi drobnymi informacjami, jak korespondencja, praca wokół teatru amatorskiego, a nawet wzmianki o problemach finansowych, sprawiają, że bohater nie traktujemy pomnikowo, ale staje się bliższy i „sąsiedzki”.

Po tych tekstach umieszczono opracowanie *Bogumił Hoff a kultura duchowa wiślan* Daniela Kałużbca, i muszę przyznać, że choć cenię dysertację tego autora, to przywołanie mitów greckich, tworzenie analogii tychże do pracy *Lud cieszyński*, odwołania do Sofoklesa, wydają mi się zbędne. W niniejszym opracowaniu znajdziemy również odniesienia do tego, co Hoff myślał o tutejszych chłopach, jak wypowiadał się na temat lokalnego języka, wierzeń, tradycji, obyczajów, postępu, podań, tańców, strojów, pieśni i przysłów. Artykuł właściwie (poza krótkimi komentarzami) stanowi omówienie *Początków Wisły i wiślan*.

Serdeczny za to, i to w dosłownym nawiązaniu w tytule, jest artykuł Łucji Dawid *Daleki, ale bliski. O cieszyńskiej twórczości literackiej Bogumila Hoffa*. Autorka tego tekstu nie wraca w opisie do poprzednio

wymienionej rozprawy folklorystycznej, ale skupia się na trzech innych „dokonaniach literackich” naszego bohatera, czyli: sztuce *Jewka. Obraz z życia śląskiego w 3 aktach ze śpiewami*, obrazku obyczajowym *Hala Juraszków* i powieści *Imko zwany Wisetka...*, które stanowią dorobek Hoffa pochodzący „stela”. Autorka znakomicie opisuje motywy i determinanty powstania tych utworów, naświetla ich ówczesne znaczenie dla społeczności, podkreśla szacunek dla słowa, talent narracyjny oraz umiejętność posługiwanie się antynomiami ludzkimi dla spotęgowania „właściwych torów”, na które miała naprowadzić czytelników literatura. Jednak najważniejsze w tekście Łucji Dawid jest to, że nie przedstawia wyłącznie treści utworów, ale dookreśla związki zewnętrzne, motywacje wewnętrzne, wiąże z szerszymi ideologiami i duchem czasu. Refleksje i asocjacje są mocno przemysłane, nie ma tu pochopności i pisania „at hoc” na potrzeby ogłoszenia tekstu podczas konferencji, choć sama autorka podkreśla, że to wstępne rozpoznanie cech. Omawiając *Jewkę*, autorka wspomina, że jej realizacja przebiegała niejako w „żywych obrazach”, które wówczas dopiero zaczynały być modne. Ze swojej strony dodam, że kontynuatorem tego „kunsztu” był również syn bohatera Bogdan Hoff, który w latach 1894–1902 na własny koszt urządził „sceny z żywych osób” podczas uroczystości narodowych. Mam wrażenie, że lepiej czyta się o dziełach w opisie wychodzącym spod pióra Ł. Dawid, niż same utwory Hoffa.

Michał Kawulok w artykule *Twórczość plastyczna Bogumila Hoffa* ciekawie rozpoczyna od toczonej się dyskusji naszego chwata z Oskarem Kolbergiem dotyczącej artystycznej wizji kolejnych tomów publikacji *Lud, jego zwyczaje, sposób życia...* I choć współpraca początkowo przebiegała bez zakłóceń (odbyli wspólną podróż), to późniejsze perypetie rozliczeń finansowych poróżniły i ochłodziły wzajemne kontakty. Kolberg ceniał akwarele Hoffa, jednak niewiele z nich zilustrowało wspomniane dzieło. Niestety nawet dokładny opis walorów rysunkowych zastosowany przez M. Kawuloka, przy ilustracjach o słabej jakości (i niewielkich rozmiarach), powoduje, że osoby zainteresowane tym tematem po prostu się rozczarują. Niedosyt pozostawia także nierozwiązana zagadka współpracy Hoffa z Julią Krajewską. Może autorowi artykułu uda się odszukać więcej informacji na temat tajemniczej „kooperantki”. Z punktu widzenia dzisiejszego prawa autorskiego, w wyniku poczynań kolejnych osób, które korzystały z twórczości Hoffa, ten mógłby wytoczyć dziesiątki spraw o plagiaty, ponieważ oczywiście zachował się właściwie jedynie Bogusław Heczko, zaznaczając czyje prace były dla niego inspiracją.

Ostatni artykuł, *Bogumił Hoff w świadomości i pamięci mieszkańców Wisły*, autorstwa Danuty Szczypki, to próba pokazania lokalnej pamięci o opisywanym „aktorze”. Niestety pierwsze strony to zestawienie wiadomości, które czytaliśmy wcześniej. Wiemy już bowiem z zamieszczonych artykułów, jak wyglądały okresy pobytów Hoffa w regionie. Nawet źródła są te same, chociażby w informacji o nominacji na

nauczyciela rolnictwa. Ponieważ autorzy nie podają, co znaczy wędrowny nauczyciel rolnictwa i przyrodznawstwa, czytelnikom należy się wyjaśnienie, że wiele osób podejmowało się trudu „oświecania” lokalnej ludności poprzez organizowanie kursów. Najpopularniejsze były w latach 70. XIX w., a później zaczęły powoli zanikać, a dotyczyły nie tylko uprawy roli, ale również ogrodnictwa czy pszczelarstwa. Dalszy tekst artykułu dotyczy perypetii związanych z fundowaniem nagrobka w latach 60. XX w. oraz starań o odszukanie śladów i pamiątek. Atutem tekstu jest próba odszukania wspomnień o Hoffie w pamięci wiślan, toteż znakomicie, że również współcześnie „ożywia się” ją (pamięć), dostosowując do bieżących potrzeb (komiks, gra komputerowa, projekty dla młodzieży).

Ten artykuł zamyka główną część książki, natomiast w dołączonym aneksie jako pierwszy pojawia się tekst o Ludwiku Hoffie autorstwa Małgorzaty Friedel (potomkini w trzecim pokoleniu), w którym opowiada o odkrywaniu korzeni i poszukiwaniu informacji o swoim protoplaście, który to w podjętej przez siebie misji nawracania Żydów na chrześcijaństwo postanowił opuścić Meklemburgię i przenieść się na ziemię polskie. Sieganie pamięcią do Ludwika, ojca Bogumiła, jest uzasadnione, ale mocno za długi wydaje mi się wstęp dotyczący zawiązywania się organizacji na rzecz krzewienia chrześcijaństwa wśród Żydów (6 stron na 20) i działań misjonarzy w różnych zaborach. Później autorka omawia (w szerokim kontekście warunków zewnętrznych, niekiedy zupełnie niepotrzebnie, bo jak sama podkreśla, nie jest historykiem) miejsca pobytu Ludwika Hoffa i Jerzego Wendta na ziemiach polskich oraz dalsze losy swojego praprapradziada. Ponieważ M. Friedel podkreśla, że artykuł to „hołd dla dokonania” protoplasty, nie bardzo podoba mi się zamieszczenie tekstu o „nawracaniu” Żydów w książce, której główny bohater, choć przecież mocno związany z parafią ewangelicką, umiał nawiązywać kontakty ze wszystkimi wyznaniem i pisywał do *Tygodnika Ilustrowanego*, *Nowego Czasu*, *Gwiazdki Cieszyńskiej*, *Miesięcznika Pedagogicznego*, *Przeglądu Politycznego* i *Przyjaciela Ludu*. Mam również uwagę dotyczącą tego, że jeżeli zdecydowano się na przywołanie rodziciela, to również uprawnione byłoby zamieszczenie tekstu o potomku Bogumiła, czyli Bogdanie, który kontynuował badania i krzewił uroki Wiśły, sam przyczyniając się do projektów architektonicznych tutejszych domów i malarskich wizji tego miejsca. Wobec tej uwagi niepotrzebna jest też informacja zamieszczona we wstępie o potomkach rodu, którzy są lekarzami, artystami, właścicielami prywatnych firm itp. Oczywiście nie bez znaczenia dla regionalnej kultury pozostaje pokazanie historii tej ewangelickiej rodziny, jednak wspomnianie przedstawicieli dalszych linii nie ma bezpośredniego związku z „odkrywczą” Wiśłą, bowiem ci nie kontynuują jego dzieła, a wybrane zawody również nie świadczą o rodzinnej tradycji.

W aneksie znalazły się też dwa listy Bogumiła Hoffa. Przepuszczalnie mogły to być listy do Andrzeja

Cinciała, choć już w przypisie hipotezę tę prostuje nota, że jest to wykluczone, gdyż Cinciała w 1873 r. pracował we Frysztacie. Dopowiem, że choć w założonej tam kancelarii zajmował się głównie sprawami lokalnymi, to do Cieszyna jeździł wówczas często. Jednak adresatem tych listów mógł być jeden z dwóch ówczesnych notariuszy cieszyńskich: Ernest Farnik lub, co prawdopodobniejsze (ze względu na obszar działania i umieszczony przypisek o kręgu znajomych), Andrzej Kotula. Zresztą listy nie stanowią odkrycia wnoszącego do opisu postaci znaczących faktów, ot podkreślają kłopoty finansowe. Kolejnymi, przedrukowanymi w aneksie dokumentami są: mowa pastora Franciszka Michejdy wygłoszona na pogrzebie Hoffa 1 marca 1894 r. oraz przemówienie pastora Roberta Fiszkała podczas odsłonięcia pomnika 18 września 1969 r. W aneksie znalazła się również bibliografia przedmiotowa składająca się z tytułów 14 prac, 17 tytułów wznowień i przedruków oraz odnotowanych zestawów listów i innych materiałów, w tym teczek z zapisami dotyczącymi wcześniejszych poszukiwań źródłowych. Jest tu również zbiór not biograficznych, recenzji, omówienia prac, wspomnień i informacji prasowych. W takim ujęciu zastanawia mnie, dlaczego np. nekrologi zamieszczone w gazetach *Gwiazdka Cieszyńska*, *Nowy Czas*, *Przegląd Polityczny* itd. zostały zakwalifikowane do zbioru *Korespondencja i materiały*, a nie do zespołu *Notki prasowe*. Pomimo tej drobnej uwagi, podkreślam, że jest to pierwsza próba całościowego wynotowania informacji i publikacji, które o B. Hoffie ukazały się do tej pory. Redaktorka nie pominęła również spisu ilustracji i indeksu osób. Żal, że uważnym korektorkom umknęły przy adiustacji takie sformułowania, jak *na półtorej roku czy o religii mówimy na innym miejscu* – ale to drobiazgi.

Chyba najlepszą rekomendacją tej publikacji jest to, że pierwotnie recenzja była obszerniejsza, bowiem szczegółowo podkreślała zawarte w „Hoffie” problemy, o których warto mówić i należy czytać.

Marzena Bogus

ENGLIŠ, Josef – ENGLIŠ, Petr: *Letadlem kolem svĕta : S Janem A. Batou za svĕtovým obchodem 1937*. Luhačovice : Atelier IM, 2015, 211 s. ISBN 978-80-85948-84-4.

Po úspěšném vydání pozoruhodných vzpomínkových knih batovských pracovníků, architekta Vladimíra Karfíka a exportéra Inocence Krutila,³ vydalo luhačovické nakladatelství Atelier IM v září minulého roku novou knihu zabývající se batovskou tematikou. Kniha s názvem *Letadlem kolem svĕta*, s podtitulem *S Janem A. Batou za svĕtovým obchodem 1937* pojednává o známé obchodní cestě Jana Antonína Bati, při níž za využití letecké, námořní, silniční a železniční

³ KARFÍK, Vladimír: *Prof. Ing. arch. Vladimír Karfík 1901–1996 : Vzpomínky*. Luhačovice 2012; KRUTIL, Inocenc: *Nešťední osudy Batova exportéra : O batizmu trochu jinak*. Luhačovice 2014.

dopravy objel celý svět. Autorem publikace je Petr Engliš, vnuk účastníka výpravy leteckého mechanika Josefa Engliše. Tato kniha, jak autor na úvodních stranách uvedl, vychází k 50. výročí úmrtí J. A. Bati a návratu letounu Lockheed Electra.

Autor svůj text rozdělil do pěti chronologicky řazených kapitol popisujících životní osudy Josefa Engliše (1896–1978). Jeho vnuk při sestavování knihy čerpal z vlastnictví rozsáhlé osobní pozůstalosti svého děda, v níž se mimo jiné nachází osobní zápisy z cesty, dobové pohlednice, na dvě stě fotografií či novinové články. V první kapitole s názvem *Biografie Josefa Engliše do nástupu k firmě BAŤA* popisuje Englišovo dospívání, první letecké zkušenosti a zaměstnání na olomouckém letišti až do roku 1933, kdy Engliš nastupuje již jako zkušený letecký odborník k firmě Baťa. Ve druhé kapitole *Působení u firmy Baťa* je stručně vylíčen vývoj baťovského letectví do roku 1937, tedy do doby uskutečnění obchodní cesty kolem světa.

Nejrozsáhlejší a také z hlediska historických faktů nejprínosnější je třetí kapitola knihy s názvem *Cesta kolem světa*. V ní autor na základě palubního deníku uvádí podrobný itinerář cesty, kterou rozdělil na dvanáct úseků (datum, místo startu a přistání, doba a vzdálenost letu letounu Lockheed Electra). Na každém úseku za využití doslovné citace technické zprávy o průběhu letu zaznamenává Petr Engliš spoustu technických údajů, jako je spotřebovaný objem pohonných hmot, nutná ošetření letadla, popis jednotlivých letišť a jejich technické i personální vybavení. Tento až příliš faktografický text je však vhodně doplněn glosami dalšího účastníka výpravy, lékaře Waltera Rechta, který velmi barvitě popisuje navštívená místa. Propojení těchto dvou textů (technického a esejistického rázu), ač se na několika místech údaje rozcházejí, nám nabízí vyčerpávající popis průběhu cesty. Dozvídáme se, že účastníci výpravy se, až na několik výjimek (cestování po Itálii autem a vlakem, zanechání části výpravy v Indii), dostali letadly do Hongkongu, kde bylo letadlo rozebráno a uloženo na loď, která je přepravila do San Franciska. Zde se výprava rozdělila, obchodní část odjela vlaky a auty do Chicaga, zatímco posádka prováděla opravy letadla. Po jejich dokončení odletěla do Chicaga, kde však kvůli nepříznivému počasí na jednom z předměstí havarovala. Nehoda si vyžádala jen drobné zranění posádky, ale letoun byl těžce poškozen. Proto byl ihned zakoupen nový stroj Electra, který byl v New Yorku naložen na zaoceánský parník a i s účastníky výpravy odjel do Evropy. Po vylodění letadla v Le Havru celá výprava odletěla zpět do Zlína a na letišti v blízkých Otrokovcích přistála na oslavu svátku práce 1. května 1937.

Čtvrtá kapitola *Další působení v Otrokovcích a osudové zlomy po roce 1945* seznamuje čtenáře s činností Josefa Engliše u firmy Baťa i v dalších zaměstnáních až do roku 1966, kdy odešel do penze. Poslední, pátá kapitola s názvem *Electra se vrací domů* popisuje v českých médiích hodně probíraný návrat Baťovy druhé Electry zpět do republiky (osud prvního havarovaného a následně opraveného letadla není po okupaci

15. března 1939 znám). Skupina leteckých nadšenců letadlo zakoupila od amerického sběratele a po generální opravě přes Spojené státy, Kanadu, Grónsko, Island a Velkou Británii je přepravila na Letiště Točná u Prahy.

Uvedených pět kapitol tvoří jádro celé knihy. Ta je však ještě na úvod a závěr doplněna několika krátkými texty z per jiných autorů, kteří mnohdy nekriticky až účelově nahlíží na působení J. A. Bati ve vedení firmy. Není však zřejmé, zda jde o pouhou lidskou neznalost, či určitý záměr.

V předmluvě publikace sepsané vnukem Jana Bati Johnem Bata Nashem jsou čtenáři předkládány rozporné informace. Na s. 14 Nash doslova píše: *Než vypukla druhá světová válka, Baťovi se podařilo dosáhnout svého cíle. Společnost Baťa rozšířil z lokálního českého podniku o sedmnácti tisících zaměstnancích na celosvětový koncern s více než sto tisíci zaměstnanci*. V těchto větách čtenář neustále naráží na srovnávání velikosti firmy za vedení Tomáše Bati (do roku 1932) a jeho nástupců J. A. Bati, D. Čipery a H. Vavřečky (přelom let 1938/1939). Nash považuje za *lokální český podnik* firmu, která v roce 1932 působila na čtyřech kontinentech ve 24 státech světa (mj. USA, Indie, Indonésie, Egypt, Švýcarsko), zatímco firma podnikající ve 38 státech světa v roce 1938 je podle něj již *celosvětový koncern*. Také počet zaměstnanců uvádí mylně. V roce 1932 firma zaměstnávala na 31 200 (ne „pouze“ 17 000) lidí, v roce 1938 to bylo 65 000 a nikoliv 100 000) pracovníků.⁴

V části knihy nazvané *Epilog* autor Václav Bejček rozebírá poválečné osudy Jana Bati, přičemž mimo jiné píše: *právě on byl po válce v nepřítomnosti odsouzen za kolaboraci na 15 let do vězení a jeho firmy byly znárodněny. Nebyl jsem schopen to vysvětlit, protože jsem sám nenašel důvod* (s. 202). V tomto případě je nutné si uvědomit časovou posloupnost událostí. Firma Baťa byla v Československu nejdříve znárodněna na základě dekretů prezidenta republiky v říjnu roku 1945, teprve o dvacet měsíců později v květnu roku 1947 byl J. Baťa Národním soudem odsouzen. Nebyl však odsouzen za kolaboraci, nýbrž za to, že v zahraničí poškozoval zájmy republiky Československé tím, že odmítl připojit se otevřeně k čs. hnutí odbojovému, bránil v tom i svým zaměstnancům a jednal tak, že i se svými závody přišel na černé listy anglickou a americkou [...].⁵ Je pravdou, že vlastníci akcií měli za znárodněnou firmu dostat náhradu, ale na samotné vyvlastnění podniku nemělo dodatečné odsouzení J. Bati vliv, neboť proběhlo o rok a půl dříve. Je tedy matoucí dávat do souvislosti odsouzení s vyvlastněním firmy.

⁴ Srov. GATTI, Alain: *Chausser les hommes qui vont pieds nus : Bata-Helloucourt, 1931–2001: enquête sur la mémoire industrielle et sociale*. Metz 2004, s. 29; POKLUDA, Zdeněk: *Baťovi muži*. Zlín 2012, s. 164–165.

⁵ KUSLOVÁ, Hana: *Národní soud versus Jan Antonín Baťa*. Zlín 2015, s. 75.

Nejproblematictější a nejmzatečnější na mne působí text publikace s názvem *Jan Antonín Baťa* snažící se chronologicky shrnout Baťovy osudy. Jeho autor (snad Robert Hájek, pozn. aut.) v něm uvádí spoustu nepřesností a zavádějících tvrzení. Mnohé úspěchy zde připisované Janu Baťovi ve skutečnosti náležejí šéfu závodů Tomášovi, který až do své smrti o vývoji firmy rozhodoval. Jen namátkou vybírám ze stran 203 až 205: v roce 1918 J. Baťa stál v čele firmy pět měsíců (ve skutečnosti firmu řídili Tomáš Baťa a Josef Blažek); 1920 úspěšné řízení americké továrny v Lynn (úspěšné natolik, že továrna zkrachovala); 1929 jmenován do čela prokury koncernu (od roku 1925 byl jediným prokuristou podniku Dominik Čipera); 1930 zve do Zlína významné osobnosti, začíná budovat Baťov (obojí je zásluhou Tomášovou); 1931 zřízení nových výrobních odvětví (opět zřizuje To-

máš); 1938 dokončení správní budovy č. 21 (budova dokončena ve skutečnosti až v roce 1939). Naopak zde nejsou zmíněna některá důležitá fakta, jako je neúspěšné vedení továrny v Pardubicích (1921), odchod z firmy (1927), zapsání osoby Jana Bati na černou listinu Spojenců (druhá světová válka).

Rozumím záměru věnovat knihu letošního výročí padesáti let od úmrtí Jana Antonína Bati. Přestože si dílo neklade přehnané vědecké nároky, myslím si, že by bylo účelnější, kdyby doprovodné texty byly svěřeny lidem lépe pracujícím s dostupnými fakty. Takto je pro mne dobře zpracovaný popis osudů Josefa Engliše s důrazem na obchodní cestu Jana Bati znevážen nabalenými rozporuplnými, matoucími a mnohdy znevážujícími informacemi, které neinformovaný čtenář může brát jako prostý fakt.

Jan Herman

Zprávy o literatuře

BOGOCZOVÁ, Irena – BORTLICZEK, Małgorzata: Jazyk příhraničního mikrosvěta (běžná mluva Těšínanů v ČR) / Język przygranicznego mikroświata (mowa potoczna mieszkalców Zaolzia). Ostrava : Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2014, 208 s. ISBN 978-80-7464-696-6.

Předkládaná práce dvou lingvistek je zaměřena na specifický region Česka – na současné Těšínsko jako nejvýhodnější výspu našeho státu. Jazykovědné dílo dokládá složité historické peripetie regionu, které se nemohly nepromítnout do mluvy zde žijících obyvatel. Autorky si kladly za cíl zpopularizovat dnešní komunikační situaci pro odbornou, laickou i poučenou veřejnost cestou doložení *jazykového materiálu*. Středem jejich pozornosti se stala *autentická běžná mluva primárně nářečních mluvčích*, již se říká *po našemu*, která však není totožná ani s tradičním lokálním nářečím, ani s běžně mluvenou češtinou či polštinou. Těžiště knihy spočívá v empirické slozce, již se stala čítanka textů shromážděných na základě terénního výzkumu, který byl cíleně proveden mezi mládeží českého Těšínska, záměrně pomíjel příslušníky starší generace, jež jsou považováni za nositele „pravého nářečí“. Publikace je koncipována tak, aby jí porozuměl i neязыko-vědce, nové poznání však chce přinést i odborníkovi.

Obsah práce má specifickou strukturu. Téměř osmdesát stran tvoří čítanka, v níž jsou zachyceny rozhovory obou autorek s téměř padesáti reprezentanty mládeže ze základních menšinových polských škol z Oldřichovic, Českého Těšína a gymnázia v Čes-

kém Těšíně. Těto empirické části je předsazen text, členěný do tří kapitol a úvodu. Ten seznamuje čtenáře se základními pojmy, zejména se situací, kdy je jazyk využíván v etnické a národnostně smíšeném prostoru. Autorky upozorňují na skutečnost, že naši současníci, z nichž mnozí jsou potomky poválečných přistěhovalců, o lokální historii, kulturu, národnostních poměrech vědí velmi málo, proto žijí ve světě klíše a nepravdivých stereotypů, což by autorky chtěly pomoci odstranit. Další rozsáhlou kapitolu věnovaly autorky popisu současné etnické, kulturní, jazykové a komunikační situace na území českého Těšínska. Člení ji na menší podkapitoly, které jsou formálně představeny jako řady otázek a odpovědí k řešenému dílčímu problému. Např. [...] *je těšínské Slezsko region, kde se nachází, jaké jsou vztahy mezi většinovým a menšinovým obyvatelstvem, jaká je kulturní identita obyvatel českého Těšínska, jaké jazykové zvláštnosti má těšínské nářečí atd.* Autorky si daly za úkol podat informace na interdisciplinární úrovni. Kapitola je prezentována v české a polské verzi, přičemž nejde o doslovně identický text s ohledem na některá odlišná pojmosloví v češtině a polštině (např. samotný podtitul v názvu práce) a další okolnosti.

Autorky považují kulturní prostředí Těšínska za difuzní, což znamená, že zde dochází k prolínání prvků několika kultur, které jsou sice příbuzné, nikoliv však stejnorodé. Autorky zdůrazňují, že významným znakem etnicity je jazyk, ale také kultura, přičemž v regionech smíšených je možno ztotožnit se s více kulturami

(viz např. Ewa Farna). Zabývají se také vztahem mezi hranicí a pohraničím, přičemž naznačují, že odstraněním hraničních závor ještě nedochází k likvidaci hranic v lidských hlavách. Dovozejí, že zrušení hranic neznamenalo žádnou zásadní změnu v současných lokálních česko-polských vztazích.

Autorky se detailně věnují jazykovým zvláštěm těšínského nářečí, zařazují je do slezského jazykového areálu, sledují lokální specifika – např. na Jablunkovsku šiakání, v obcích ležících u hranic se Slovenskem tzv. mazurování, odlišnosti typické pro Bohumínsko, atd. Presentované informace mají komplexní povahu, týkají se řady úrovní jazyka. V daném kontextu autorky rovněž řešily důležitou otázku funkce místního nářečí – a to na české i polské straně. Zatímco na české straně je užívají všichni – tzn. lidé z měst i venkova, různého vzdělání, věku, v soukromí i na veřejnosti, má proto povahu sociolektu, na polské straně je nahradila běžně mluvená polština (regionálně zabarvená). Pro příslušníky polské menšiny na české straně hranice má místní nářečí vysoce pozitivní význam, chápou je jako mateřský jazyk. Naproti tomu pro přistěhovalce z jiných území Česka, případně Československa, je nářečí předmětem posměchu, vnímají je jako žargon, stejně jako neautochtonní učitelé, lékaři, právníci atd. Situace je tudíž komplikovaná. Odrazem je i rozdílnost názorů jazykovědců, a tak autorky dospívají k závěru, že místní nářečí není spolehlivým znakem etnicity mluvčích.

Dalším řešeným problémem byla otázka, zda v současnosti může reálně existovat jen nářeční Těšíňan. Odpověď je záporná. Proto dochází k tzv. *znečišťování* dialektu, mluvčí si pomáhá výpůjčkami jazykových prostředků, které jsou mu nejbližší. Tak vzniká mluvení *po našemu* / *po našymu*. Lze ho podle autorek chápat buď jako *vedlejší účinek* vývoje dialektu, nebo jako cestu z nářeční bezvýchodnosti. V odborné literatuře se tento jev označuje jako projev loajality ve vztahu k regionu a jeho místním skupinám obyvatelstva. V podmínkách českého Těšínska proto dnes můžeme rozlišit kromě češtiny, polštiny, místního dialektu ještě řeč, která je kombinací předchozích kódů, je to mluva *po našymu*. Ale i běžně mluvená čeština zde používaná je poznamenána místními vlivy (obecnou slezštinou, lašským interdialektem, progresivní asimilací atd.), obdobně polština nese znaky regionálního zabarvení (knížnost, archaičnost, zkostrnatělost). Proto Poláci z české strany hranice jsou v Polsku ihned identifikováni jako *ti z Čech*. Všechny jazykové kódy zde používané podléhají interferenci.

Na závěr „popisového bloku“ autorky vyhodnotily to podstatné, totiž co je základem místní komunikace. Odpověděly, že je jím mluva *po našymu*, kterou však neztotožňují s těšínským dialektem. Tato mluva, na rozdíl od nářečí, nemá útvarovou normu, jedná se o ústní formu jazyka, jeho přirozenost a bezprostřednost. Může být pronášena více „*zčeska*“, nebo více „*zpolška*“, což odvisí od konkrétního mluvčích. Používá ji každý, kdo je místní, umí ji a použije ji v komunikační situaci, kterou považuje za nářeční.

Po tomto uvedení do problematiky, obrátily autorky pozornost k metodám sběru a zpracování jazykového materiálu. Označují se jako *explorátorky* a žáky a studenty jako *informátorky*. Materiál byl sesbírán mimo vyučování a bez účasti vyučujících. Žáci a studenti pocházeli nejen z Oldřichovic a Českého Těšínska, ale i z dalších obcí českého Těšínska (Jablunkov, Návsí, Hrádek, Milíkov, Vendryně, Žukov, Třinec ad.). Sběr se prováděl od května do června roku 2013. Věk informátorů se pohyboval od šesti do osmnácti let. Při rozhovorech jedna z autorek používala nářečí, druhá polštinu. Komunikace se vedla v uvolněné, spontánní atmosféře. Zvukové záznamy byly přepsány a seřazeny podle pravidel fonetické transkripce používaných obvykle v české i polské jazykovědě. Na rozdíl národních pravopisných tradic autorky čtenáře upozorňují a uvádějí jejich způsob zápisu. U ukázkách nebyla použita interpunkce, nádechové pausy byly označeny lomítkem, delší pausy dvojitým lomítkem.

Poslední kapitola před čítankou se zabývá charakteristikou mluvy informátorů, především se zaměřením na útvarové normy západotěšínského nářečí a na to, co bylo přežato z jiných jazyků. Do této kategorie patří např. výslovnost cizích slov, uchování tradiční morfologické zvláštnosti nářečí, užití bohemismů, polonismů, polsko-česká homonyma atd. Autorky popsaly jazykové jevy, aniž je jakkoliv hodnotí. Devět krátkých textových ukázek, které uzavírají tuto kapitolu, má charakter vysvětlující antologie. Na konci české části jsou uvedeny ve struktuře *po našymu* a v českém překladu, včetně slovní zásoby v obou jazykových verzích na konci každé ukázky. V závěru polské jazykové podoby vstupních čtyř kapitol je rovněž zveřejněno devět identických ukázek s texty *po naszymu* a v polském překladu i se slownictwem (slovní zásobou).

Za polskou verzi úvodních kapitol následuje čítanka textů. Na začátku každého rozhovoru je uveden počet informátorů, jejich pohlaví, věk, místo konání a datum realizace. Rekonstrukce komunikace je přesně zachycena, včetně otázek autorek a reakcí jednotlivých informátorů.

Ludmila Nesládková

FASORA, Lukáš: *Stáří k poradě, mládí k boji : Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900–1920*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2015, 242 s. ISBN 978-80-7325-364-6.

Poměrně útlá, avšak obsažná kniha, která vznikla v rámci grantového projektu s názvem *Generace v socialistickém dělnickém hnutí 1870–1920*, přináší velice zajímavý příklad prvního komplexnějšího využití generačního výzkumu v českém prostoru. Autor prokázal v rámci dlouholetého zájmu o problematiku široký rozhled a znalost české i evropské odborné literatury k tématu i metodologii výzkumu. Z české tvorby autor použil práce starší (od 20. let 20. století) i novější, které se věnovaly dějinám politických stran, dělnickému hnutí a v politice exponovaným osobnostem. Z nejnovějších děl využil Fasora také nové interpretace kulturních změn v identitě dělnictva (např. *Život na*

příděl Rudolfa Kučery /2013/). Při pohledu na odbornou produkci je zřejmé, že zahraničních historiografii je v generačním výzkumu bezpochyby nejdále německá literatura. Inspirací může být však rovněž odborná tvorba holandská, (amsterodamský International Instituut voor Sociale Geschiedenis a The International Association of Labour History Institutions), švédská a švýcarská. Oproti tomu v Rakousku, Polsku, Slovensku a Slovinsku zmizelo do značné míry dělnictvo z odborného hledáčku historické obce v 90. letech a bylo tedy nutné se poohlédnout po starších pracích, ve kterých se alespoň sporadicky generační výzkum objevuje.

Klíčovým pramenem byl Fasorovi periodický tisk, který autor rozdělil do sedmi skupin: sociálnědemokratický a levicový tisk mládeže s vazbou na české země (*Der jugendliche Arbeiter, Sborník mládeže, Mladý proletář, Tělocvičný ruch, Rundschreiben, Oświata, Zjednoczenie* aj.), sociálnědemokratický tisk s rubrikami věnovanými mládeži (*Rovnost, Volksfreund, Robotnik sląski*), nebo reflektující problémy mládežnického hnutí z pohledu celostranické struktury (kladenská *Svoboda, Zář, Freigeist, Volkswille*), listy teoretických názorů české, německé a jihoslovenské části sociální demokracie (*Akademie, Der Kampf, Naši zapiski, Die neue Zeit*), periodika často radikálních (nejen bolševických) mládežnických organizací a směrů s krátkou životností z let 1917–1920 (*Jaro, Červen*), ústřední politické listy sociálnědemokratických stran Předlitavska mimo české země (polsko-haličský *Napród, innsbrucký Volkszeitung, vídeňský Arbeiterzeitung, jihoslovenský Rdečí prapor, ukrajinský Vpered, italský Lavoratore* aj.), periodika konkurenčních táborů sociálních demokratů s těsnou vazbou na mládežnické hnutí (národně-sociální *Mladé proudy*, katolické *Omladina* a *Mladý křesťan*, agrárnícké listy *Venkov* a *Moravský venkov*, státem podporované státně-patriotické listy *Mein Österreich, Der Phönix, Lehr und Wehr, Österreich-deutsche Jugend*) a periodika krátké existence spojená s činností různých organizací komunistické mládeže z 20. a 30. let, která zpětně reflektovala zkušenost mladých lidí z válečných a poválečných let (*Mladý leninec, Organizátor-agitátor, Rudá pěst, Mladá garda*).

Z archivních pramenů čerpal autor zejména z materiálů úřední povahy (fondů mistodržitelství, policejních ředitelství, okresních úřadů), justičních fondů (spisů státních žalobců a krajských soudů), pramenů církevní proveniencí (vizitačních zpráv a pastýřských porad obsahujících zhrubný přehled o dění v socialistickém prostředí) a ze *Sbírek vzpomínek na činnost sociální demokracie a Komunistické strany Československa* shromážděné v 50. a 60. letech 20. století Ústavem marxismu-leninismu a nyní spravované vojenským historickým archivem.

Na rozsáhlé prameně základně Fasora ukázal, že generační metoda je možné využít pro mladou levicově zaměřenou generaci narozenou v letech 1885–1900, kterou formovaly dramatické události první světové války, revoluce v Rusku, rozpad monar-

chie a vznik nové republiky. Anotovaná kniha zkoumá proměny společnosti ve vztahu k mládeži (výchově, službě v armádě, vnímání muže v rámci jeho genderových rolí) a hlavní procesy ve vytváření „generačních“ vlastností (očekávání změny kolem přelomu století, reforma učňovského vzdělání, návrat k přírodě, chuligánství, antimilitarismus). Jedná se tak vlastně o studii z dějin mentalit, která nám pomáhá osvětlit pozadí světa mladé generace počátku století. Autor se věnuje mládeži české, německé, ale i polské, i když té z pochopitelných důvodů nejméně. Vysoká úroveň vědeckého jazyka (s možná až přílišným nadužíváním slova diskurz) svědčí o autorově špičkové erudici, avšak vzdaluje text mladšímu publiku. Svou vysokou kvalitou se kniha může stát vzorem pro generační výzkum v českém prostředí, jednu z vhodných alternativ pro poznání minulosti.

Stanislav Knob

HANIČÁK, Ondřej: *Renesanční domy moravsko-slezského pomozí : Příspěvek k poznání typologie a formálních aspektů měšťanské obytné architektury 16. a 17. století*. Opava : Slezské zemské muzeum, 2015, 287 s. ISBN 978-80-87789-27-8.

Problematika renesanční měšťanské architektury ve sledovaném regionu nebyla v uplynulých letech dostatečně synteticky zpracována. Tento stav se snaží změnit uvedená publikace. Text knihy je členěn do pěti kapitol, z nichž první dvě čtenáři přibližují metodologická východiska autora a uvádějí jej do současného stavu poznání. Z tohoto pohledu je hlavní zájem autora soustředěn na oblast historického Opavska, konkrétně na města Opava, Krnov a Bruntál. Předmětem studia jsou objekty či jejich části, u nichž je možný popis a následné srovnání, přičemž se Haničák nesnaží přiblížit čtenáři veškeré renesanční domy, ale především ty s typickým, nebo naopak ojedinělým dispozičním řešením. Časově je téma jeho práce zasazeno do období 16. a prvních dvou desetiletí 17. století, což odpovídá době významných stavebních proměn měst, která byla přerušena vypuknutím třicetileté války. Poznatky autor čerpal z velmi široké a různorodé prameně základny, jelikož odborná literatura se dané problematice v tomto regionu věnuje jen minimálně. Je možné zmínit například plánovou dokumentaci, indikační skici, historickou ikonografii, fotografickou dokumentaci, pozemkové knihy, karolinský katastr, historickou topografii či evidenční listy kulturních památek a s nimi související speciální průzkumy.

Na úvodní metodické kapitoly navazuje část věnující se výkladu historického kontextu sledované stavební činnosti, v níž se čtenář dozví o historickém vývoji jak samotného území, tak jednotlivých sledovaných měst z hlediska hospodářského a urbanistického a v neposlední řadě i o souvislostech, které se vázou k renesančnímu stavitelství. Pozornosti tak neujdou například jména významných stavebníků, stavitelů či přední stavební podniky doby a rovněž jeden z hlavních milníků přestavby měst – požáry. Následuje vlastní jádro publikace, a sice kapitola *Charakteris-*

tika renesančních měšťanských domů v Opavě, Krnově a Bruntále. Zde se autor stylizoval do role průvodce, který čtenáři zprostředkovává informace nejprve z hlediska dědictví středověké zástavby pro ozřejnění výchozího stavu a stavebního vývoje, poté přechází ke komparaci renesančních měšťanských domů z Krnova a Bruntálu se situací v Opavě. Čtenář je postupně seznamován s dispozičním řešením domů, dále prochází v rámci jednotlivých podkapitol přes *Mázhaus* a *Scho-diště do Suterěně* s jejich dispozicemi a zaklenutím. Na ně navazují nadzemní části daných staveb s klebními konstrukcemi. Detailně probírány jsou i *Portály*, *Okenní ostění*, *Arkýře* či celkové kompozice fasád, jež se dodnes intaktně v podstatě nedochovaly. Zájímavou částí knihy je podkapitola *Reflexe podoby měšťanských domů v díle Jakoba Schickfuse (1574–1637)*, kronikáře a rektora březského gymnázia, která přináší dobové svědectví o charakteru urbanismu slezských měst.

Anotovaná kniha představuje prakticky první syntetické odborné zpracování této problematiky v širších souvislostech. Podává odpovědi na řadu otázek, ale jak už to tak bývá, mnoho dalších zároveň přináší. Například zda se na popisovaných měšťanských stavbách nějak podíleli vlašští stavitelé nebo proč na některých stavbách přezívají v dané době již zastaralé prvky gotiky – šlo o záměr stavitelů, či spíše o přezívání lokální výtvarné tradice? Pomoci zodpovědět tyto otázky by mohlo další studium dosud neprobádaných pramenů.

Závěrem lze dodat, že publikace navíc opatřena nezbytným jmenným a místním rejstříkem. Samozřejmostí je citační aparát a bohatá obrazová příloha.

Jan Matyáš

MAZALOVÁ, Lucie: *Eschatologie v díle Jana Husa*. Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 472. Brno: Masarykova univerzita, 2015, 370 s. ISBN 978-80-210-7953-3.

V souvislosti s kulatým výročním upálením mistra Jana Husa bylo v nedávné době vydáno několik titulů týkajících se díla a života významného českého reformátora. Jedním z nich je i monografie z pera Lucie Mazalové o problematice Husovy eschatologie (učení o posledních věcech, pozn. aut.), která vychází z autorčiny disertační práce obhájené roku 2012.

Knihou Lucie Mazalové není pochopitelně prvním příspěvkem k Husově pohledu na poslední věci, což vychází najevo zejména při čtení prvních kapitol, kde vedle cenného vymezení samotného pojmu eschatologie nalezneme bohatý přehled dosavadního bádání. Autorka však dané téma zohledňuje v nebyvale široké míře a podrobně analyzuje obsah celé řady Husových kázání (*Diligens dominum Deum*, *State succincti*, *Spiritus nolite extinguere*, *Confirmate cordavestra*, *Dixit Martha ad Iesum*) a listů, z velké části psaných v době blížící se kazatelovy smrti. Je však nutno zmínit, že v monografii je rovněž přihlédnuto k dalším relevantním spisům Jana Husa (např. *Super Quattuor sententiarum*). Mazalová se věnuje i komparaci Husových

idejí s myšlenkami dalších významných reformátorů, ať už se jedná o Miliče z Kroměříže, Matěje z Janova, Johna Wyclifa, Jakoubka ze Stříbra, či Mikuláše z Pelhřimova.

Je třeba vyzdvihnout, že před překročením k ústřednímu tématu Mazalová usiluje o postžení široké škály faktorů, které se mohly podílet na formování Husovy nauky o posledních věcech. Autorka tímto ukazuje, že Jan Hus ve svém eschatologickém myšlení nebyl ovlivňován pouze významnými evropskými teology či představiteli českého reformního hnutí, ale rovněž svými studii, veřejnou činností a společenskou situací v zemích Koruny české. Mazalová přitom nepřeceňuje roli morové epidemie a správně podotýká, že *znaménko vyplývání jednoduše mezi mor a eschatologii Husa nebo celé české reformace umístit nelze* (s. 77).

Co se vlastního rozboru Husových eschatologických výroků týče, autorka se snaží vyčíst metody latinské medievalistiky, což znamená, že mimo obsahovou analýzu se pečlivě zaměřuje na jazykové prvky a literárně-historické pozadí sledovaných spisů. Ve vybraných dílech nalézá velké množství pasáží spjatých jak s koncem pozemského života člověka (hrozby v souvislosti s uvržením do pekla, pozitivní motivace v případě možnosti dosažení spásy, problematika očistce), tak se završením pozemských dějin (téma Antikrista), přičemž své postřehy doplňuje nemalým množstvím citací z povětšinou latinsky psaných pramenů. Mazalová vykládá jednotlivé eschatologické výroky srozumitelně a přehledně, za nejzajímavější z jejich myšlenek je možno označit úvahy o antikristovské tematice v Husových spisech. Dokládá, že český reformátor rozhodně nevystupoval jako apokalyptik či chiliasta a při analýze *Diligens* se oprávněně kloní k závěru, že konec dějin měl pro Husa význam *delšího období boje proti Antikristu, během kterého lze ještě dosáhnout alespoň dílčích reformních úspěchů* (s. 129).

Další podnětné teze autorka formuluje v případě Husových listů psaných z Kostnice, v nichž si všímá originality Janových myšlenek, neboť se zde *misí kolektivní a individuální eschatologie, v níž Hus svoje dlouhodobé eschatologické názory postupně více a více potvrzuje činy* (s. 329). Mazalová se podařilo prokázat, že Husova eschatologická tvrzení jsou do značné míry podmíněna jeho důrazem na moralistiku, s čímž souvisí i ne zcela samozřejmá skutečnost, že se mistr Jan v závěru svého života věnoval více pozornosti životu pozemskému nežli věčnému.

Jestliže se nic vážnějšího nedá vytknout autorčiným závěrům, nelze totéž říci o stylistické stránce knihy. Za největší slabinu textu považují časté opakování slov „Hus“ či „Husův“, a tím pádem minimální užití synonym či opisných výrazů (slovo „autor“ se objeví skutečně jen zřídka). Zejména pasáže, kde se o Janu Husovi často hovoří, tak mohou působit poněkud těžkopádně. Celkově však kniha představuje fundovaný a obsáhlý (byť ne vyčerpávající) vhlad do eschatologického myšlení ikonické postavy české reformace.

Adam Pálka

HRUBOŇ, Anton: „Blaho vlasti – zákon najvyšší!“ : Národná obec fašistická a Slovensko (1926–1938). Ružomberok : Historia nostra, 2015, 205 s. ISBN 978-80-970080-6-2.

Predstavitel' nastupujúcej generácie, a jeden v súčasnosti najlepší a publikačne najplodnejší slovenský historik Anton Hruboň, sa chopil témy, ktorej slovenskí historici doposiaľ nevenovali dostatočnú pozornosť. Vo svojej ostatnej publikácii spracoval problematiku a dejiny Národnej obce fašistickej (NOF), ktorá bola najväčšou československou fašistickou stranou medzivojnového obdobia, a ktorá pôsobila na politickej scéne prvej ČSR, a teda aj na Slovensku 12 rokov. Napriek tomu, že pôsobila na okraji politického spektra, bola jeho etablovanou špecifickou súčasťou a svojím pôsobením v ňom zanechala svoju stopu.

Názov monografie je odvodený od hlavného motta NOF. Hruboň tému analyzuje v dvoch rovinách: a to cez pôsobenie NOF na Slovensku, ako aj Slovensko a slovenskú otázku v politike pražskej centrály NOF. Tému zasadzujú do súdobého európskeho kontextu, porovnáva NOF s fašistickými organizáciami v iných častiach Európy, všimá si inšpiráciu NOF talianskym fašizmom, a tým popisuje podoby a formy medzivojnového fašizmu v našich končinách. Problematike sa doposiaľ venovali skôr českí historici, ktorí nevenovali dostatočnú pozornosť jej činnosti a pôsobeniu na Slovensku, túto medzeru vyplnil práve Hruboň. Práca je napísaná na základe detailného výskumu pôvodných archívnych materiálov, dobovej tlače a výbornej znalosti odbornej literatúry k tejto tematike. Práve interpretácia prameňa a odbornej literatúry spojená s výborne napísaným textom sú najväčšími plusmi knihy.

Kniha vyšla na kriedovom papieri s tvrdou obálkou, s jednoduchým motívom na bielom pozadí prebraným s dobových Slovenských fašistických novín. Uvádza ju citát od Friedricha Nietzscheho. Obsahuje obligátne predhovor a podakovania, úvod, záver a tri kapitoly. Za veľké pozitívum publikácie považujem zaradenie kapitoly *Teoretická diskusia a definovanie základných pojmov* zloženej z podkapitol *Komparatívne fašistické štúdie: inšpirácie, protirečenia a výzvy* a *Tradicionalizmus verzus konštruktivizmus v historiografii o fašizme a pokus o hľadanie vlastnej „tretej cesty“*, kde autor s pomocou filozofie, politológie, práva a historiografie hľadá odpoveď na otázku, čo je to fašizmus, a snaží sa tento pojem zadefinovať a vymedziť. Prináša aj stručný, ale výstižný prehľad výskumu problematiky fašizmu v historickej vede.

Druhá kapitola s názvom *Počiatky a problémy etablovania fašizmu na Slovensku v kontexte celorepublikového vývoja* s podkapitolami *Podmienky genia*, *Na ceste k jednotnej fašistickej platforme* a *Prílohami* približuje vznik a vývoj fašistickej hnutia a smeru jeho politiky v podmienkach novovzniknutej Československej republiky. Tu na danú dobu v liberálnej pluralitnej demokracii, ktorá bola v rámci regiónu výnimkou, mohlo pôsobiť široké spektrum subjektov vrátane radikálnych uskupení, ako bola fašistická

strana. A práve jej postupný zrod, etablovanie a fungovanie v rámci československého politického a spoločenského systému nám detailne približuje a interpretuje Hruboň s dôrazom na Slovensko. Približuje nám napr. spoluprácu fašistov s inými prúdmi a politickými stranami, hlavne so SNS a takisto konštatuje oneskorený vývoj v porovnaní s českými krajinami. O počiatkoch československého fašizmu na Slovensku podľa Hruboňa však možno hovoriť už v prvej polovici 20. rokov.

Najobsiahlejšia je tretia kapitola *Pôsobenie Národnej obce fašistickej na Slovensku a Slovensko v politike Národnej obce fašistickej*. V jednotlivých podkapitolách postupne opisuje *Ideologické základy*, *Zapúšťanie koreňov*, *Národná obec fašistická v spektre slovenskej politiky*, *Fašizmus „po slovensky“ ako prekážka expanzie Národnej obce fašistickej*, *Na pokraji rozpadu*, *Oživenie činnosti a dialógy s menšinami*, *Volby roku 1935*, *Komunisti a národná obec fašistická*, *Cesta k úpadku* a *Za obranu republiky*. Aj táto kapitola obsahuje prílohy. Hruboň konštatuje, že politický program strany nebol pevne uchopený v ideologickom rámci, vznikol a formuloval sa za pochodu, personálne obsadenie strany bolo nekvalitné, antisemitizmus tvoril silný základ politiky strany a píše aj o zlyhaní prípadnej spolupráce či kooperácie s HSLS. Analyzuje príčiny zlyhania politiky fašistov a fakt, že počas svojej existencie neprekročila tieň okrajovej malej strany s minimom vplyvu na spoločenské dianie. Hruboň vyčerpávajúco hodnotí činnosť a pôsobenie vedúcich predstaviteľov strany, ako bol Radola Gajda a na Slovensku Ján Ivák, a je k ich pôsobeniu kritický. Podrobne hodnotí posledné slobodné voľby v Československu v roku 1935 z pohľadu fašistickej strany a takisto jej postoj a vzťah ku komunistom.

Hruboňovou najdôležitejšou témou, ktorá sa ako nít tiahne celou jeho knihou, je slovenská otázka a postoj k nej v rámci fašistickej strany. Označuje ho za premenlivý, otázka Slovenska nepatrila medzi priority strany, napriek faktu, že slovenská spoločnosť ju považovala za jeden z najzásadnejších problémov v Československu. NOF však ako československá strana tieto snahy nerefletovala. Hruboň sa nazdáva, že neschopnosť presadiť sa výraznejšie na Slovensku bola zapríčinená aj vzťahom strany k HSLS, resp. vzájomnej nespokojnosti, o ktorú HSLS ako dominantná strana na Slovensku v medzivojnovom období nemala záujem, lebo jej mocensky nevyhovovala. NOF zároveň nemala záujem na svojom pohltení HSLS.

Kniha obsahuje aj menný register, a keďže text operuje s viacerými odbornými výrazmi, ktoré podľa autora nie sú v slovenskej historiografii dostatočne vžitá, aj slovník, kde je vysvetlený význam v akom sú spomínané v texte.

Hruboňova publikácia má významný prínos k poznaniu československých a slovenských dejín medzivojnového obdobia. Je veľmi zaujímavá a v súčasnej dobe, v čase nárastu rôznych radikálnych nálad a prúdov v spoločnosti viac ako aktuálna.

Roland Valko

MÁDROVÁ, Kamila: *Pedagogové ve službách trůnu : Privátní učitelé následníků trůnu Rakousko-Uherska*. Praha : Nakladatelství lidové noviny, 2015, 240 s. ISBN 978-80-7422-308-2.

Doktorandka Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy přispěla historické produkci knihou o vybraných aktérech, kteří měli na starost proces vzdělávání a výchovy následovníků trůnu Rakousko-Uherska. Částečně také osvětluje, jak probíhala příprava žáků, jejichž posláním bylo stát se nejvyšším představitelem země.

Knihu Mádrové by bylo možné rozdělit do tří základních částí, přičemž každá se zabývá životními osudy vybraných pedagogů a způsobem výchovy jednoho z následníků trůnu (korunního prince Rudolfa, arcivévodů Františka Ferdinanda d'Este a Karla Františka Josefa). Každá kapitola, věnovaná jednomu následníkovi, nám nejprve předkládá stručný, ale výstižný výklad základních životních momentů z dětství následníků trůnu a životní dráhu jejich vychovatelů. Autorka neopomenula vylíčit jejich kvalifikaci, případně předchozí životní zkušenosti a zásluhy, díky nimž jim byl tento důležitý úkol svěřen. Stranou zájmu Mádrové nezůstal zcela ani vztah vychovatelů k rodinám chlapců, k samotnému panovníkovi a jejich podíl na tvorbě výchovně-vyučovacího plánu. Pozoruhodný je také vztah těchto „významných“ žáků k vlastnímu procesu vzdělávání, případně ke specifickým metodám výchovy, vychovatelům a učitelům.

V jednotlivých podkapitolách jsou vylíčeny životní osudy a profesní dráhy jednotlivých vyučujících. Kon-

krétně se jedná o patnáct rozdílných osobností z řad vychovatelů, pedagogů a vědců. K otázce výběru osobností uvádí sama autorka následující: *Kritérii pro výběr byl dostatek dostupných pramenů k sepsání životopisu, důležitost vyučovaného předmětu pro budoucí vládu, délka působení učitele u arcivévodů a také ohled na české čtenáře (například vyučování českého jazyka či českých dějin).*

O jednotlivých osobnostech se čtenář dozvídá základní informace z jejich života, studijní a předchozí profesní dráhu, vztah k monarchii, případně jeho proměnu v průběhu času. U žádné osobnosti nezůstaly opomenuty (pokud byly dochovány) ani názory na jejich svěřence a rozvoj jejich vztahu, který byl často kultivován i po skončení výukových cyklů. Velmi oblíbení pedagogové bývali později svým žákům dobrými rádci a po nějakou dobu dokonce také korespondenčními přáteli, jiní zase byli přísnými kritiky. Kniha Mádrové rovněž poskytuje několik opravdu pozoruhodných osudů, kdy se např. z původně degradovaného vojáka, případně archivního rady Hannoverského království hříčkami událostí stali vyučující „nejlépe opečovávaných“ dětí habsburské monarchie.

Celkově lze o anotované knize říci, že se jedná o velmi umně koncipovanou práci, která vedle velkého množství informací nabízí čtenáři i literární potěšení. Dle mého mínění je z jazykového hlediska dobře napsaná, čtivá a přehledná. Doufejme, že na ni Kamila Mádrová naváže stejně povedenými publikacemi i v budoucnu.

Lukáš Lisník

KRONIKA

Proč předčasně odcházejí ti nejlepší? Vzpomínka na Janu Machačovou (5. 8. 1946 – 7. 10. 2015)

Jako blesk z čistého nebe mne zasáhla počátkem října minulého roku zpráva o úmrtí kolegyně PhDr. Jany Machačové, CSc. Věděla jsem sice, že onemocněla, ale netušila jsem, že je to tak vážné. Byla mi nejen dlouholetou spolupracovnicí ve Slezském ústavu (tehdy ještě ČSAV) v Opavě, ale také vzácnou přítelkyní. Její odchod z tohoto světa je nenahraditelnou ztrátou pro českou historickou vědu, v níž zanechala nesmazatelnou stopu.

Jana se narodila 5. 8. 1946 jako první ze tří dcer krejčího Jana Klimeše a jeho manželky Ludmily, dámské krejčové ve Velkých Losinách. Po absolvování střední všeobecně vzdělávací školy v Šumperku vystudovala polonistiku na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci (UP) a v Poznani. Po krátkém angažmá ve Slezském zemském muzeu začala pracovat v knihovně Slezského ústavu, v roce 1969 se stala jeho odbornou pracovnicí. Na první pohled nenápadná, drobná a velmi jemná dívka byla v té době již provdaná za krnovského ženského lékaře Vladislava Machače, jemuž v letech 1970 a 1974 porodila syna Štěpána a dceru Petru. Od počátku mne zaujala její až neuvěřitelná píle, schopnost zvládnout perfektně pracovní úkoly i péči o rodinu a domácnost. Naše rozhovory se týkaly nejen historických problémů, ale obsáhly i četbu, okruh nejrůznějších kulturních zájmů, společenského života, samozřejmě i soukromé radosti a strasti. Na ty ovšem moc času nezbývalo, navíc byla Jana vždy velmi věcná a o svých privátních záležitostech příliš nemluvila.

V ústavu se s ní počítalo jako s výkonnou redaktorkou Slezského sborníku (tuto funkci přijala v roce 1973) a Zpravodaje SÚO. Postupně si však osvojila základní metody historikovy práce a začala pracovat na různých tématech vývoje českých zemí, jež souvisely s industrializací v 19. století. V roce 1973 absolvovala na UP rigorózní zkoušku. Její první publikační výstupy v letech 1977–1981 ještě oscillovaly mezi zájmem o kulturní život Poláků na Těšínsku a literaturu a výzkumem průmyslových oblastí, jež byly ústavu nadekreťovány „shora“. Ve Slezském sborníku publikovala (někdy ve spolupráci s dalšími kolegy) kratší články věnované postavení dělnictva a dělnickému hnutí do roku 1918. Na jedné z prvních obsáhlejších studií o sociálním vývoji průmyslových oblastí za kapitalismu se podílela s Janem Steinerem (1981). Další své úsilí pak soustředila zejména na vypracování velmi rozsáhlé kandidátské práce. Více než šestisetstránková disertace, již obhájila v roce 1986 v tehdejším Ústavu československých a světových dějin ČSAV v Praze, je dosud považována za nejlepší práci o materiálních pozicích českého dělnictva do

roku 1914. Bohužel nebyla publikována v plném rozsahu, její podstatné části vyšly teprve v roce 1991 jako první svazek sborníku K hospodářským a sociálním dějinám 19. a 20. století. Jana Machačová se věnovala také vývoji sociálních poměrů v textilním průmyslu, publikovala studii o práci žen a dětí a později také dvě studie o dělnickém pojištění. Svůj heuristicky nesmírně důkladný, systematický způsob práce přestala podřizovat diktátu marxistických postulátů a zkratk, proto řada podstatných výstupů jejích výzkumů spatřila světlo světa až po roce 1989. V té době už několik let spolupracovala s Jiřím Matějčkem na rozsáhlém výzkumu sociálních a sociokulturních dějin českých zemí v 19. a později i ve 20. století. Vzhledem ke změně bydliště a zejména úsilí o získání grantových prostředků založil Matějček v Kutné Hoře v roce 1994 pracoviště historické sociologie CLEO. S Janou ale nadále zůstával ve velmi úzkém kontaktu, ona sama se v Kutné Hoře pravidelně zastavovala při cestách do Prahy, zajišťovala spolupráci se Slezským ústavem, Fakultou humanitních studií Univerzity Karlovy (UK) a dalšími pracovišti, jež pokračovala ve výzkumu hospodářských a sociálních dějin (mimo jiné také s Ústavem pro hospodářské a sociální dějiny UK a Centrem pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty OU). Na konferencích organizovaných společně s těmito institucemi pak vystupovala Jana Machačová jménem obou autorů. Výsledkem společné ediční práce dvojice Machačová – Matějček po roce 1992 bylo zejména osm svazků sborníku Studie k sociálním dějinám 19. století a jedenáct svazků Studií k sociálním dějinám. Kromě toho publikovali třisvazkovou monografii o vývoji textilní výroby v letech 1781–1848 (Opava 1991, 1992), další společné knihy věnovali sociálním pozicím národnostních menšin v meziválečném období 20. století (1999), nástinu sociálního vývoje českých zemí v letech 1781–1914 (Opava 2002) a středním vrstvám od poloviny 18. do poloviny 20. století (Opava 2002). Nepřehledné je množství studií, které publikovali kromě Slezského sborníku také v řadě dalších významných historických časopisů vydávaných v České republice po roce 1992. Jana však v téže době zveřejnila i texty svých vlastních vědeckých výstupů, věnovaných problematice vývoje vzorů chování středních vrstev, ale také dvou okrajových skupin sociálního spektra – podnikatelů na straně jedné a Romů na straně druhé, na spodní hranici tohoto spektra. Bylo to obdivuhodné i vzhledem k tomu, že v téže době prožívala pohnutá i radostná období rodinného života – v roce 1998 po dlouhé těžké nemoci manžela ovdověla, později se začala podílet na výchově vnoučat. Završením a do jisté míry i epilogem společné práce s Jiřím Matějčkem se stala pozoruhodná monografie *Problémy obecné kultury v českých*

zemích 1781–1980 (2008). V ní zachytili oba autoři složité obecné i speciální vztahy subkultur různých sociálních skupin, procesy akulturace, vzory chování a další jevy, jimiž se kultura (nazíraná v moderním, velmi širokém pojetí) formovala. Stali se předními protagonisty znovunavrácení oboru sociálních dějin do české historiografie. Každý z nich pak při společné práci hrál nezastupitelnou roli – Jana zpočátku především svými důkladnými a široce založenými výzkumy, Jiří obecnými úvahami a závěry, které přesahovaly do dalších humanitních oborů. Jejich přínos oboru, ceněný kolegy doma i v zahraničí (např. v Rakousku), dokumentuje mimo jiné organizace společných konferencí k sociálním dějinám, výzva k vystoupení na konferenci Historického ústavu AV ČR *Reflexe dějin Československa 1918–1948 v historiografii na počátku 3. tisíciletí* (Praha 2008). Jana Machačová tu byla hlavní autorkou kolektivní zprávy o stavu výzkumu sociálních dějin od počátku 90. let 20. století. Zpráva byla následně rozšířena, přeložena do němčiny a publikována v Prager Wirtschafts- und Sozialgeschichte Mitteilungen (2009). Měla jsem příležitost podílet se na této reflexi drobným příspěvkem. Kromě tohoto setkání jsem se aktivně zúčastnila např. také konference *Vývoj obecné kultury, kultivace a dekulturnizace společnosti českých zemí 1800–2000* na půdě Fakulty humanitních studií UK v roce 2004. Mohla jsem tedy osobně zažít nesmírně dělné a zároveň přátelské prostředí, které tam Jana spolu s dalšími organizátory dokázala vytvořit. Velkým přínosem byla i skutečnost, že se na těchto fórech setkávali koryfeje (Havelka, Kárník) s „kandrdasy“ historických věd; živá diskuse potvrzovala, že to pro sebe obě strany pokládají za přínosné.

Kromě velkého množství výstupů vědecké práce je nutno Janě Machačové přičíst ještě další trvalou zásluhu: ve své funkci výkonné redaktorky Slezského sborníku vytrvala neuvěřitelných třicet šest let. Udržovala nejen vysokou odbornou a perfektní jazykovou stránku periodika, ale svedla také vítězný boj za jeho přežití v bouřlivých letech 1990–1992, kdy visel na vlásku osud ústavu i časopisu. Podařilo se jí významně rozšířit okruh autorů (i o řadu osobností zahraniční provenience) i odběratelů v České republice i v zahraničí. Slezský sborník i její zásluhou již po léta významně překračuje regionální hranice, je zařazen do databáze recenzovaných (neimpaktovaných) historických vědeckých periodik, publikuje nejen historické studie, recenze a zprávy, ale také články z příbuzných vědních oborů – např. sociologie, demografie a kulturní geografie.

Neúprosný čas strávený usilovnou prací plyne jako voda, Jana dovršila věk odchodu do důchodu, s pečlivostí sobě vlastní uzavřela v roce 2009 všechny své vědecké, editorské a redakční aktivity, v ústavu po sobě důkladně uklidila. K nemalému překvapení kolegů pak velmi rázně realizovala svou poslední proměnu. Stala starostlivou babičkou čtyř vnoučat a pomocnicí dcery Petry, úspěšné krnovské advokátky. Na vlastní kulturní aktivity, přítelkyně či drobné příspěvky od-

borného rázu (např. biogram Jiřího Matějčka pro BSSSM) jí zbývaly večery. V té souvislosti mi vyvstává poslední živá vzpomínka – spolu s kolegyní Olgou Šrajerovou jsme plánovaly někdy koncem roku 2014 další setkání v opavské nekuřácké restauraci. Od Jany Machačové mi přišel omluvný dopis, že má nějaké zdravotní problémy a odjíždí na vyšetření k synovi do olomoucké nemocnice. Asi ji čeká operace, ale hned po rekonvalescenci se přihlásí. Bohužel, po několika letmých informacích o jejím vážném stavu, jímž jsem odmítala věřit, přišlo už jen parte...

Nina Pavelčíková

Konferencia Iní v našich rodinách. Prameň a možnosti ich genealogického bádania. 28.–29. október 2015, Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, Martin.

Slovenská národná knižnica ako inštitúcia zastrešujúca Slovenskú genealogicko-heraldickú spoločnosť (SGHS) sa v októbri už tradične stala miestom konania konferencie odborných i laických genealógov. Podujatie, organizované vždy na jeseň, je spoločným stretnutím členov SGHS a širšej verejnosti, ktoré sa snaží otvoriť a zodpovedať otázky, s ktorými sa genealógovia pri svojej práci stretávajú. Témou konferencie v roku 2015 bola *Iní v našich rodinách* a rozmanité spektrum príspevkov si kladlo za cieľ pomôcť pri hľadaní koreňov príbuzných, o ktorých predkov sa strácajú informácie, hlavne nemanželské deti, siroty, vojaci či prisťahovalci.

Vedeckú časť konferencie otvoril predseda SGHS Radoslav Ragač s príspevkom *Evidencia vojenskej invalidovne v Trnave v čase napoleonských vojen*. Pohľad do vojenskej invalidovne, ktorej dcérska inštitúcia bola zriadená v Skalici, priblížil život vojakov, ktorí v štátnom zdravotníckom zariadení neraz žili aj so svojimi rodinami. Osobitne vedené matriky inštitúcie, existujúce od roku 1783, boli vyhotovované v dvoch zväzkoch. Jeden hovoril o zomrelých obyvateľoch žijúcich v zariadení a ďalšia bola zoznamom konvertitov. Poznámky uvádzali aj zaujímavé zistenia, keď sa v invalidovni objavili aj klienti, ktorí sa už ako vojenski veteráni oženili, či tam dokonca boli privedení na svet aj ich potomkovia. Od roku 1836 sa medzi prameňmi objavovali aj tzv. pohrebné protokoly a zoznamy pochovaných na vojenskom a mestskom cintoríne v Trnave. Vojenský cintorín mal pritom osobitnú časť, kam boli pochovávaní dôstojníci, rovnako rozdelená bola aj evidencia v matrike. Ako by sa dalo aj predpokladať, v čase napoleonských vojen počet obyvateľov invalidovne vzrastal, avšak po Viedenskom kongrese badateľne klesol. Prameň je ideálny pre hľadanie stóp príbuzných, ktorí slúžili v rakúskej armáde, pričom sa v rodnej obci o nich žiadne iné záznamy nezachovali.

Kolegyňa Ragača zo Slovenského národného archívu, Ivana Červenková, pripravila pre účastníkov konferencie príspevok *Sirotská agenda na cisárskych panstvách (Holíč a Šaštín)*. Cisárska rodina Habsburgovcov mala v súkromnom vlastníctve dve západoslovenské panstvá, vďaka čomu sa o nich dochovala

podrobná písomná agenda. Osobitnou kapitolou bola evidencia sirôt, ktorá spadala pod správu špeciálneho sirotského úradu a sirotskej pokladnice. Agenda týchto organizácií sumarizovala informácie o zosnulých rodičoch a ich majetkoch, ktoré dočasne spravovala. Často sa v panstvách aplikoval prístup, že nehnuteľný majetok, ktorý sirota vlastnila však do svojej dospelosti, do veku 24 rokov, nemohla spravovať, dedičstvo tak bolo predané a peňažný zisk sa nechal úročif. Z týchto prostriedkov bol platený napríklad neskorší vstup siroty do remeselníckeho cechu, zabezpečenie vlastného hospodárstva, uzatvorenie manželstva či ďalšie štúdiá. Evidencia sirôt obsahovala aj informácie o poručníkoch, ktorí do dospelosti majiteľov dedičstva spravovali majetok. Poručníkov spravidla menovalo panstvo, avšak po preukázaní nehospodárneho či nečestného spracovania mohol byť odvolaný. Ak poručník požičoval z dedičstva nejakú finančnú čiastku (spravidla za 6% úrok), tá musela byť založená nehnuteľnosťou. Už v 18. storočí platilo, že nehnuteľnosť musela byť poistená proti požiaru. Ženy-dedičky mohli dosiahnuť dospelosť aj pred dovŕšením 24. roku života, a to vydadom. Naopak, nevydaté ženy nemali záruku, že sa k svojmu dedičstvu dostanú aj po dovŕšení ustanovenej hranice. Po roku 1848 bola sirotská agenda prevzatá do kompetencie stolíc, resp. žúp.

Tematicky podobný príspevok, ktorý na konferencii odznel, bol z pera Olgy Kvasnicovej: *Sirotky nemanželské deti a slobodné matky v archívnych dokumentoch*. Pracovníčka štátneho archívu v Topoľčanoch hovorila o zákonomnom vývoji starostlivosti o siroty, o ktoré sa štát začal centrálnie starať zákonom z roku 1903. Vtedy boli cirkevné sirotinice nahradzované štátnymi, ktoré si za cieľ kládli znížiť detskú úmrtnosť. To sa im ziaľ nepodarilo, hoci po celom území Uhorska bola vybudovaná sieť tzv. štátnych detských azylův. Centrálna budova sídlila v Budapešti a po celej krajine bolo vytvorených 16 pobočiek, v ktorých bolo vychovávaných vyše 30 000 detí. Sirotinice boli zamerané budované v centrálnej časti dnešného Maďarska, kde bolo „čisté“ etnické prostredie, čo malo napomáhať národnostne vychovávať deti bez dosahu „menšinového“ jazykového a kultúrneho vplyvu. Na území Slovenska boli zriadené dva sirotinice a to v mestách Košice a Rimavská Sobota. Deti z týchto inštitúcií boli, pokiaľ to situácia dovolila, presúvané do tzv. rodinných kolónií, v ktorých boli zabezpečené národnostne jednotné podmienky s politickou ideou Uhorska. Sirotské knihy o evidencii detí boli na území západného Slovenska vedené aj v mestách Bánovce nad Bebravou a Topoľčany. Zákon, ktorý reflektoval okolnosti detí, ktoré boli vychovávané v cudzej starostlivosti, bol prijatý až v roku 1921, čím sa mal ochrániť rodný pôvod sirôt.

S málo frekventovanou problematikou prišiel na konferenciu riaditeľ Štátneho archívu v Nitre, Peter Keresteš, v referáte *Delikventi v našich rodinách: pramene k ich výskumu*. Autor príspevku sa v úvode svojho vystúpenia venoval rozdielnemu pohľadu na spojenie spravodlivosti a cnosti vychádzajúceho z Uhorského zvykového práva – Tripartitum z roku 1514. Proti ve-

rejnému poriadku sa delikventi mohli prehešiť buď verejným alebo súkromným trestným činom. Do prvej skupiny podľa Tripartita patrili činy ako velezrada, zločiny proti životu ako vražda či potrat a zabitie plodu, alebo mravnostné delikty (nečudnosť, prostitúcia, kupliarstvo, konkubinát, incest, sodomia, zoofília). Druhú skupinu previnení tvorili napríklad nactiútrhačstvo, násilensť, šikana či porušovania listového tajomstva. Z tohto základu sa v Uhorsku do roku 1848 vytvoril pomerne rozštiepený súdny systém, ktorý pozostával zo súdnej moci panovníka, mestských, stolických a zemepanských (cirkevných, svetských) súdov. V meruósmych rokoch prebehla v krajine rozsiahla reforma súdnictva, ktorá okrem nového typu súdov (okresné, krajské, dištriktuálne hlavné a najvyšší) modernizovala aj sieť moderných väzenských zariadení sumarizujúcich väznic, trestnice a polepšovne. Týmto krokom sa zintenzívnila aj sieť byrokracie okolo hlavných aktérov súdnych procesov a v rôznych Poskripných listinách, Knihách väzňov a neskorších osobitných spisov väzňov môžu aj pozostalí nachádzať zaujímavé a veľmi cenné informácie o svojich predkoch, ktorých životné osudy viedli „inou“ cestou.

Osobitný blok konferencie viedli aj isté praktické poznatky ku genealogickému bádaniu, ktoré nekráča len „klasickou“ cestou cez matriky. Právnik Peter Varga z Trnavskej univerzity v príspevku *Ochrana osobnosti v kontexte historického výskumu* prezentoval platnú legislatívu, možnosti a obmedzenia výskumu a spracovávanie citlivých informácií, ktoré sú pod zákonnou ochranou. Tematicky málo rozvinutým príspevkom v historickej vede prispel vo vedeckej fundovanosti aj referát pracovníka Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského, Mariana Baldovíča, *DNA analýza v genealógii*. Autor predstavil možnosti, ktoré sú pre laického genealóga častokrát málo realizovateľné, ale vo vedeckej sfére priniesli už mnoho výsledkov. Najznámejším z nich bola identifikácia neznámeho hrobu cisárskej rodiny Romanovcov, ktorá bola v roku 1918 popravená a ostatky jej príslušníkov boli identifikované vďaka DNA analýze až po takmer 90 rokoch. Aj pre tieto zaujímavé témy majú konferencie SGHS nielen informatívny, ale aj edukatívny rozmer, čo pomáha nielen laickej časti genealógov, ale aj ich kolegom – odborníkom – archívárom či historikom.

Ján Golian

Konferencie Židů a Morava XXII. 11. listopadu 2015, Muzeum Kroměřížska, Kroměříž.

Slovní spojení Židů a Morava, dnes již neodmyslitelné spojené s Muzeem Kroměřížska a konferencí identického jména, představuje díky své více než dvacetileté tradici (1. ročník proběhl v roce 1994) osvědčenou značku, známou všem badatelům, zájemcům a příznivcům židovské problematiky v českých zemích.

Proto se také ve středu 11. listopadu 2015 sjeli do hanáckých Atěn vedle místních nadšenců z řad zainteresované veřejnosti také představitelé vědeckých a kulturních institucí (výběrem např. Židovské muzeum

v Praze, Slezské zemské muzeum, Muzeum a galerie v Prostějově, Ústav pro studium totalitních režimů, Ostravská univerzita v Ostravě, Univerzita Karlova v Praze, Univerzita Hradec Králové, Univerzita Palackého v Olomouci) společně se zástupci židovských náboženských obcí (např. Brno, Olomouc), aby v přednáškovém sále kroměřížského muzea referovali a naslouchali příspěvkům o historických i aktuálních problémech spojených s judaistickou problematikou v moravském i celorepublikovém kontextu.

Dvacet přednesených referátů reflektovalo po období od nestarších dějin po současnost vedle palčivých otázek dneška (Blanka Soukupová /*Východiska židovské Moravy po roce 1989*/, Jaroslav Klenovský /*Osudy synagog v českých zemích od roku 1945 do současnosti*/, Daniel Polakovič /*Starý židovský hřbitov v Kroměříži*/, Lenka Hoffmannová /*Jediné zastoupení Moravy na Maccabi Games Berlin 2015*/) zejména problematiku historickou pojímanou jak v rovině obecné (Petr Kadlec /*Českoslovenští Židé a sčítání lidu v roce 1930*/, Jan Dvořák /*Specifika konečného řešení židovské otázky v Českém Slezsku*/), tak prezentovanou i na konkrétních příkladech (Petr Vitámvás /*Byli v Boskovicích Židé ve středověku?*/, Jiří Flégl /*Počátky arizace židovského majetku ve vybraných moravských politických okresech v roce 1939*/, Jaromír Vykoukal /*Československá vojenská pomoc Izraeli v letech 1948–1949*/). Již tradičně byla pozornost přednášejících věnována jednak individuálním osudům židovských jednotlivců (Milan Palák /*Dr. Theobald Pollak z Přerova – přítel hudebního skladatele Gustava Mahlera*/, Pavel Maňák /*Osudy olomouckých židovských lékařů po Mnichovu a v období protektorátu*/, Tomáš Hrbek /*Osud rodiny terezínského houslisty Karla Fröhliche, olomouckého rodáka*/, Marie Dokoupilová /*Rodina Hamburgerova v Prostějově*/; Kamil Rodan /*Leo Roth a jeho cesta z nesvobody za svobodu*/, Eva Janáčková /*Sionistický grafik Otto Wallisch a jeho působení v meziválečném Československu*/, jednak profesním, spolkovým či jiným způsobem vyhraněným skupinám židovského obyvatelstva (Pavel Kocman /*Židé z pohledu dvou boskovicích kronik*/; Jan Machala /*„Se židomily jako se Židy!“ Příklady perzekuce „židomilných Čechů“*/, Peter Bučka /*Činnost Židovského fotbalového svazu s důrazem na region Moravy*/) postižených nejčastěji rasovou, popř. jinou perzekucí.

Vznik nového dokumentačního projektu *Yerusha*, jehož cílem je prostřednictvím shromážděných a na internetu veřejně přístupných tuzemských judaik z 18. až 20. století napomoci českým i světovým badatelům ve výzkumu židovských dějin, představila Jarka Vitámvášová (*Projekt Yerusha – klíč k evropským židovským dějinám a kultuře*). Plodné celodenní jednání pak uzavřel bilanční referát Petra Pálky z Muzea Kroměřížska, ve kterém se vtipnou formou ohlédl za předchozími dvaceti ročníky konference.

Vyjádření poděkování organizátorům akce se v souvislosti s každoročním dokonale lidským přístupem a zázemmím může jevit jako klišé, přesto si opět dovoluji za všechny zúčastněné poděkovat. Již nyní se všichni

těšíme na další, tentokrát již 23. ročník konference v příštím roce.

Kamil Rodan

Workshop k 70. výročí Slezského ústavu. 11. ledna 2016, Slezské zemské muzeum, Opava.

Na počátku roku 2016 se uskutečnil u příležitosti sedmdesátého výročí založení Slezského ústavu v Opavě workshop, který měl nejen vědecké obci, ale i široké veřejnosti přiblížit historii, vývoj a významné osobnosti spojené s touto vědeckou institucí. Akce se uskutečnila v odpoledních hodinách v Historické výstavní budově Slezského zemského muzea za účasti třiceti posluchačů, především z řad odborné veřejnosti.

Slavnostního zahájení workshopu se ujal vedoucí Oddělení historického výzkumu Slezského ústavu Ondřej Kolář, který celou akci moderoval. Pozdravil přítomné posluchače, ve stručnosti nastínil témata příspěvků a poté již předal mikrofon prvnímu přednášejícímu Jiřímu Knapíkovi (Slezská univerzita v Opavě), který je mimo jiné autorem monografie o historii Slezského ústavu. Ve své pětadvacetiminutové řeči hovořil Knapík o vzniku ústavu a o změnách, jimiž v historickém kontextu s politickými událostmi prošel. Dále referoval o jeho významu, nejen jako vědecké instituce, ale i jako o nositeli a podporovateli tzv. „slezanství“. Největší část své přednášky věnoval složitému poválečnému období, změně orientace v důsledku skončení války, ústupu protiněmeckých nálad souvisejících s odsunem německého obyvatelstva a znovuoctvěření česko-polského konfliktu týkajícího se nových hranic obou států, zejména oblasti Těšínska. Vědeckí pracovníci měli svým badáním podepřít československé nároky na sporné území. Tyto spory utichly až po podepsání Smlouvy o přátelství a vzájemné pomoci mezi tehdejšími Československem a Polskem. Poté se ústav přeorientoval na kulturní sblížení s Polskem. Později se těžiště výzkumu přesunulo na problematiku Ostravska, jakožto významné průmyslové oblasti, ale prováděla se i velmi zajímavá etnografická a sociologická badání. Novým fenoménem se stalo studium každodennosti a folkloristiky, ale též studium národnostních menšin. V závěru přednášející hovořil o problémech a sporech Slezského ústavu v Opavě s nově (po druhé světové válce, pozn. aut.) vzniklým Slezským kulturním ústavem v Praze, který poukazyval na amatérismus opavských kolegů. Mimo jiné i díky podpoře Zdeňka Nejedlého se nakonec stal Slezský ústav v Opavě jediným nositelem „slezanství“, plnohodnotným nástupcem Matice slezské, zemskou institucí a symbolem prestiže. Bohužel je třeba zmínit, že přednášející hovořil příliš potichu a misty nebylo v zadních řadách dobře slyšet.

Jako druhý řečník se představil opavský rodák s odborným zaměřením na dějiny umění Pavel Šopák (Ostravská univerzita v Ostravě). Ve své úvodní řeči vyslovil myšlenku, že historik by měl být nejen odborně vzdělán, ale měl by mít i jistou dávku empatie a pokusit se vcítit do „ducha doby“, kterou zkoumá. V této souvislosti vyzval i posluchače workshopu, aby

se o ono včítění pokusili. Navodit tuto atmosféru měla i prezentace fotografií, která zachycovala dobové snímky poválečného období. Téměř ihned po skončení druhé světové války se objevily snahy o propagaci ideje slovenského Slezska, v tomto duchu se pořádaly různé vernisáže a výstavy, obnovilo se Slezské zemské divadlo, svůj podíl na osvětové a propagační činnosti mělo i Sdružení umělců slezských a pochopitelně i Slezské zemské muzeum, které v roce 1946 převzal do péče stát. Ve válkou těžce postiženém Slezsku však nebylo možno obnovu a rozvoj tak rychle realizovat. V další etapě, po únoru 1948, zaniklo mnoho obnovených i nově vzniklých organizací a institucí, a to nejen v důsledku politických změn, ale také z důvodů praktických, nedostatku zájmu, financí, zázemí, odborných osobností apod. Ke konci své velmi poutavé řeči Šopák vyzdvihl nutnost decentralizace institucí, kterou považuje za velmi důležitou, a v samotném závěru opět nabádal k jakémusi vhledu do „ducha doby“, k zamyšlení se nad výzkumem a možnostmi vědecké činnosti v budoucnosti a nad plodnou spoluprací mezi vědeckými institucemi.

V pořadí třetí hovořila Nina Pavelčíková (Ostravská univerzita v Ostravě), která se s přítomnými podělila o své osobní zkušenosti a prožitky spojené se svou činností ve Slezském zemském ústavu. Její vzpomínky sahaly do poloviny 60. let, kdy se přihlásila do konkurzu na interní vědeckou aspiranturu do Slezského ústavu ČSAV v Opavě. Za zmínku jistě stojí, že byla přijata, přestože jí scházely hlubší znalosti dějin Slezska. V rámci ústavu se specializovala na výzkum ostravské průmyslové oblasti v období „Mnichova“ a druhé světové války. Přestože zde existovaly tlaky na výzkum průmyslových oblastí, bylo badatelům umožněno pracovat i na etnografickém, sociálním a demografickém výzkumu, nově též na studiu minorit. Pracovní prostředí bylo velmi přátelské, Pavelčíková ocenila lidský přístup a vstřícnost tehdejšího ředitele ústavu Otakara Káni, který jí svým kladným přístupem mnohdy překvapoval. Velkým pozitivem byla podle ní možnost pracovat tzv. „z domu“, na služebních cestách apod. Na pracoviště tak bylo možné povinně dojíždět jen jednou až dvakrát týdně. Plodná byla spolupráce s Pedagogickou fakultou v Ostravě, a to zejména s tehdejšími docentem Milanem Myškou. Během roku 1968 se pracovníci institutu zapojovali do mnoha kulturních a společenských akcí, což se, pro mnohé negativně, projevilo v období tzv. normalizace. Přes složitou situaci existovala i po srpnové „okupaci“ snaha zachovat tvůrčí a přátelskou atmosféru. V další části výstupu se Pavelčíková zmínila o svém vyloučení z KSČ a pobavila z dnešního pohledu snad až úsměvným lícením „prověřkové“ komise, ve které zasedal horník a dotazoval se jí, jestli také milovala Alexandra Dubčeka. Poté hovořila o solidaritě mezi vědeckými pracovníky, kdy bylo možné vydávat vědecké práce podepsané kolegy, kteří byli pro tehdejší režim přijatelní. Po návratu z mateřské dovolené, kterou nastoupila v roce 1974, jí již nebyla prodloužena pracovní smlouva s ČSAV. Do roku změny politického režimu pracovala např. jako

podniková archivářka v Sigmě Opava, později jako referentka pro organizaci vnitřních vztahů ve stavebním družstvu. V roce 1990 se nakrátko do Slezského ústavu vrátila a v této souvislosti neopomněla zmínit své návrhy na praktické řešení vytápění budovy. Považují za velmi důležitou myšlenku, která vyplynula ze závěrečné věty referátu, a sice že vědeckí pracovníci jsou mnohdy příliš vzdáleni „normálnímu“ životu a sociálnímu kontaktu s většinovou společností a řešení běžných starostí lidského života je může jen obohatit.

Posledním přednášejícím byl David Váhala (Slezské zemské muzeum), jenž v původním programu nahradil kurátorku sbírky Slezského ústavu Barboru Honkovou. Řečník seznámil přítomné s obsahem sbírky, upozornil na to, že tato sbírka patří k nejmenším a zároveň nejmladším, jedná se vlastně o podsbírku, která je plně digitalizovaná a můžeme ji nalézt i na webových stránkách Národního muzea. Vše bylo doplněno digitální projekcí na velké obrazovce, která hostům umožnila nahlédnout do depozitáře studovny, obsahu fondů, technického vybavení apod. Dále přednášející hovořil o problémech, s nimiž se pracovníci musejí potýkat, zejména se jedná o zteřelé materiály, které lze zachránit jen velmi rychlým zásahem či převodem do modernějších audiovizuálních formátů. V této souvislosti vyzdvihl např. vysoce kvalitní skener, který slouží ke studijním účelům i Slezské univerzitě v Opavě. V závěru výstupu pustil Váhala několik krátkých filmů, přičemž jeden z nich vznikl v 70. letech a zachycoval historii ústavu, další videoprojekce byly natočeny badateli ústavu a představovaly terénní výzkumy Opavska a Hlučínska. Tyto fondy jsou nepostradatelnými prameny pro studium každodennosti tohoto významného regionu. Drobnou výtku by bylo možné směřovat k délce filmových ukázek. Stejnému účelu by totiž posloužil i podstatně kratší čas. Jinak byl tento výstup velmi zajímavý, stejně jako diskuse, resp. připomínky Gabriely Sokolové (někdejší pracovnice Slezského studijního ústavu v Opavě) z obecnstva, které se vztahovaly k tomuto tématu. Překvapivě se nikdo další do diskuse nezapojil a následně byla celá akce oficiálně ukončena.

K pozitivům workshopu lze určitě počítat příjemné prostředí Historické výstavní budovy s možností volné návštěvy několika expozic, např. *Příroda Slezska*. Mezi minusy bych zařadil na můj vkus nedostačující catering a propagaci celé akce. Tě by mohla pomoci větší spolupráce mezi vědeckými institucemi a univerzitami. V konečném zhodnocení lze vyjádřit spokojenost s touto vědeckou i společenskou událostí, která důstojně reprezentovala výročí vzniku Slezského ústavu v Opavě, o čemž svědčí i účast významných regionálních historiků. Domnívám se, že právě workshopy, konference a výstavy, ve kterých chce Slezský ústav pokračovat, povedou k obohacení historického bádání, pomohou navazovat, udržovat a rozvíjet vztahy mezi výzkumnými a pedagogickými pracovníky a v budoucnu jistě přispějí k odborným diskusím nad komplikovanou problematikou dějin Slezska.

Martin Brychta